शुद्धाशुद्धपत्रम् ।

भूमिका

	पृष्ठ । पंक्तिः	
तुलनात्मक	८ । २७	तुल्नात्मक
वेद	२४ । २२	वद
महीधर	२७ । १	महधिर
था	२९ । ३	थी
मिली	३१ । १३	मिला
अक्षीभ्याम्	१७ । १३	अक्षीभ्या
आदित्यम्	२६ । ६	आदित्याम्
भृगुराज्यम्	३१ । १	भृगराज्यम्
मृगारः	३३ । २	भृगारः
अहमिति	३४ । २	अहंमिति
एकादशर्चम्	४० । ९	एकादशर्च
इति तिस्रः	६४ । ५	इतास्र
विराट्	७८ । ५	विराट्ठ
मारीचिः	७९ । ६	मरीचिः
अनुवाकौ	९१ । ९	अनुवकौ
पूर्वोपरिष्टाद्	९४ । १	पूर्वोपरिष्टद्
बृहत्यनुष्टुबुष्णिक्	१११ । १८	बृहत्यतुष्टुबष्णिक्
जागतानुष्टुब्गर्भा	१११ । १९	जागताट्ठनुष्वगर्भा
बभ्रोरध्वर्यो	११३ । १५	बभ्ररध्वर्यो
द्वेषः	१२२ । ८	द्वेत्
यद्यज्ञाया	१२५ । १५	यद्याज्ञाया
दिवमु	१५९ । ९	दिव-
इत्युपरिष्टाद्	१६० । ११	इत्युषरिष्टाद्
विज्ञानाय	१६७ । ५	बिज्ञानाय
मंत्रोक्त	१७३ । ४	मत्रोक्त
पंचदश	१७४ । ४	पचदश
गोतमः	१८६ । ५	गोतम

अथर्ववेदीया बृहत्सर्वानुक्रमणिका

ओ३म्

अथ बृहत्सर्वानुक्रमणिका।

[ॐ ब्रह्मवेदं नमस्कृत्य दुर्गां विघ्नेश्वरं गुरुम्।
नृसिंहदक्षिणामूर्त्तिमथर्वाणमभेदतः ॥
आविष्कुर्वे ब्रह्मवेदं मन्त्रानुक्रमणीं यथा।
ऋषिदैवतछन्दोभिर्युक्तां पाठफलाप्तये ॥*]

ॐ अथाथर्वण गणमन्त्राणामृषिदैवतछन्दांसि। 'यत्काम ऋषिर्मंत्रद्रष्टा वा+भवति यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छता स्तुतिः प्रयुज्यते सा देवता तस्य मन्त्रस्य भवति'। छन्दोऽक्षरसंख्यावाच्छेदकमुच्यते। तावत्तत्रछन्दोऽनुक्रमणं,

---

* बी. में श्री गणेशायनमः के आगे "अथर्वणनमः" है औरों में नहीं। ख. में इस स्थान पर "ओं नमो अथर्ववेदाय है। ङ. में इस जगह पर "नमो ब्रह्मवेदाय" है। क, में "नमो ब्रह्मवेदाय,' ब्रह्मवेदे भृगुरंगिरोक्तंबृहत्सर्वानुक्रमणिका लिख्यते। श्री गोपालराम चन्द्राभ्यांनमः।

+ बी. मंत्रदृष्ट्वा. क. ख. ग. घ. ङ. च. मंत्रदृष्टा वा। तुलना करो निरुक्त ७।१ ।"यत्कामऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मंत्रो भवति"। तथा तुलना करो कात्यायन ऋक्सर्वानुक्रमणी। ३। २। तथा देखो बृहद्देवता 'अर्थं मिच्छन्नृषिर्देवं यं यमाहायमस्त्विति प्राधान्येन स्तुवन्भक्त्यामन्त्रस्तद्देव एव सः। १। ६॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपांक्तिस्त्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यति-शक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतिकृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्याभिकृत्यु-त्कृत्येकाविंशति छन्दांसीति । यत्र सर्वाणि छन्दांसीति वक्ष्याम-स्तत्र गायत्र्यादि जगत्यंतं सप्तछन्दांसि प्रकृतानि विजानीयात् । शंतातीयगणस्य—शंतातिश्चन्द्रमाः सर्वाणिछन्दांसि । भैषज्यगण-स्याथर्वा भैषज्यायुरतिजगत्यातिशक्वर्यौ सर्वाणिछन्दांसि च । रुद्र-गणरौद्रगणयोरथर्वा रुद्रोऽतिशक्वरीविराट्शक्वर्यग्नयः सर्वाणि छन्दांसि च । अथ दश गणाः । शान्तिगणस्य ब्रह्मा सोमोऽष्टिः संकृतिः सर्वाणिछन्दांसि च । कृत्याप्रतिहरणगणस्य शुक्रः कृत्या-दूषणोऽतिजगतीशक्वर्यौ सर्वाणिछन्दांसि ॥ १ ॥

चातनगणस्य चातनऋषिरग्निर्देवता सर्वाणिछन्दांसि । मातृनामागणस्य मातृनामा ऋषिर्मातृनामा देवता, त्रिष्टुब्बृहत्य-नुष्टुब्जगत्युष्णिक्शक्वरी छन्दांसि । वास्तोष्पतिगणस्य ब्रह्मा ऋषिर्वास्तोष्पतिर्देवता शक्वर्यतिशक्वर्यौ सर्वाणि छन्दांसि च । पाप्महागणस्य ब्रह्माऋषिः पाप्महादेवता गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्पं-क्तिर्जगती छन्दांसि । तक्मनाशनगणस्य भृग्वंगिराऋषिर्यक्ष्मना-शनोदेवता शक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृतयः सर्वाणि छन्दांसि च । दुःस्वप्न-नाशनगणस्य यमऋषिर्दुःस्वप्ननाशनोदेवता सर्वाणि छन्दांसि । आयुष्यगणस्य ब्रह्माऋषिरायुर्देवतातिजगतीशक्वर्यष्ट्यत्यष्टि धृत्य-तिधृति प्रकृतयश्चगायत्र्यादि सप्तछन्दांसि । वर्चस्यगणस्याथर्वा-ऋषिर्बृहस्पतिर्देवता सर्वाणिछन्दांसि ॥ २ ॥

अथ सप्तगणानां स्वस्त्ययनाभयापराजितशर्मवर्मादेवपुरीयचित्रागणपातीवतानामथर्वाऋषिश्चन्द्रमादेवता, शक्वर्यतिशक्वर्यौ सर्वाणिछन्दांसि च । आदित्यगणस्यब्रह्माऋषिरादित्योदेवतातिजगतीशक्वर्यष्ट्यतिछन्दांस्यायुष्यगणवत् । पांचपत्यागणस्याथर्वाऋषिरग्निर्वायुः सूर्यश्चंन्द्रापोदेवता, गाय-युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तयश्छन्दांसि । सलिलगणस्यब्रह्माऋषिरादित्यो देवतातिजगतीशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतिकृतिप्रकृतयश्चगायत्र्यादि सप्तछन्दांसि । विश्वकर्मागणस्याथर्वा ऋषिर्वाचस्पतिर्देवतानुष्टुबुष्णिग्बृहतीपंक्तयश्छन्दांसि । अर्थमुत्थापनगणस्याथर्वाऋषिरग्निर्देवतानुष्टुप्त्रिष्टुबुष्णिग्जगतीपंक्तिर्बृहत्यति छन्दांसि । राज्याभिषेकगणस्य ब्रह्माऋषिर्मृत्युदेवताथर्वांगिरा, आपश्चंद्रमाउष्णिग्जगतीपंक्तिस्त्रिष्टुबनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि । अंहोलिंग गणस्याथर्वाऋषिरिन्द्राग्नी चन्द्रवरूणविश्वेदवा देवताः सर्वाणि छन्दांसि ॥ ३ ॥

अथ सूक्तमंत्राणां ऋषिदैवतछन्दांसि ।

कां० १ । सू० १ तत्र प्रथमं १'ये त्रिषप्ता' इति त्रीणि सूक्तान्यानुष्टुभान्येवाथर्वाऽपश्यत्पूर्वं वाचस्पत्यं, द्वितीयं चान्द्रमसं पार्जन्यं, तृतीयं पर्जन्यमित्रादिबहुदेवत्यं । पूर्वेण चतुर्ऋचेन वाचस्पतिमेवास्तौत्* वाचाभिवृद्ध्यै,द्वितीयेन चतुर्ऋचेनामृतमयं पर्जन्यं स्वदेवं चन्द्रमसं च । तृतीयेन नवर्चेन मंत्रोक्तान्सर्वान्देवानिति । ४'उपहूतो' वाचस्पतिरिति चतुष्पदा विराडुरोबृहती ।

* ख. वाचाविवृद्ध्यै ।

१।२।३'वृचंयदिति' त्रिपदाविराण्नामगायत्री ।

१।३।१'विद्माशरस्येति' तृतीयस्य नवर्चस्याद्याः पथ्यापंक्तयः । *'तत्रैकोनानिचृद्द्व्यूनाविराडेकाधिकाभुरिक् द्व्यधिका स्वराडिति । संदिग्धे देवतादित' इति सर्वत्र परिभाष्यते । पराश्वतस्रः +प्रथमः प्रतीकत्वेनानुष्टुभइत्येवं सर्वत्र वक्ष्यमाणेषु मंत्रेषु प्रथम ×प्रतीकिका प्रकृतिरिति ॥ ४ ॥

÷१।४।–१'अम्बयोयन्तीति' त्रीणि सूक्तान्यपोनप्त्रीयाणि गायत्राणि सोमाद्दैवतानि सिन्धुद्वीपोऽपश्यदंत्यमथर्वा, कृतिः स्वस्थानत्वेनैतैः सूक्तैरप एवास्तौत् । ४'तत्राप्स्वन्तरिति' पुरस्ताद्बृहती ॥

१।६।४'शं न आप' इति पथ्यापंक्तिः ॥

---

* तु० क० पिङ्गलछन्दः सूत्रम् अध्या० ३ । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ ।५६। द्वाभ्यां विराड्स्वराजौ।६०। आदितः संदिग्धे। ६१ । १ देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

+ गु० प्रातीकल्पेन ।

× ग० च० प्रतीका ।

÷ इस १।४।सूक्त के १—३ मंत्रों का ऋ० वे० में १।२३।१६—१६ में मेधातिथिः काण्व ऋषि है ।

अथर्व० १।५। सूक्त तथा १।६। के २, ३ मंत्र ऋ० वे० १०।६। सूक्त में आये हैं वहां इन मंत्रों का द्रष्टा त्रिशिरास्त्वाष्ट्रः वा सिन्धुद्वीप वा आम्बरीष ऋषि हैं।

१।७।१।'स्तुवानम्'

१।८।१'इदंहविरिति चैतत्सूक्तद्वयमानुष्टुभं चातनोऽपश्यत्। प्रथमेन सप्तर्चेन स्तुवानं यातुधानमग्निमाह्वयत्ततोऽग्निः सर्वाभि ऋग्भिरस्तौत्। 'इदंहविरिति' द्वाभ्यामृग्भ्यां बृहस्पतमिग्नीषोमौ चाप्रार्थयत् । पराभ्यामग्निं ७।५ 'पश्यामत' इति त्रिष्टुप्। ७।३ 'अथेदमग्न' इत्यग्निमिन्द्रप्रार्थना च ।८।४। 'यत्रैषामग्न' इति बार्हतगर्भात्रिष्टुबिति ॥ ५ ॥

१ । ६ । १'अस्मिन् वस्विति सूक्तं' त्रिष्टुभं वस्वादि-नाना मंत्रोक्त देवत्यमथर्वापश्यत्तत्र प्रथमा द्वितीये बहुदेवत्ये। परे द्वे आग्नेय्यौतत आभिर्मन्त्रोक्तान्देवानग्निपुरोगमान्सर्वा-नप्रार्थयच्चतसृभिर्वस्वादिसर्वेमिष्टं च ॥

१।१०।'१ततोऽयंदेवानामिति' सूक्तमासुरं वारुणं त्रैष्टुभं। पूर्वयासुरमस्तौत्पराभिर्वरुणमानुष्टुभावंत्ये द्वे । ३'यंदुवंक्थेति' ककुम्मती ॥

१ । ११ ॥ '१वषट् ते पूषन्निति' सूक्तं पौष्णं षडच पांक्तमनेन मंत्रोक्तानर्यमादि देवान्नारीसुखप्रसवायाभिष्टूयेष्टश्च सर्वाभिर-प्रार्थयत् । २'चतस्रो दिव' इत्यनुष्टुप्परा चतुष्पदोष्णिगगर्भा ककुम्मत्यनुष्टुप्। ४'नैव मांस इति तिस्रः पथ्यापंक्तय इत्यनयोः प्रागुक्तर्षिरिति ॥ ६ ॥

१।१२॥ '१जरायुज इति सूक्तं यक्ष्मनाशन देवताकं जागतं भृग्वंगिरा। द्वितीयान्त्यनुष्टुप् ॥

१ । १३।१ 'नमस्ते अस्तु' ॥

१ । १४ । १ 'भगमस्या' इति सूक्ते वैद्युते द्वे आनुष्टुभे । प्रथमं वैद्युतं परं वारुणं वोत याम्यं वा । प्रथमेन विद्युतमस्तौत्, द्वितीयेन तदर्थं यममिति । १३ । १ 'भगमस्या' इति ककुम्मती । १३ । ३ 'प्रवतो नपादिति' चतुष्पाद्विराड्जगती । १३ । ४ 'यां त्वा देवा इति त्रिष्टुप्परा बृहतीगर्भा पंक्तिः । १४ । ३ एषा ते कुलपा इति चातुष्पाद्विराड् ॥

१ । १५ ।। १ 'सं सं स्रवन्त्विति' सूक्तमानुष्टुभं सैंधवमथर्वापश्यत्ततोऽनेन मंत्रोक्तान्देवानप्रार्थयदाद्या, द्वितीया भुरिक् पथ्यापंक्तिरिति ॥ ७ ॥

१ । १६ ॥ १ 'येऽमावास्यामिति' सूक्तमग्नीन्द्रं वारुणं दधत्यमानुष्टुभं चातनोऽद्राक्षीदनेन मंत्रोक्तान्देवान् सीसनाभिष्ट्रया-प्रार्थयत् । '४यदि नो गामिति' ककुम्मती शेषं प्राकृतम् ॥

१ । १७॥ '१अमूर्या' इति सूक्तं योषिद्देवत्यमानुष्टुभं । ब्रह्मा लोहितवाससो मंत्रोक्तदेवता अस्तौत् । आद्या भुरिक् । ४ 'परि वः सिकतावतीति' त्रिपदार्षीगायत्री ॥

१ । १८ ॥ '१निर्लक्ष्म्यमिति' सूक्तं वैनायकमानुष्टुभं द्रविणोदाः । प्रथमोपरिष्टाद्विराड्बृहती । २ 'निररणिमिति' निचृज्जगती । ३ 'यत्त आत्मनीति' विराडास्तारपंक्तिस्त्रैष्टुभमिति ॥८॥

१ । १९ । '१मानो विदन्निति' सूक्तमैश्वर्यमानुष्टुभं । ब्रह्मा

प्रथमैन्द्री, द्वितीया *मानुष्येष्ठवीदैवीस्तृतीयारौद्रीया । 'यद्देवत्या तया तामेवास्तौदिति' वैश्वदेवत्या । २ 'विष्वञ्चो अस्मच्छरव' इति पुरस्ताद्बृहती । ३ 'यो नः स्व' इति पथ्यापंक्तिः ॥

१ । २० ॥ +१ 'अदारसृदिति' सूक्तं सौम्यमानुष्टुभमथर्वा, प्रथमात्रिष्टुप् सौम्या । द्वितीया मारुतः । तृतीया मैत्रावारुणी । परा वारुणी । परैन्द्री ॥

१×। २१ ॥ १ 'स्वस्तिदा विशामिति' सूक्तमैन्द्रमानुष्टुभमनेनेन्द्रप्रार्थनां प्रागुक्तर्षिरकरोत् ॥

१÷। २२ । १ 'अनुसूर्यमिति' सूक्तं सौर्यमुत मंत्रोक्तं । हरिमादेवत्यमानुष्टुभं । ब्रह्मा ततोऽनेन सूर्यं, हरिमाणं, हृद्रोगं चास्तौदनाशयम् ॥

१ । २३ ॥ १ 'नक्तं जातेति' सूक्तं वानस्पत्यमानुष्टुभमथर्वा श्वेतलक्ष्मविनाशनायानेनासिक्नीमोषधिमस्तौदिति ॥ ६ ॥

---

* सब मूल पुस्तकों में इस पाठ पढ़ने में शंका बनी रही है। मूल अ० वेद १ । १६ । २ में "दैवीर्मनुष्येषवः" पाठ है । हमने जो शुद्ध पाठ [ङ] मूल पुस्तकाधार से जाना है, वह दिया है ।

+इस १।२०। सूक्त का चतुर्थ मंत्र ऋ०वे०१०।१५२।१ में आता है, वहां इसका ऋषि शासोभारद्वाजः, देवता इन्द्र और छन्द निचृदनुष्टुप् है ।

× १ । २१ । इस सूक्त के चारों मंत्र ऋ० वे१० । १५२ सूक्त में आते हैं । स्वस्तिदा मंत्र का ऋ० वे० में थोड़ासा भेद है । ऋ० वे०॥ में इस सूक्त का द्रष्टा शासो भारद्वाजः ऋषि है ।

÷ । २२ ॥ ४ मंत्र का ऋ० १ । ५० । १२ में बहुत थोड़े भेद से आता है, वहां इस का ऋषि प्रस्कण्वः काण्वः है ।

१ । २४ ॥ '१सुपर्णो जात' इति सूक्तमासुरी वनस्पतिदेवत्यमानुष्टुभं । ब्रह्मासुरीमनेनास्तौदिति । २'आसुरी चक्र' इति निचृत्पथ्यापंक्तिः ॥

१ । २५ ॥ '१यदग्निरिति' सूक्तं यक्ष्मनाशनाग्निर्दैवतं त्रैष्टुभं भृग्वंगिरामंत्रोक्तदेवानस्तौत् । द्वितीया तृतीये विराड्गर्भे । ४'नमः शीतायेति' पुरोऽनुष्टुबिति ॥

१ । २६ । १'आरे साविति' सूक्तमिन्द्रादि बहुदेवत्यं गायत्रं । ब्रह्मा मंत्रोक्तान्देवानभिष्टूयाप्रार्थयत् । २'सखासाविति' त्रिपदा साम्नीत्रिष्टुप् । ४'सुषूदतेति' पादनिचृद्भे एकावसाने ॥

१ । २७ ॥ '१अमूः पार' इति सूक्तं चान्द्रमसमुतेन्द्राणी दैवतमानुष्टुभं । स्वस्त्ययनकामोऽथर्वा । प्रथमा पथ्यापंक्तिः ॥

१।२८॥ १'उपप्रागाद्देव' इति सूक्तमाग्नेयमानुष्टुभं । चातनः सार्द्धाद्ययाग्निमस्तौत् । *सार्धाभ्यांपरामृग्भ्यां यातुधानीश्चेति । '३याशशापेति' विराट्पथ्याबृहती । '४पुत्रमत्त्विति' पथ्यापंक्तिरिति ॥ १० ॥

१।२६ ॥ १+'अभीवर्तेनेत्य'भीवर्तमणिं सूक्तं षडर्चं ब्राह्मणस्पत्यमानुष्टुभं । वसिष्ठोऽनेन सूक्तेनेमं मणिं सपत्नक्षयणाय, चन्द्रमसो ब्राह्मणस्पत्यमभिष्टूयाप्रार्थयत् ॥

---

* यह पाठ किसी भी हस्तलेख में भली प्रकार से नहीं पढ़ा जाता तथापि ह० ले० के आधार से ही उपर्युक्त पाठ की कल्पना की गई है ॥

+ इस सूक्त के आदि के तीन मंत्र अत्यन्त थोड़े भेद से ऋ० १० । १७४ में आते हैं वहां ऋषि अभीवर्त्तः और देवता राज्ञः स्तुतिः है

१ ।३०।१ 'विश्वेदेवाः' इति सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभमायुष्कामोऽथर्वा सर्वान् वस्वादिदेवान् सर्वाभिर्ऋग्भिरस्तौत् । ३'ये देवाः' इति शाक्वरगर्भाविराड्जगती ॥

१ । ३१ । १'आशानामाशापालेभ्यः' इति सूक्तमाशा*पालीयं, वास्तोष्पत्यमानुष्टुभं । ब्रह्मानेनाशापालान्वास्तोष्पतीन् सूक्तेनास्तौत् २'अस्रामस्त्वा' इति विराट्त्रिष्टुप् । ४'स्वस्तिमात्रे' इति परानुष्टुप्त्रिष्टुबिति ॥ ११ ॥

१ । ३२ । १'इदंजनासः' इति ब्रह्मसूक्तं द्यावापृथिवीयमानुष्टुभमनेन तदेवास्तौदिति । +सर्वत्रानुक्तर्षिसूक्तेषु प्रागुक्तर्षिरिति विजानीयादनुक्त ×क्रियेष्वपश्यात्तन इति च सर्वत्र परिभाष्यते । या÷यद्देवत्या तया तामेवास्तौदिति पारिभाषिकं सूक्तमिति च ·।· सर्वत्रावगच्छेदिति शास्त्रप्रकृतिराग्रंथ परिसमाप्तेः । २'अन्तरिक्ष आसाम्' इति ककुम्मतीति ॥

१ । ३३ । १'हिरण्य वर्णाः' इति सूक्तं चान्द्रमसमाप्यमुत त्रैष्टुभं । शंतातिः सर्वेण सूक्तेन सर्वकारणं आप एवेति विज्ञाय ता .×.अस्तौदिति ॥

---

* ख. ग. ङ. च. लोपे ॥

+ अनुक्त ऋषि ॥

× ख. क्रियेष्वपश्यत्तत, च. क्रियेष्वपस्थानन ॥

÷ बी. या यद्दचावत्या ॥

·।· बी. सर्वत्र नहीं ॥

.×. समग्र. ह० लेखों में 'विज्ञातास्तौत्' पाठ है परन्तु हमारी सम्मति में यह पाठ अशुद्ध लिखे हुए हैं, शुद्ध करके व्याकरण के नियम से पाठ हमने मूल में दिया है ॥

१ । ३४ । १ 'इयं वीरुत् ।' इति *मधुकमणिसूक्तं पञ्चर्चं वानस्पत्यमानुष्टुभमथर्वा मधुवनस्पतिमस्तौत् ॥

१।३५। १ 'यदाबध्नन्' इति हैरण्यमैन्द्राग्नमुत वैश्वदेवं जागतं ततोऽनेन सूक्तेन हिरण्यमेवास्तौत् । यच्छतानीकाय राज्ञे दत्तर्षेः पुत्रा अबध्नस्तंत्र आत्मनि बध्नाम्यायुष्कामः । ४+'विश्वेदेवाः' इति '४समानां मासाम्' इत्यनुष्टुब्गर्भा चतुष्पदात्रिष्टुप् 'तत्ते ×बध्नाम्यायुषे १वर्चसेबलाय' इति शाक्वरस्तथा ३÷'अस्मिन्तदत्तमाणः' इति ॥ १२ ॥

---

* बी. क. ग. गु. मदुघ, ख. ङ. च. मधुघ. हमने दोनों ही पाठ नहीं दिये, कौशि. १ । ३४ में इसी सूक्त पर सूत्र लिखते हुए 'मधुक मणिमौत्तेऽपनीय इयं वीरुत्' पाठ में 'मधुकमणिं' आया है, यही ठीक जान मूल में दिया है ॥

+ यह प्रतीक इस सूक्त में किसी मंत्रारम्भ की नहीं, हां चतुर्थ मंत्र उत्तरार्ध में यह पद आया है ॥

× यह प्रतीक भी प्रथम मंत्र के उत्तरार्ध के आरम्भ की है ॥

÷ यह भी प्रतीक नहीं, परन्तु तृतीय मंत्र के उत्तरार्ध में यह पाठ आया है । मूल में इस सूक्त में 'समानामासामिति इस प्रतीक के विना अन्य सब प्रतीक आरम्भ की नहीं है, यह भी बात यहां चिन्तनीय ही है ॥

*अथ द्वितीयं काण्डम् ।

२ । १ । १'वेनस्तत्' इति प्रभृतिराकाण्डपरिसमाप्तेः पूर्वकाण्डस्य चतुर्ऋचप्रकृतिरित्येवमुत्तरोत्तरकाण्डेषु षष्ठं यावदेकैका तावत्सूक्तेष्वृगिति विजानीयात्। १'वेनस्तत्' इति त्रैष्टुभं ब्रह्मात्मदैवतं वेनोऽपश्यत्। ततोऽनेन सूक्तेन तदेवास्तौदिति। +३'स नः पिता' इति जगती ॥

२ । २ । १'दिव्यो गन्धर्वः' इति त्रैष्टुभं। मातृनामा गन्धर्वाप्सरो देवत्यं मातृनामानेन सूक्तेन मंत्रोक्तान् गन्धर्वाप्सरसो देवता अस्तौत्। ४'अभ्रिये दिद्युत्' इति त्रिपाद्विराण्नाम गायत्री १'दिव्यो गन्धर्वः' इति विराड्जगती' ५'याः क्लन्दाः' इति भुरिगनुष्टुबिति ॥ १३ ॥

२ । ३।१ 'अदोयत्' इति भैषज्यायुर्धन्वंतरि दैवतं षडर्चमानुष्टुभमंगिरा अपश्यदनेन मंत्रोक्तान् देवानस्तौत्। ६'शं नो भवन्तु' इति त्रिपात्स्वराडुपरिष्टान्महाबृहतीति ॥

२ ।४। १'दीर्घायुत्वाय' इति चान्द्रमसमुतजंगिडदेवताकमानुष्टुभं षडर्चमथर्वानेन सूक्तेन जंगिडमणिमस्तौदिति। प्रथमा विराट्प्रस्तारपंक्तिरिति ॥

---

* यह पाठ हमारा है ॥

+ थोड़े भेद से यह मंत्र ऋ० वे० १०।८२। ३ में आया है वहां ऋषि विश्वकर्मा भौवनः है ॥

२।५। १*'इन्द्र जुषस्व' इति सप्तर्चं त्रैष्टुभमैन्द्रं भृगुरथर्वाण इन्द्रमनेन सूक्तेनाह्वयदाद्यया पराभिश्च सर्वाभिस्तमस्तौदिति। +य उपरिष्टाद्बृहत्यौ तत्र प्रथमा निचृदुत्तरा विराडिति। ३'इन्द्र-स्तुराषाड्' इति विराट्पथ्याबृहती। ४'आ त्वा विशन्तु सुतासः' इति जगती पुरोविराडिति ॥ १४ ॥

२।६।१'समास्त्वाग्ने' इत्याग्नेयं त्रैष्टुभंसम्पत्कामः शौन-कोऽनेन सूक्तेनाग्निमस्तौदिति। ४'क्षत्रेणाग्ने स्वेन' इति चतुष्पदा-र्षीपंक्तिः परा, विराट्प्रस्तारपंक्तिरिति ॥

२।७। १'अघ द्विष्टा' इति भैषज्यायुर्वनस्पतिदेवत्यमा-नुष्टुभमथर्वा प्रथममनेन सूक्तेन दूर्वामस्तौदिति। प्रथमा भुरिक्। ४'परि मां परि मे' इति विराडुपरिष्टाद्बृहती ॥

२।८। १'उदगातां' ॥

२।६। १'दशवृक्ष' इति च द्वे इमे सूक्ते वानस्पत्ये यक्ष्म-नाशन दैवते चानुष्टुभे भृग्वंगिरा आभ्यां मंत्रोक्तदेवते अस्तौत्। २।८। ३'बभ्रोरर्जुन काण्डस्य' इति पथ्यापंक्तिः, परा विराट्, परा निचृत्पथ्यापंक्तिः। १'दशवृक्ष मुञ्च' इति विराट्प्रस्तारपांक्ति-रिति ॥ १५ ॥

---

* इस २।५। सूक्त के ५—७ मंत्र ऋ० वे० १।३२।१—३ में आते हैं वहां इनका ऋषि हिरण्यस्तूप आङ्गिरस है ॥

+ ठीक पाठ पढ़ा नहीं जाता क. गु. में 'त्यं त्ये' पाठ है ॥

२।१०। १'क्षेत्रियात् त्वा' इति सूक्तं प्रागुक्तर्षिगणं निर्ऋति द्यावापृथिव्यादिनाना देवत्यमष्टर्चं। प्रथमा त्रिष्टुप् तया निर्ऋतिमस्तौद्‌ब्रह्मणा सह सर्वाभिर्द्यावापृथिवी । द्वितीययाग्निमद्भिः सह पूर्वपादेनोत्तरेण सहौषधीभिः सोमं। तृतीयया पूर्वपादेन वातमुत्तरेण चतस्रो दिशः। पराभिर्वातपत्नीः,सूर्ययक्ष्मं, निर्ऋति प्रभृती निचेति। २'शं ते अग्निः' इति सप्तपादष्टिः । ३' शं ते वातः', ४'इमा या देवीः', ५'तासु त्वा',८'सूर्यमृतं',७'अहा अरातिम्' इति, प्रत्यृचं सप्तपादो धृतयः।६'अमुक्था यक्ष्मात्' इति सप्तपादत्यष्टिः। *८'एवाहं त्वाम्' इति द्वावौष्णिहौ पादाविति ॥ १६ ॥

२ । ११ । १'दूष्या दूषिरसि' इति कृत्यापरिहरण सूक्तं कृत्यादूषण देवत्यं । शुक्रोऽनेन स्राक्त्यमणिमेव सर्वरूपमित्यस्तौत्। प्रथमा चतुष्पदा विराड् गायत्री । २'स्रक्त्योऽसि' इति चतस्रस्त्रिपदाः परोष्णिहः । ४'सूरिरसि' इति पिपीलिकमध्या निचृदिति ॥ १७ ॥

२ । १२ । १+'द्यावापृथिवी उरू' इति सूक्तमष्टर्चं नाना देवत्यं। त्रैष्टुभं भरद्वाजः प्रथमया द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमुरुगाय-

---

* गु. में यहां यह अधिक पाठ है जो कि अन्यों में २।१२। के आरम्भ में है। 'स द्यावा पृथिवी उर्वीतिस्तत्कमष्टर्चं नाना देवत्यं त्रैष्टुभं भरद्वाजः प्रथमया सर्पदित्यष्टिः' ॥

+ इस सूक्त का छटा मंत्र थोड़े से भेद से ऋ० वे० ६।५२।२ में है ॥

मस्तौत् । द्वितीयया देवान्, परयेन्द्रं, परयादित्यवस्वंगिरः पितॄन् सौम्यान्, परया ब्रह्मविराट्तपोऽध्न्यो मरुतः,परया यमसदनात्, परया ब्रह्मा,परयाग्निमिति । तत्र २'इदं देवाः' इति जगती । ७'सप्त प्राणान्' इति द्वे अनुष्टुभौ । शेषः प्रतीक इति ॥ १८ ॥

२ । १३ । '१ आयुर्दा' इति बहुदेवत्यमुताग्नेयं । त्रैष्टुभमथर्वाद्ययाग्निमस्तौत् । पराभ्यांबृहस्पतिं *चन्द्रमसे वासः प्रार्थयत् । पराभ्यामायुर्विश्वान्देवान् । ४'एह्यश्मानम्' इत्यनुष्टुप् । ५'यस्य ते वासः' इति विराड्जगती ॥

२ । १४ । १'निस्सालाम्' इति षडर्चमानुष्टुभं । शालाग्निदेवत्यमुत मंत्रोक्तदेवताकं चातनः सर्वाभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तान् देवान् अग्निभूतपतीन्द्रानस्तौत् । '२निर्वः' इति भुरिक् । ४'भूतपतिः'-इत्युपरिष्टाद्विराड्बृहतीति ॥ १६ ॥

२ । १५ । १'यथाद्यौः' ॥

२ । १६ । १'प्राणापानौ' ॥

२।१७।१'ओजोसि'इति त्रीणि प्राणापानायुर्देवत्यानि नानाछन्दांसि । ब्रह्मा प्रथमं षडर्चं त्रिपाद्गायत्रं तेन प्राणमप्रार्थयत् । परे द्वे एकावसाने । तत्र द्वितीयं सप्तर्चं तस्याद्याः षडेकपदा आसुरी त्रिष्टुभोऽन्त्यासुर्युष्णिक् प्रथक् प्रथमेन प्रत्यृचं मंत्रोक्तान्देवान् स्वायुरेवाप्रार्थयत् । परेणौजः प्रभृतीनि प्राणायुश्च ।

---

* बी. चन्द्रसो. क. चन्द्रमासा ॥

१६।१'प्राणापानौ' इत्येकपदासुरी त्रिष्टुप्*। द्वितीयैकपदासुर्युष्णिक्। पराचैकपदासुरी त्रिष्टुप् । ४'अग्ने वैश्वानर' इति÷[द्वे] द्विपदे आसुरी गायत्र्यावाद्याद्य +ऋतुवर्णः पराद्यो वसुवर्ण इति ॥

२ । १८ । 'भ्रातृव्यक्षयणम्' इत्याग्नेयं द्वैपदं साम्नावार्हतं चातनः सपत्नक्षयकामोऽनेन सूक्तेन सपत्नक्षयणीः समिध आधायाग्निं प्रार्थनीयमप्रार्थयच्चेति ॥ २० ॥

२ । १९ । १'अग्नेयत्' इति पंचसूक्तानि त्रिपाद्गायत्राणि । प्रतिसूक्तं पंच पंचर्चान्येकावसानानि ×पांचपत्यान्यथर्वा । प्रथममाग्नेयं, द्वितीयंवायव्यं, तृतीयंसौर्यं च, तुरीयंचान्द्रं, पञ्चममाप्यमिति । प्रथमेनाग्निमस्तौत् द्वितीयेन वायुं,तृतीयेनसूर्यं,चतुर्थेन चान्द्रमसं, पञ्चमेनापइति । तत्राद्यानां चतुर्णामाद्याश्चतस्रो निचृद्विषमा गायत्र्योऽन्त्या भुरिग्विषमा । पञ्चमस्याद्याश्चतस्रः समविषमा अंत्या स्वराड्विषमा । सर्वा एव संगताः पंच विंशतिस्त्रिपाद इति ॥

२ । २४ । १'शेरभक' अष्टर्चमायुष्यं पांक्तं । ब्रह्मा सर्वाभिः प्रत्यृचं मंत्रोक्तदेवतामृग्भिरस्तौदिति । प्रथमे द्वे पुरउष्णिहे, परे द्वे पुरो देवत्ये पांक्ते, सर्वा एताश्चतस्रो वैराजः । पराः पञ्चपदाः

---

* मूल ग्रंथ 'भः' ॥

÷ मूल ग्रंथों में (द्वे) नहीं बंधनी में स्वयं दिया है ॥

+ यह पाठ ठीक नहीं पढ़ा जाता ऋ, और ऋ, में संशय था हमने ऋ. पाठ दिया है ॥

× ह्वि० कौशिक सूत्र ४७।८ के आधार से 'पंचापत्यानि' पाठ मानता है ॥

पथ्यापंक्त्योऽत्राद्ये भुरिजावुत्तरे निचृदाविति । ५'जूर्णि चतुष्पदा बृहत्यः प्रथमा वर्जे तिस्रो भुरिज इति ॥ २१ ॥

२ । २५ । १'शं नः' इति वानस्पत्यमानुष्टुभं, चातनोऽनेन पृश्निपर्णीमोषधीमस्तौत् । ४'गिरिमेनाँ' इति भुरिक् ॥

२ । २६ । १'एह यन्तु' इति पशव्यं त्रैष्टुभं सवितानेन पशूनभ्यस्तौदिति । ३'सं सं स्रवन्तु' इति उपरिष्टाद्विराड्बृहती । ४'सं सिञ्चामि' इति द्वे अनुष्टुभौ । पूर्वा तत्र भुरिक् ॥

२ । २७ । १'नेच्छत्रुः' इति सप्तर्चं वानस्पत्यमानुष्टुभं कपिञ्जलः ॥ प्रथमयारिनिरोजस्त्वमप्रार्थयन्मंत्रोक्तमौषधिं, पराभिश्वतसृभिश्चौषधिमस्तौत् । परया रौद्र्या रुद्रं, परयैन्द्रमिति ॥

२ । २८ । १'तुभ्यमेव' इति त्रैष्टुभं । जरिमायुर्दैवतं । शंभू प्रथमया जरिमाणमभिष्टूयाप्रार्थयदायुश्च । द्वितीयया मित्रावरुणौ, परया पुनर्जरिमाणं । पराभिर्द्यावापृथिव्यादिदेवानायुश्च । प्रथमा जगत्यंत्या भुरिगिति ॥ २२ ॥

२ । २६ । १'पार्थिवस्य' इति सप्तर्चं त्रैष्टुभं बहुदेवत्यमथर्वा - प्रथमा वैश्वदेवी, तया देवानायुष्यमात्मनेऽप्रार्थयत्द्वितीयायाः प्रथमेनायुर्जातवेदसं, परेण पादेन प्रजां त्वष्टारं, तृतीयेन सवितारं धनं शतायुश्च, परयेन्द्रं सौप्रजास्त्वादि, पराभ्यां द्यावापृथिव्यौ विश्वान्देवान् मरुतश्चापश्च, परयाश्विनौ, परयेन्द्रमस्तौदिति च शिष्यते । प्रथमानुष्टुप् । ४'इन्द्रेण दत्तः' इति पराबृहतीनिचृत्प्रस्तारपंक्तिः ॥

२ । ३० । १‘यथेदम्’ इति प्रजापतिराश्विनमानुष्टुभं कामिनी मनोऽभिमुखीकरणकामः प्रथमया भूतृणं दृष्टान्तेन मनोमंथनमादध्यात् । परयाश्विनौ, पराभिस्तदर्थमोषधिमस्तौदंत्यया दम्पती परस्परंमनोग्रहणमाकुरुताम् ॥

२ । ३१ । १‘इन्द्रस्य या’ इति महीदेवत्यमुत चान्द्रमसमानुष्टुभं काण्वः । प्रथमया महीमस्तुवत्, पराभिः सर्वाभिश्च क्रिमिजम्भनमादध्यादिति । २‘दृष्टमदृष्टम्’ इत्युपरिष्टाद्विराड्बृहती । परार्षी त्रिष्टुप् । ४‘अन्वान्त्यम्’ इति प्रागुक्ता बृहती । ५‘ये क्रिमयः’ इति प्रागुक्ता त्रिष्टुप् ।

२ । ३२ । १‘उद्यन्नादित्यः’ इत्यादित्यदेवत्यं षड्चमानुष्टुभमनेनोक्तऋषिरुक्तक्रियामकरोदिति । प्रथमा त्रिपाद्भुरिग्गायत्री । ६‘प्र ते शृणामि शृंगे’ इति चतुष्पान्निचृदुष्णिगिति ॥२४॥

२ । ३३ । १‘*अक्षीभ्या ते’ इति यक्ष्मविबर्हणं सप्तर्चं चान्द्रमसमायुष्यमानुष्टुभं । ब्रह्मानेन सर्वेण सूक्तेन सर्वांगतो यक्ष्मनिर्गमनमादध्यात् । ५‘उरूभ्यां ते’ इत्युपरिष्टाद्विराड्बृहती । ३‘हृदयात्ते’ इति ककुम्मती । ४‘आन्त्रेभ्यः’ इति चतुष्पाद्भुरिगुष्णिक् । ६‘अस्थिभ्यः’ इत्युष्णिग्गर्भा निचृदनुष्टुप् । ७‘अङ्गे अङ्गे’ इति पथ्यापंक्तिः ॥

---

* इस २।३३ सूक्त के १,२,४,५,७ मंत्र ऋ०वे० १०।१६३ सूक्त में आते हैं । १, २, ५ मंत्र तो वैसे के वैसे ही हैं; अन्य ४, ७ मंत्र कुछ भेद से आये हैं । वहां इन मंत्रों का ऋषि ‘विवृहा काश्यपः’ है ॥

२ । ३४ । १'य ईशे' इति पाशुपत्यं पशुभागकरणं त्रैष्टुभमथर्वा । प्रथमया पशुपतिमभिष्टूय परा*पश्वाप्रार्थयदंततो द्वितीयया देवान्, परयाग्निं विश्वकर्म्माणं, परया वायुं प्रजापतिमंत्यया यज्ञियं पशुमाशिषा प्राणुदत् ॥

२ । ३५ । १'ये भक्षयन्तः' इति वैश्वकर्माणं त्रैष्टुभमंगिरा सर्वेणानेन सूक्तेन तं विश्वकर्माणमेवास्तौत् । प्रथमा बृहतीगर्भा । ४'घोरा ऋषयः', ५'यज्ञस्य चक्षुः, इति भुरिजौ ॥

२ । ३६ । १'आ नो अग्ने' इत्यष्टर्चमग्नीषोमीयं त्रैष्टुभं पतिवेदनः प्रथमयाग्निमस्तौत्, द्वितियया सोमादीन् देवान्, परयाग्नीषोमौ, परया त्विन्द्रं, परया सूर्यं, परया धनपतिं, परया हिरण्यादिभगं चांत्ययौषधिमप्रार्थयदिति । प्रथमा भुरिक् । २'सोमजुष्टं' ५'भगस्य नावम्' इति तिस्रोऽनुष्टुभोऽन्त्या निचृत्पुरउष्णिगिति॥२५

+इति ब्रह्मवेदोक्तमंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

---

* यह पाठ सब मूल लेखों में पढ़ना कठिन है। ग्र. ङ. में "परायश्च" पढ़ा जाता है। अन्यों में जो पाठ ऊपर दिया है वैसा ही पढ़ा जाता है॥

+ गु. इत्यथर्ववेदे अनुक्रमणिकायां प्रथमः पटलः समाप्तः सम्वत् १९२२ ना कार्त्तिक वादि १३॥ ङ. इति ब्रह्मवेदोक्त अनुक्रमणीकायां प्रथमः पटलः ॥

*अथ तृतीयं काण्डम् ।

३ । १ । १'अग्निर्नः' इति द्वे सेनामोहने बहुदेवत्ये त्रैष्टुभेऽथर्वात्र +षड्टृचं प्रकृतिरन्याविकृतिरिति विजानीयात् । प्रथमयाग्निमस्तौत् । द्वितीयया ×मरुतः, पराभिरिन्द्रं, परस्य प्रथमाभ्यामग्निं, पराभ्यामिन्द्रं, परया द्यां, परया मरुत इति पूर्वस्य तृतीयान्त्ये ॥

३ । २ । २'अयमग्निरमूमुहत्' इति तिस्रोऽनुष्टुभः । ३।१।५ 'इन्द्रमेनाम्' इति विराट्पुरउष्णिक् । ३ । १ । २'यूयमुग्रा' इति विराड्गर्भा भुरिक् ॥

३ । ३ । १'अचिक्रदत्' इति नाना देवत्यमुताग्नेयं त्रैष्टुमनेन मंत्रोक्तान्देवानस्तौत् । ३'अद्भ्यस्त्वा राजा' इति चतुष्पदा भुरिक्पंक्तिः । ६'ह्वयन्तु' इति द्वे आनुष्टुभे ॥

३ । ४ । १'आत्वा गन्', ५ । १'आयमागन्' इति द्वे सूक्ते, आद्यं सप्तकं द्वितीयमष्टकं । पूर्वमैन्द्रमुत्तरं सौम्यं । पूर्वेणैन्द्रमुत्तरेण पर्णमणिमुक्तार्षिरस्तौदिति । ४ । ४'आश्विना त्वा', ४ । ५ 'आ प्र द्रव' इति द्वे भुरिजौ । ४ । १'आत्वा गन्' इति जगती ॥

३ । ५ । २'मयि चत्रम् इति द्वे, । ५'आ मारुचत्' इति तिस्रोऽनुष्टुभः । १'आयमगन्' इति पुरोऽनुष्टुप्त्रिष्टुप् । ८ 'पर्णोसि' इति विराडुरोबृहतीति ॥ १ ॥

---

* यह लेख हमारा है ।

+ मू० ले० षडर्चं ।

× मूल लेखों में विसर्ग नहीं ।

३ । ६ । १'पुमान् पुंसः परिजातः' इत्यष्टर्चं वानस्पत्याश्वत्थदेवत्यमानुष्टुभं जगद्बीजं पुरुषोऽनेने सूक्तेनारिचयायामुं मंत्रोक्तं देवमश्वत्थमेवास्तौदिति ॥

३ । ७ । १'हरिणस्य' इति सप्तर्चं यक्ष्मनाशनदेवतमुत बहुदेवत्यमानुष्टुभं, भृग्वंगिरा आद्याभिस्तिसृभिर्हरिणमस्तौत् । परया तारके, परयापः, पराभ्यां यक्ष्मनाशनं । ६'यदासुतेः' इति भुरिक् ॥

३ । ८ । १'आयातु मित्रः' इति मंत्रमुत वैश्वदेवं त्रैष्टुभमथर्वा चतसृभिर्मित्रादीन् विश्वान्देवानस्तौत् । पराभ्यां सांमनस्यमिति । २'धाता रातिः', ६'अहं गृभ्णामि' इति जगत्यौ । ५ सं वो मनांसि' इत्यनुष्टुप् । ४'इहेदसाथे'इति विराड्बृहतीगर्भाचतुष्पादिति ॥२

३ । ९ । १'कर्शफस्य' इति द्यावापृथिवीयमुत वैश्वदेवमानुष्टुभं वामदेवः । ४'येनाश्रवस्यवः' इति चतुष्पान्निचृद्बृहती । अंत्या भुरिक् ॥

३ । १० । *१'प्रथमा ह' इति त्रयोदशर्चमाष्टक्यमानुष्टुभमथर्वा सर्वाभिरेकामेवाष्टकामस्तौत् । ४'इयमेव सा या' इति तिस्रः, १२'एकाष्टका' इति त्रिष्टुभः । ७'आ मा पुष्टे च' इति त्र्यवसाना षट्पदा विराड्गर्भाति जगती ॥

---

* ३ । १० । १ मंत्र का उत्तरार्ध ऋ० वे० ४ । ५७ । ७ में देखो।

३। ११। *१'मुञ्चामित्वा' इत्यष्टर्चमैन्द्राग्नमायुष्यं त्रैष्टुभं ब्रह्मा यक्ष्मनाशनदेवत्यमुत भृग्वंगिराश्चोभौ मंत्रोक्तदेवाननेना-स्तुतामिति। ४'शतं जीव',८'अभित्वा' इति जगत्यौ। पूर्वा शक्करीगर्भा, परा त्र्यवसाना षट्पदाबृहतीगर्भा। ५'प्र विशत' इति द्वे आनुष्टुभौ। ७'जरायै त्वा'इति उष्णिग्बृहतीगर्भापथ्यापंक्तिरिति॥३

३। १२। १'इहैव ध्रुवाम्' इति नवर्चं शालासूक्तं वास्तोष्पति-शालादेवतं त्रैष्टुभं ब्रह्मा सर्वेणानेन शालामस्तौत्। ३'धरुण्य-सि शाले' इति बृहती। ६'ऋतेन' इति शक्करीगर्भाजगती। ७'एमाम्' आर्ष्यनुष्टुप्। द्वितीया विराड्जगती। ८'पूर्णं नारि' इति भुरिक्। ९'इमा आपः' इत्यनुष्टुप॥

३। १३। १'यददः' इति सप्तर्चं वारुणमुत सिन्धुदेवत-मानुष्टुभं भृगुस्ता अनेनास्तौदिति। प्रथमा निचृत्। ५'आपो भद्रा' इति विराड्जगती। परा निचृदनुष्टुबिति॥ ४॥

३। १४। १'सं वः' इति नाना देवत्यमुत गोष्ठदेवताकमा-नुष्टुभं ब्रह्मा मंत्रोक्तान्देवानस्तौत्। अंत्यार्षीत्रिष्टुप्।

---

* ३। ११। सूक्त के आरम्भ के २ मंत्र अक्षरशः और ३, ४ थोड़े भेद से ऋ० वे० १०। १६१। १-४ में मिलते हैं। वहां इन का ऋषि यक्ष्मनाशनः प्राजापत्यः है। ३। ११ के यहीं आरम्भ के ४ मन्त्र अक्षरशः इसी अथर्ववेद के २०। ९६। ६-९ में भी मिलते हैं, वहां भी इनका ऋषि ब्रह्मा ही है।

३ । १५ । १'इन्द्रमहम्' इत्यष्टर्चं त्रैष्टुभं वैश्वदेवमुतैन्द्राग्नं पण्यकामोऽथर्वा प्रथमया प्रागिन्द्रमस्तौत्परयापथः, *परयाग्निं, +परया प्रपणमाग्निविक्रयं च, परया देवानग्निं च धनं प्रार्थयन्, उत्तरया देवानिन्द्रं प्रजापतिं सवितारं सोमाग्निं धनरुचिं चेति, ८ परया विश्वानरं जातवेदसमिति। प्रथमा भुरिक् । ४'इमामग्ने' इति त्र्यवसाना बृहतीगर्भा षट्पदाविराडत्यष्टिः । ५'येन धनेन' इति प्रथमा विराड्जगती । ७'उप त्वा नमसा' इत्यनुष्टुप्× ८'विश्वाहा ते' इति निचृदिति ॥ ५ ॥

३ । १६ । १÷'प्रातरग्निम्' इति प्रातःसूक्तं बार्हस्पत्यमुत बहुदेवत्यं त्रैष्टुभमथर्वा । प्रथमा बहुदेवत्यार्षी जगती तयाग्नीन्द्रादीन्मंत्रोक्तान् देवानाह्वयत् । २'प्रातर्जितम्' इति पंचभगदेवत्यास्तत्र, ४'उतेदानीम्' इति भुरिक्पंक्तिरेताभिरथर्वा भगमेवास्तौत् । तथांत्ययोर्षोदेवत्ययोषसश्च ॥

---

* ३ । १५ । ३ ऋ० वे० ३ । १८ । ३ में है, वहां इसका ऋषि 'कतो वैश्वामित्रः, है ॥

\+ ३ । १५ । ४ का पूर्वार्ध बहुत थोड़े भेद से ऋ० वे० १।३१।१६ में है ॥

× मूल लेखों में 'ष्टुभ' है ॥

÷ ३ । १६ । सूक्त ऋ० वे० ७ । ४१ में यह सूक्त अत्यन्त स्वल्प भेद से आया है । सप्तम मंत्र वहां विना किसी परिवर्तन से है । ऋ० वे० में इस सूक्त का ऋषि 'वसिष्ठ' है और प्रथममंत्र का छन्द निचृज्जगती है ॥

३।१७। *१ 'सीरायुञ्जन्ति' इति नवर्चं सीतादेवत्यमानुष्टुभं विश्वामित्रः सर्वाभिः सीतामेवास्तौत् । प्रथमार्षीगायत्री । २ 'युनक्त सीरा', ५ 'शुनं सुफालाः', ९ 'घृतेन सीता' इति त्रिष्टुभः । ३ 'लाङ्गलंपवीरवत्' इति पथ्यापंक्तिः । ७ शुनासीर ह' इति विराट्-पुरउष्णिक् । ८ सीतेवन्दामहे' इति निचृदिति ॥ ६ ॥

३ । १८ । +१ 'इमां खनामि' इति वानस्पत्यमानुष्टुभमथर्वानेन सूक्तेन सपत्नीं ×पराणुदत् । बाणपर्णीमोषधिमस्तौत् । ४ उत्तराहम्' इत्यनुष्टुब्गर्भाचतुष्पादुष्णिक् । ६ 'अभितेऽधाम्' इत्युष्णिग्गर्भापथ्यापंक्तिः ॥

३ । १९ । १ 'संशितं मे' इत्यष्टर्चं वैश्वदेवमुत चान्द्रमसमुतन्द्रमानुष्टुभं वसिष्ठोऽनेन मंत्रोक्तान्देवानभिष्टूयामित्रान् पराणुद-

---

* इस ३।१७ सूक्त का १ मंत्र ऋ० १०।१०१।४। में है । द्वितीय मंत्र ऋ० १० । १०१ । ३ में है, देवता विश्वेदेवाः वा ऋत्विज है । दोनों का ऋषि वहां बुधः सौम्यः है । चतुर्थ मंत्र थोड़े भेद से ऋ० ४।५७।७ में और वहां ऋषि वामदेव है । और इसका उत्तरार्ध अथर्व ३ । १० । १ में भी आया है । । पंचम मंत्र कुछ भेद से ऋ० ४।५७।८ में आया है । षष्ठ मंत्र विना भेद से ४ । ५७ । ४ में मिलता है, ऋषि वामदेव है । सप्तम कुछ भेद से ऋ० ४ । ५७ । ५ में है और अष्टम कुछ भेद से ऋ० ४ । ५७ । ६ में है ॥

+ यह सूक्त बहुत स्वल्प भेद से ऋ० वे० १० । १४५ में आता है उस में इस सूक्त का ऋषि 'इन्द्राणी' है ॥

× सब मूल लेखों में पाठ "णुदत्यै" है ॥

दिति । प्रथमा पथ्याबृहती । ३'नीचैः पद्यन्ताम्'इति भुरिग्बृहती । *७ 'प्रेता जयता' इति विराडास्तारपंक्तिः । +५'एषामहम्' इति त्रिष्टुप् । ६'उद्धर्षन्ताम्' इति त्र्यवसाना त्रिष्टुप्ककुम्मतीगर्भा पट-पदातिजगती । ×८'अवसृष्टा परापत' इति पथ्यापंक्तिरिति ॥ ७ ॥

३ । २० । ÷१'अयंतेयोनिः' इति दशर्चमाग्नेयमुत मंत्रोक्त देवत्यमानुष्टभं प्रागुक्तर्षिः प्रथमाभ्यां द्वाभ्यां पञ्चम्याचाग्नि-मभिष्टूय रयिं चाप्रार्थयत् । सप्तभिरितरान् भगादीन्देवानिति । तत्र ६'इन्द्रवायू' पथ्यापंक्तिः । ८'वाजस्य नु' इति विराड्जगती ॥

३ । २१ । १'ये अग्नयः' इति दशर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभमन्त्या-स्तिस्रो बहुदेवत्याः, सप्तभिः प्रथमाभिरग्निमस्तौत्पराभिस्तिसृभि-र्मन्त्रोक्तान्देवानिति । प्रथमा पुरोऽनुष्टप् । ५'यं त्वा होतारम्' इति जगती । ७'दिवं पृथिवीम्' इति विराड्गर्भा । ·|· ६'उक्षान्नाय'

---

* थोड़े भेद से यह मंत्र ऋ० १० । १०३ । १३ में है, वहां ऋषि अप्रतिरथ ऐन्द्रः है ॥

+ Whitney ने अपने भाष्य में पञ्चम मंत्र का छन्द नहीं दिया ॥

× थोड़े भेद से यह मंत्र ऋ० ६ । ७५ । १६ में आता है वहां ऋषि 'पायुर्भारद्वाज' है ॥

÷ इस ३।२० सूक्त का १ मंत्र थोड़े भेद से ऋ० ३।२९।१० में है इसका ऋषि विश्वामित्र है । शेष २—७ मंत्र ऋ० १० । १४१ में थोड़े भेद से आते हैं । सप्तम मंत्र में भेद बिलकुल नहीं । इनका ऋषि 'अग्निस्तापसः है ॥

·|· यह मंत्र ऋ० ८ । ४३ । ११ में कुछ भेद से आया है ॥

इत्युपरिष्टाद्विराड्बृहती । ८'हिरण्यपाणिं, २'यः सोमे' इति, ३'य इन्द्रेण' इति भुरिजः । ६'शान्तो अग्निः' इति द्वे अनुष्टुभौ । पूर्वानिचृदिति ॥ ८ ॥

३ । २२ । १'हस्तिवर्चसम्' इति बार्हस्पत्यमुतवैश्वदेवमानुष्टुभं वर्चस्यं सर्वान्देवान् वर्चोऽप्रार्थयदिति प्रागुक्तर्षिः । प्रथमाविराट्त्रिष्टुप् । ३'येन हस्ती' इति पंचपदापरानुष्टुप्विराडति जगती । ४'यत्ते वर्चः' इति त्र्यवसाना षटपदाजगती ॥

३ । २३ । १'येन वेहद्' इति चान्द्रमसमुतयोनिदेवत्यमानुष्टुभं ब्रह्मानेन पुत्रमप्रार्थयद्योनिमभिष्टूय प्रजाया इति । ५'कृणोमि ते प्राजापत्यम्' इत्युपरिष्टाद्भुरिग्बृहती । ६'यासां द्यौः' इति स्कन्धोग्रीवीबृहती ॥

३ । २४ । १'पयस्वतीः' इति सप्तर्चं वानस्पत्यमानुष्टुभं भृगुरुतप्राजापत्यं मंत्रोक्ता अस्तौद्देवता इति । २'वेदाहम्' इति निचृत्पथ्यापंक्तिः ॥

३ । २५ । १'उत्तुदस्त्वा' इति मैत्रावरुणमानुष्टुभं कामेषुदेवताकं च ततोऽनेन मंत्रोक्तान्देवानस्तौत्, जायाकामश्चस्ववशायतामिति ॥ ६ ॥

३ । २६ । १'ये स्यां स्थ प्राच्याम्' इति द्वे रौद्रे, पूर्वं त्रैष्टुभमुत्तरमाष्टिकमथर्वा प्रत्यृचमग्न्यादि बहुदेवत्ये च । पूर्वया प्राचीस्थान् साग्नीन्हेतिनाम्नोदेवानस्तौदिति । द्वितीयया दक्षिणस्थान् सकामानाविष्यवनाम्नो देवान्, परया प्रतीचीस्थान् वैराजनाम्नो

व्युक्तान्देवान्, परयोदीचीस्थान् सवातान् प्रविध्यन्तनाम्नो देवान्, परया ध्रुवस्थान् निलिम्पनाम्नोदेवान् सौषधिकान्, परयोर्ध्वस्थान् अवस्वन्त नाम्नोदेवान् बृहस्पतियुक्तान्, सर्वा ऋचः पूर्वस्य प्रत्येकं पंचपदा विपरीतपाद *लक्ष्मा भवन्ति । पूर्वात्रिष्टुप् । तृतीया-चतुर्थ्यौभुरिजौ । द्वितीया पञ्चम्यांत्या जगत्यौ । द्वितीयस्य पूर्वया प्राचींदिशमाग्निमासितामादित्यामस्तौत्, द्वितीयया दक्षिणामिन्द्रं तिरश्चिराजिंपितॄंस्तृतीयया प्रतीचीं वरुणं पृदाकुमन्नं, परयोदीचीं सोमं स्वजमशनिं, परया ध्रुवां विष्णुं कल्माषग्रीवं वीरुधः, परयोर्ध्वं बृहस्पतिश्चित्रं वर्षामिति ॥ १० ॥

अस्यापि षट् प्रत्येकं पञ्चपदा अष्टयस्तत्र द्वितीययात्यष्टिः । पञ्चमीभुरिगेकैकं ककुम्मतीगर्भा द्वे इति ॥

३।२८। १'एकैकयैषा' इति यामिन्यमानुष्टुभं ब्रह्मानेन यमिनी-मस्तौत् , पशु पोषणायेति । प्रथमातिशक्करीगर्भा चतुष्पदाति जगती । ४'इह पुष्टिः' इति यवमध्या विराड्ककुप् । ५'यत्रा सुहार्दः' इति त्रिष्टुप् । ६'यत्रा सुहार्दाम्' इति विराड्गर्भाप्रस्तार-पंक्तिः ॥

३ । २६ । १'यद्राजानः' इत्यष्टर्चं शितिपादमाविदेवत्य-मानुष्टुभमुद्दालकोऽनेन षडर्चेन शितिपादमाविमस्तौत् । सप्तमी कामदेवत्या तयाकामं । ८'परा भौमा तया भूमिमिति । प्रथमा-तृतीये पंथ्यापंक्ती । ७'क इदम्' इति त्र्यवसाना षट्पादुपरिष्टाद्दे-

* ङ यक्ष्मा ॥

वीबृहती ककुम्मतीगर्भाविराड्जगती । ८'भूमिष्ट्वा' इत्युपरिष्टाद्बृहतीति ॥ ११ ॥

३ । ३० । १'सहृदयम्' इति सप्तर्चं चान्द्रमसं सांमनस्यमानुष्टुभमथर्वानेन दम्पत्योः समीकरणाय सांमनस्यमविद्वेषमस्तौदिति । ५'ज्यायस्वन्तः' इति विराड्जगती । ६'समानी प्रपा'इति प्रस्तारपंक्तिः । ७'सध्रीचीनान्वः' इति त्रिष्टुप् ॥

३ । ३१ । १'वि देवाः' इत्येकादशर्चं पाप्महादेवत्यमानुष्टुभं ब्रह्मानेन सूक्तेन मंत्रोक्तान्देवान् *पाप्मघ्नास्तौत् । ४'वी मे' इति भुरिक् । +५'त्वष्टा दुहित्रे' इति विराट्प्रस्तारपंक्तिरिति ॥ १२ ॥

* ङ पाप्मघ्न्या ॥

+ कुछ भेद से यह मंत्र ऋ० १० । १७ । १ में आता है । वहां ऋषि देवश्रवायामायन है ॥

*अथ चतुर्थं काण्डम् ।

४।१। १'ब्रह्म जज्ञानम्' इति काण्डं सप्तर्चं सूक्तं प्रकृतिरन्या-विकृतिरित्यवगच्छेत् । १'ब्रह्म जज्ञानम्' इति वेनो बार्हस्पत्यमुता-दित्यदैवतम् ॥

४ । २ । +'१य आत्मदा' इत्यष्टर्चमात्मदैवतमुभे त्रैष्टुभे भवतस्तां तां देवतां द्वाभ्यामस्तौत् । ४ । १ । २'इयं पि-या', ४ । १ । ५'स बुध्न्यात्' इति । ६'आपो अग्रे' इति पुरोऽनुष्टुप् । ८'आपो वत्सम्' इत्युपरिष्टाज्ज्योतिरिति ॥

४ । ३ । १'उदितः' इति रौद्रमुतव्याघ्रदेवत्यमानुष्टुभम-थर्वानेन मंत्रोक्तं व्याघ्रमस्तौत् । प्रथमा पथ्यापंक्तिः । ३'अद्यौ च ते' इति गायत्री । ७'यत्संयमः' इति ककुम्मतीगर्भोपरिष्टाद्-बृहती ॥

४ । ४।१'यां त्वा' इत्यष्टर्चं वानस्पत्यमानुष्टुभमनेन मंत्रोक्तां उच्छुष्मौषधिं खात्वास्तौदिति च । ४'उच्छुष्मौषधीनाम्' इति पुरउष्णिक् । ६'अद्याग्ने' इति बहुदेवत्ये इमे द्वे भुरिजौ पुरोष्णिक् ॥

---

* यह लेख हमारा है ॥

+ थोड़े भेद से यह सूक्त मंत्र (८) के विना ऋ० १० । १२१ । में आया है, वहां ऋषि 'हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः' है और देवता 'कः' है ॥

४ । ५ । *१'सहस्रशृङ्गः' इति ब्रह्मा स्वापनं वार्षभमानुष्टुभं । २'न भूमिम्' इति भुरिक् । ७'स्वप्न स्वप्ना' इति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुबिति ॥ १३ ॥

४ । ६ । १'ब्राह्मणो जज्ञे' इति द्वे सूक्ते पूर्वमष्टर्चं गरुत्मान् तक्षकदेवत्यमुत्तरं वानस्पत्यमानुष्टुभे द्वाभ्यां मंत्रोक्तदेवता अस्तौत् ॥

४ । ७ । १'वि ते मदम्' इति स्वराट् ॥

४ । ८ । १'भूतो भूतेषु' इति राज्याभिषेक्यं चान्द्रमसमाप्यमानुष्टुभमथर्वांगिरा मंत्रोक्ता देवता अनेनास्तौत् । आद्या भुरिक्त्रिष्टुप् । ३'आतिष्ठन्तम्' इति त्रिष्टुप् । ७'एना व्याघ्रम्' इत्याद्या, ५'या आपः' इति विराट्प्रस्तारपंक्तिरिति ॥

४ । ९ । १+'एहि जीवम्' इति दशर्चं भृगुस्त्रैकाकुदांजन देवतमानुष्टुभमनेन सूक्तेन तद्देवांजनं बहुधास्तौत् । २'परिपाणम्' इति ककुम्मती, परापथ्यापंक्तिरिति ॥ १४ ॥

४ । १० । १'वाताज्जातः' इति शंखमणिसूक्तं तद्दैवतमानुष्टु-

---

* इस ४ । ५ सूक्त के १,३,५,६ मंत्र ऋ० ७ । ५५ । में क्रम से ७, ८, ६, ५ में थोड़े भेद से आये हैं, वहां ऋषि वसिष्ठ और देवता इन्द्र है ॥

+ इस सूक्त के सप्तम मंत्र का उत्तरार्ध स्वल्प भेद से ऋ० १० । ६७ । में आता है ॥

भमथर्वाभिः कृशनमस्तौत् । *६‘हिरण्यानाम्’ इति पंथ्यापंक्तिः । ७‘देवानामस्थि’ इति पञ्चपदा परानुष्टुपृशक्करीति ॥

४ । ११ । १‘अनड्वान्दाधार’ इति द्वादशर्चं भृग्वंगिरा आनुडुहं त्रैष्टुभं तां देवतामिन्द्ररुपेणैवास्तौदिति । प्रथमाचतुर्थ्यौ जगत्यौ । द्वितीयाभुरिक् । ७‘इन्द्रो रूपेण’ इति त्र्यवसानाषट्पदा-नुष्टुब्गर्भोपरिष्टा +ज्जागतानिचृच्छक्करी । ८‘मध्यमे तदनुडुहः’ इति पंचानुष्टुभ इति ॥ १५ ॥

४ । १२ । १‘रोहिण्यसि’ इति वानस्पत्यमानुष्टुभमृभुर्मन्त्रो-क्तां देवतामस्तौदिति । प्रथमात्रिपदागायत्री । ६‘स उत्तिष्ठ’ इति त्रिपदा यवमध्या भुरिग्गायत्री । ७‘यदि कर्त्तम् इति बृहतीति ॥

४ । १३ । ×१‘उत देवा’ इति चान्द्रमसमुत वैश्वदेवमानु-ष्टुभं शंतातिरनेन मंत्रोक्तान् विश्वान् देवानस्तौदिति ॥

---

* बी. के विना क.ख.ग.ङ. में हिरण्यानाम् के स्थान में ‘अग्नि-र्हिरिण्यानाम्’ पाठ आया है बी. में पाठ मूल वेदवत् है । किसी भी मूलवेद में ‘हिरण्यानां’ के पूर्व ‘अग्निः’ पद नहीं है, यदि ‘अग्नि’ पद पूर्व लगावें तो पथ्यापंक्तिः छन्द नहीं बनता अब क्या कभी मूल संहिता में यह पद पूर्व था अथवा कुछ और बात थी इसका निर्णय करना अत्यन्त कठिन है ॥

+ ङ. जागती ॥

× यह सूक्त छटे मंत्र के विना ऋ० १० । १३७ में आता है । वहां इस के ऋषि एक २ ऋचा वाले सात हैं । ‘सप्त ऋषय एकर्चाः’ । छटा मंत्र १० । ६० । १२ में है ऋषि बन्ध्वादयो गौपायनः, देवता हस्तः ॥

४ । १४ । १‘अजोहि’ इति नवर्चं भृगराज्यमाग्नेयं त्रैष्टुभम् तावानेनास्तौत् । २‘क्रमध्वमग्निना’ ४‘ स्वर्यन्तः’ इत्यनुष्टुभौ ।

३‘पृष्ठात् पृथिव्याः’ इति प्रस्तारपंक्तिः । ७‘पञ्चौदनं । ६ शृतमजम्’ इति जगत्यौ । ८ ‘प्रतीच्यां दिशि’ इति पञ्चपदातिशक्करीति ॥ १६ ॥

४ । १५ । १‘समुत्पतन्तु’ इति षोडशर्चमथर्वा मरुत्पर्जन्यदेवत्यं त्रैष्टुभं प्रथमया प्रथमं सर्वा दिशोऽस्तौत् । पराभ्यां वीरुधश्च, परया मारुतपर्जन्यान्, परया मरुतः, परया प्रजापतिस्तनयित्नुनासहाह्वयत् । परया वरुणं तिसृभिरततोमण्डूकान् पितॄंश्च परया वातमप्रार्थयत् । आद्ये द्वे, ५‘उदीरयत’ इति विराड्जगत्यौ । १०‘अपामग्निः’ इति भुरिक् । ४‘गणास्त्वा’ इति विराट्पुरस्ताद्बृहती । ७‘सं वो ऽवन्तु’ इति, *१३‘संवत्सरं शशयाना’ इति द्वे अनुष्टुभौ । ६‘आपो विद्युत्’ इति पथ्यापंक्तिः । १२‘अपो निषिञ्चन्’ इति पंचपदानुष्टुब्गर्भा भुरिक् । १५‘खण्वखा इखैमखा’ इति शंकुमत्यनुष्टुबिति ॥ १७ ॥

४ । १६ । १‘बृहन्नेषाम्’ इति सत्यानृतोऽन्वी+क्षणसूक्तं नवर्चं ब्रह्मा वारुणं त्रैष्टुभमाद्यश्चतसृभिर्दिव्यसा देवविज्ञानमकरोत् परया वरुणेरणं, पराभ्यां वरुणप्रार्थनं, ततोद्वाभ्यां वरुणोक्तिरिति ।

---

* यह ४ । १५ । १३ मंत्र ऋ० ७ । १०३ । १ में आया है । वहां इसका ऋषि वसिष्ठ और देवता मण्डूक है ॥

+ क. ख. ग. ङ. वीचक्षण ॥

४ । । १६ । प्रथमानुष्टुप् । ८ 'यः समाभ्यः' इति त्रिपान्महाबृहती । ६ 'तस्त्वा' इति विराण्नाम त्रिपाद्गायत्री । ५ 'सर्वं तद्राजा' इति भुरिक्, 'शुतेन पाशैः' इति जगतीति ॥

४ । १७ । १ 'ईशानां त्वा' इति चतुर्विंशर्चं त्र्यं सूक्तानां शुक्रोऽपामार्गं वनस्पतिदेवत्यमानुष्टुभं सर्वाभिरपामार्गवीरुधमस्तौत् । ततः कृत्यामशमत् । १८ । ६ 'यश्चकार न शशाक' इति बृहतीगर्भा । १६ । २ 'ब्राह्मणेन पर्युक्तासि' इति पथ्यापंक्तिरिति ॥१८।

४ । २० । १ 'आ पश्यति' इति नवर्चं मातृनामा ऋषिर्मातृनामादैवतमानुष्टुभमनेनौषधिमेवास्तौत् । प्रथमा स्वराट् । अंत्या भुरिक् इति ॥

४ । २१ ।*१ 'आ गावः' इति ब्रह्मगव्यं त्रैष्टुभमनेन गावोऽस्तौदिति । २ 'इन्द्रो यज्वने' इति तिस्रो जगत्य इति ॥

४ । २२ । १ 'इममिन्द्रवर्धय' इति वसिष्ठ ऐन्द्रं त्रैष्टुभम+थर्वा क्षत्रियाय राज्ञे चन्द्रमसे प्रथमाभिः पञ्चभिः निरमित्रीकरणं मुख्येनेन्द्रमप्रार्थयत् । ग्रामगवाश्वादि सर्वं राज्योपकरणं च ततः पराभ्यामन्त्याभ्यामिन्द्रो ×रूपेण स्वयमेव ÷क्षत्रियराजानं चन्द्रमसमाशिषा प्राणुददिति ॥ १६ ॥

---

* यह ४।२१ सूक्त ऋ० ६।२८।१-७। में है वहां ऋषि भरद्वाज बार्हस्पत्य है ॥

+ ह्वि० त्रैष्टुभं सोऽथर्वा ॥

× ह्वि० इन्द्र रूपेण ॥

÷ ह्वि० क्षत्रियं ॥

४ । २३ । १‘अग्नेर्मन्वे’ इति सप्त मृगारसंज्ञकानि सूक्तानि मृगारो नाना देवत्यानि त्रैष्टुभानि । ततः १‘अग्नेर्मन्वे’ इत्यनेन प्रथमं प्रचेतसमाग्निमस्तौत् ॥

४ । २४ । १‘इन्द्रस्यमन्महे’ इति इन्द्रं ॥

४ । २५ । १‘वायोः सवितुः’ इति वायुसवितारौ ॥

४ । २६ । १‘मन्वे वां द्यावापृथिवी’ इति द्यावापृथिव्यौ ॥

४ । २७ । १‘मरुतां मन्वे’ इति मरुतो देवान् ॥

४ । २८ । १‘भवाशर्वौ मन्वे वाम्’ इति भवशर्वावुतरौद्र-मथर्वा ॥

४ । २९ । १‘मन्वे वां मित्रावरुणौ’ इति मित्रावरुणा-तन्निमपतः परानृषीनित्युत द्रुह्वणस्तत्र २३ । ३‘यामन्यामन्’ इति पुरस्ताज्ज्योतिष्मती । २३ । ४‘सुजातं जातवेदसम्’ इत्यनुष्टुप् । ६‘येन देवाः’ इति प्रस्तारपंक्तिरिति । २४ । १‘इन्द्रस्य मन्महे’ इति शाक्करीगर्भापुरःशक्करी । २५ । ३‘तव व्रते’ इत्यतिशक्करी । २६ । १‘मन्वे वां द्यावापृथिवी’ इति परोऽष्टिरित्युभेजगत्यौ । २५ । ७‘उप श्रेष्ठा नः’ इति पथ्याबृहती । २८ । १‘भवाशर्वौ मन्वे वाम्’ इति द्व्यतिजागतगर्भाभुरिक् । २९ । ७‘यन्मेदम्’इति शाक्करगर्भातिमध्येज्योतिः । २९ । ७‘ययोः रथः’ इति शाक्करी-गर्भाजगतीति । सर्वेषां भृंगाणां सर्वासंगत्यैवमेकोनपंचाशत् परानुष्टुभ इति ॥ २० ॥

४ । ३० । *१ 'अहं रुद्रेभिः' इत्यष्टर्चमथर्वा वाग्देवत्यं त्रैष्टुभं स्वयमेवाहंमितिवाचंसर्वरूप सर्वात्मिकांसर्वदेवमयीमित्यस्तौत् । ६ 'अहं सोमम्' इति जगती ॥

४ । ३१ । †१ 'त्वया मन्यो' । ४ । ३२ । १ 'यस्ते मन्यो' इति द्वे ब्रह्मा स्कन्दोमन्युर्दैवते त्रैष्टुभे आभ्यांमिनान्योजयेन्मन्युः सूक्तमस्तूयत् । ३१ । २ 'अग्निरिव मन्यो' । ३१ । ४ 'एको बहूनाम्' इति भुरिजौ ३१ । ५ 'विजेष कृत्' इति तिस्रः ॥

४ । ३२ । ‡१ 'यस्ते मन्यो' इति जगती ॥

४ । ३३ । §१ 'अप नः शोशुचत्' इति ब्रह्मा पाप्मत्यमाग्नेयमष्टर्चं गायत्रम् ॥

४ । ३४ । १ 'ब्रह्मास्य' इत्यष्टर्चमथर्वा । ब्रह्मास्यौदनं त्रैष्टुभं ४ 'विष्टारिणाम्' इत्युत्तमा भुरिक् । ५ 'एष यज्ञानाम्' इति, त्र्यवसाना सप्तपाद कृतिः । ६ 'घृतहृदा' इति पञ्चपदातिशक्करी । परा भुरिक्शक्करी । ८ 'इममोदनम्' इति जगती ॥

---

* यह सूक्त ऋ० १० । १२५ में है । वहां ऋषि वागाम्भृणी और देवता भी वागाम्भृणी है ॥

† यह सूक्त ऋ० १० । ८४ में है । वहां ऋषि मन्युस्तापसः है ॥

‡ यह सूक्त ऋ० १० । ८३ में है इस का भी ऋषि ३१ सूक्त वाला है ॥

§ यह सूक्त ऋ० १ । ९७ में है । ऋषि कुत्स आङ्गिरस है ॥

४ । ३५ । १ 'यमोदनम्' इति प्रजापतिरा*तिमार्त्यं त्रैष्टुभं । ३ 'यो दाधार' इति भुरिक् जगतीति ॥

४ । ३६ । १ 'तान्त्सत्यौजाः' इति चातनः †सत्यौजसमाग्नेयमानुष्टुभं । ६ 'ये मा क्रोधयन्ति' इति भुरिगिति ॥ २१ ॥

४ । ३७ । १ 'त्वया पूर्वम्' इति द्वादशर्चं बादरायणिरजशृंग्यप्सरोदेवत्यमानुष्टुभम् । प्रथमाभ्यां द्वाभ्यामोषधिमस्तौत् । पराभिस्तिसृभिरप्सरसः, परयौषधिं, पराभिःषड्भिर्गन्धर्वाप्सरोपधिरिति । ३ 'नदीं यन्तु' इति त्र्यवसाना षट्पदात्रिष्टुप् । ५ 'यत्र वः प्रेङ्खा' इति प्रस्तारपंक्तिः । ७ 'आ नृत्यतः' इति परोष्णिक् । ११ 'श्वेवैक' इति षट्पदाजगती, परया निचृदिति ॥

४।३८। १ 'उद्भिन्दतीम्' इति द्वि देवत्यमानुष्टुभम् । सोऽक्षेविदेवनायाद्याभिश्चतसृभिरप्सरामाह्वयत् । पराभिस्तिसृभिर्वाजिनीवंतमृषभमस्तौत् । ३ 'यायैः परि' इति षट्पदा त्र्यवसाना जगती । तथा ५ 'सूर्यस्य रश्मीन्' इति भुरिगत्यष्टिः । ६ अन्तरिक्षेण' इति पूर्वात्रिष्टुबुत्तरा-यवसाना पञ्चपदानुष्टुब्गर्भा पुरउपरिष्टाज्ज्योतिष्मती जगतीति ॥ २२ ॥

४ । ३९ । १ 'पृथिव्यामग्नये' इति दशर्चमंगिराः सान्नत्यं नानादेवत्यं । पांक्तं तथान्त्ये द्वे आग्नेयौ त्रैष्टुभौ । तत्र प्रथमाभ्यां

---

* ह्वि० आतिमर्त्यम् E. । ह्वि आतिमर्च्यम् Br. ॥

† ह्वि० सात्यौजसम् ॥

द्वाभ्यां पृथिव्यग्नी स्तुत्वाप्रार्थयत् । पराभ्यां वाय्वन्तरिक्षे, पराभ्यां दिवादित्यौ, पराभ्यां दिक्चन्द्रमसस्ततः, पराभ्यां ब्रह्म जातवेदसमग्निं प्रार्थ्यायजदिति । १'पृथिव्याम्', ३'अन्तरिक्षे', ५'दिवि', ७'दिक्षु' इति त्रिपादा महाबृहत्यः । २ पृथिवी', ४'अन्तरिक्ष', ६'द्यौः', ८'दिशः एताश्चतस्रः संस्तारपंक्तयः ॥

४ । ४० । १'ये पुरस्तात्' इति कृत्याप्रतिहरण*मष्टर्चं शुक्रो बहुदेवत्यं त्रैष्टुभम् । प्रथमया प्राच्यमग्निमस्तौत्, द्वितीयया दक्षिणस्यां यमं, तृतीयया प्रतीच्यां वरुणं, परयोत्तरतः सोमं, परयाधस्ताद्भूमिं, परयान्तरिक्षे वायुं, परयोपरिष्टात्सूर्यं, ततो दिगन्तर्देशेभ्यः सर्वत्र ब्रह्मेति ब्राह्मणं सर्वत्र । जातवेद आभिमुख्येनास्तौत् । २'ये दक्षिणतः । ८'ये दिशामन्तर्देशेभ्यः' इति जगत्यौ । द्वितीयया पुरोऽति शक्करी पादयुगिति ॥ २३ ॥

इति ब्रह्म वेदोक्त मंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

* हि० के Br. लेख में अष्टर्चं हैं दूसरे E. में नहीं ॥

+अथ पञ्चमं काण्डम् ।

ॐ अथैवं वक्ष्यमाणमंत्रेषु सूक्तप्रकृति*सार्षिछन्दोदैवतेष्व-वगच्छेत् सर्वत्रेति ॥

५ । १ । †१'ऋधङ् मन्त्रः ॥

५ । २ । ‡१'तदिदास' इति द्वे वारुणे त्रैष्टुभे ॥

५ । ३ । §१'ममाग्ने वर्चः' इत्याग्नेयं, पूर्वे नवके, परमेकादशकं ‖त्रैष्टुभं । बृहद्दिवोऽथर्वा प्रथमस्या ¶पराबृहती त्रिष्टुबंत्या त्र्यवसाना षट्पदात्यष्टिः । १०'ये नःसपत्नाः' इति विराड्जगती । ५ । १ । ७'उतामृतासुः' इति विराट् । ५ । २ । ६'एवा महान्', ५ । ३ । २'अग्ने मन्युम्' इति भुरिजौ पूर्वापराति जागतौ । उरु

+ यह लेख हमारा है ॥

* ङ. सा ऋषि ॥

† ५ । १ सूक्त का छटा मंत्र ऋ० १० । ५ । ६ में आया है । वहां इसका ऋषि 'त्रित' और देवता अग्निः है ॥

‡ ५ । २ यह समग्र सूक्त अत्यन्त स्वल्प भेद से ऋ० १० । १२० में आया है वहां भी इसका ऋषि 'बृहद्दिव आथर्वणः' है ॥

§ ५ । ३ सूक्त के ७, ११ मंत्रों के विना यह सूक्त ऋ० १० । १२८ में स्वल्प भेद से आया है वहां इसका ऋषि 'विहव्य' और 'विश्वे देवाः' देवता है ॥

‖ क. ख. ग. ङ. त्रिष्टुभं ॥

¶ बी. 'प्रथमस्याद्या परा' ॥

व्यचा नः पूर्वसूक्तद्वयेन वरुणमस्तौत् । ५ । ३ । १ 'ममाग्ने वर्चः' इति द्वाभ्यामृग्भ्यां विहव्योऽग्निं, पराभ्यां देवान्, परया द्रविणोदादि प्रार्थनं, परा वैश्वदेवी, परा सौमी, तत्परा रौद्री, परे वैश्वदेव्यौ, परमैन्द्रीति च ॥ १ ॥

५ । ४ । १ 'यो गिरिषु' दशकं भृग्वंगिरा यक्ष्मनाशन कुष्ठदेवत्यमानुष्टुभं सर्वाभिः कुष्ठतक्मनाशनं वास्तौत् ६ 'इमं मे कुष्ठ' इति गायत्री । ५ 'हिरण्ययाः पन्थानः' इति भुरिक् । १० 'शीषामयम्' इत्युष्णिग्गर्भानिचृत् ॥

५ । ५ । *१ 'रात्री माता' इति लाक्षिकमानुष्टुभं नवकं ॥

५ । ६ । †१ 'ब्रह्म जज्ञानं' सोमारुद्रीयं चतुर्दशकं त्रैष्टुभमेतदादीनि समिद्धो अंत्यातः प्राचीनान्यथर्वा पूर्वेण लाक्षामस्तौदिति । उत्तरस्याद्यया ब्रह्मादित्यं, द्वितीयया कर्म्माणि, पराभ्यां रुद्रगणान् । ५ 'न्वे इतेन' इति तिसृभिः सोमारुद्रौ । ‡८ 'मुमुक्तम्'

---

* मूल लेखों में लाक्षिमक पाठ है ॥

† ५ । ६ सूक्त का १ मंत्र अथर्व ४ । १ । १ में पहले भी आया है । वहां इस का ऋषि 'वेन' और 'बृहस्पति' और 'आदित्य' है । मंत्र २ अथर्व ४ । ७ । ७ में है । वहां ऋषि 'गरुत्मान्' और देवता तक्षक है । मंत्र ३ स्वल्प भेद से ऋ० ६।७३।७ में है वहां ऋषि 'पवित्र' है । मंत्र ४ ऋ० ६ । ११० । १ में अल्पभेद से आया है । ऋषि 'त्र्यरुणत्रसदस्यू' है ॥

‡ बी. मुमुक्तमस्मानिति ॥

५।६इत्येकावसानाच्यनुष्टुब्द्विपदा। तयोरेव प्रार्थनं, परया हेतिं पराभिश्चतसृभिः सर्वात्मकं रुद्रमिति। २'तत्र अनाप्ताय' इत्यनुष्टुप्। ३'सहस्रधार एव' इति द्वे जगत्यौ। तत्र ४'पर्यू षु' इत्यनुष्टुबुष्णिक्त्रिष्टुब्गर्भा पंचपदा। ५'न्वेतेन' इति तिस्रस्त्रिपदाविराण्नामगायत्र्यः। १०'यो ऽस्मान्' इति प्रस्तारपंक्तिः। ११'इन्द्रस्य गृहः' इति चतस्रः पंक्तयोऽत्र, तुरीया स्वराडिति ॥ २ ॥

५ । ७ । १'आ नो भर' इति दशकं बहुदेवत्यमानुष्टुभमाद्यास्तिस्रोऽरातीयाः, परे सारस्वत्यौ, पराः सर्वाः पुनररातीयाः। यद्देवत्येति पारिभाषिकं स्मरणमिति । सरस्वत्या मधुवाचोऽप्रार्थयदिन्द्राग्निभ्यां वसूनि चेति । प्रथमाविराड्गर्भा प्रस्तारपंक्तिः। ४'सरस्वतीमनुमतिम्' इति पथ्याबृहती। ६'मा वनिम्' इति प्रस्तारपंक्तिः ॥

५ । ८ । १'वै कङ्कतेन' इति नवकमानुष्टुभं नानादेवत्यं प्रथमं द्वे आग्नेय्यौ, परा वैश्वदेवी, परावाशिषा ऐन्द्र्यो भवंति। २'इन्द्रायाहि' इति त्र्यवसाना षट्पदा जगती । ३'यदसौ', ४'अति धावत' इति भुरिक् पथ्यापंक्ती। ६'यदिप्रेयुः' *इत्यास्तारपंक्तिः । ७'यानसौ' इति द्व्युष्णिग्गर्भापथ्यापंक्तिः । ६'अत्रैनान्' इति त्र्यवसानाषट्पदाद्व्युष्णिग्गर्भा जगतीति ॥३॥

५ । ६ । १'दिवे स्वाहा' ॥

---

* ह्वि० गु० 'प्रस्तारपंक्तिः' छन्दोवाधि से बी. ड. क. आदि का आस्तारपंक्तिः पाठ ठीक है ॥

५ । १० । १'अश्मवर्म मा' इति चोभे वास्तोष्पत्ये अष्टके ब्रह्मा आद्यस्यस्वाहा दैवीबृहती, द्वितीया दैवीत्रिष्टुप्, तृतीया-दैवीजगतीत्येवं परा जगती, परा बृहती, परात्रिष्टुप्, ७'सूर्यो मे' इति विराडुष्णिग्बृहतीगर्भा पञ्चपदाजगती। परा पुरस्कृतित्रिष्टुब्बृहतीगर्भाचतुष्पदेति जगतीति त्र्यवसाना च। द्वितीयस्याद्या पञ्चयवमध्यास्त्रिपदा गायत्र्यः। परायवमध्याककुप्, ८ बृहता मन' इति पुरोधृतिद्व्यनुष्टुब्गर्भा पराष्टिरत्र्यवसानाचतुष्पदोऽति जगती ॥

५ । ११ । १'कथं महे' इत्येकाद*शर्चं त्रैष्टुभमथर्वानेन प्रश्नोत्तरमुखेनमंत्रोक्तदेवतामस्तौत्। प्रथमा भुरिक्। ३'सत्यमहम्' इति पंक्तिः। ६'एकं रजसः' इति पञ्चपदातिशक्वरी। ११'देवो देवाय' इति त्र्यवसानाषट्पदात्यष्टिः ॥

५ । १२ । †१'समिद्धो अद्य' इत्येकादशर्चं त्रैष्टुभं जातवेदसमंगिरा अनेनाग्निमस्तौत्। ३'आ जुह्वानः' इति पंक्तिरिति ॥४

५ । १३ । १'ददिः इत्येकादशर्चं जागतं तक्षकदेवत्यं गरुत्मानेन विषमेवास्तौदिति। २'यत्ते अपोदकम्'इत्यास्तारपंक्तिः। ६'असितस्य' इति पथ्यापंक्तिः। ४'चक्षुषा ते चक्षुः', ७'आलिगी च' द्वे अनुष्टुभौ। 'कर्णाश्वावित्' इति भुरिक्। ५'कैरात' इति त्रिष्टुप्। १०'ताबुवम्' इति द्वे निचृद्गायत्र्यौ ॥

---

* बो. एकादशकं ॥

† ५ । १२ सूक्त ऋ० १० । ११० में आता है, ऋषि 'जमदग्नी-रामो वा' और देवता 'आप्रयः' है ॥

५ । १४ । १'सुपर्णस्त्वा' इति त्रयोदशकं वानस्पत्यं कृत्यापहरणमानुष्टुभं शुक्रो द्वाभ्यामोषधिमस्तौत्। पराभिः कृत्याणामिति ३'रिश्यस्येव', ५'कृत्याः संतु कृत्याकृते', १२'इष्वा जीयः' भुरिजः । ८'अग्ने पृतनाषाट्' इति त्रिपदा विराट् । ३'अग्नेरिवैतु' इति स्वराट् । १० पुत्र इव पितरम्' निचृद्बृहती । १'उदेणीव' इति साम्नां त्रिपात्त्रिष्टु*बिति ॥ ५ ॥

५ । १५ । १'एका च मे' इत्येकादशकं विश्वामित्रो वानस्पत्यमानुष्टुभमनेन मधुलामोषधिमस्तौदिति । ४'चतस्रश्च मे' इति पुरस्तादबृहती ५'पञ्च', ७'सप्त' ८'अष्ट', ९'नव च मे' इति भुरिज इति ॥

५ । १६ । १'यद्येकवृषः' इत्येकावसानैकादशर्चमेकवृषदेवत्यंद्वैपदमनेन प्रागुक्तर्षिरेकवृषमस्तौत् । २'यदि द्वि' ३ त्रि' ६'षट' ता आसुर्यनुष्टुभः । १'यद्येक'. ४'चतुः'. ५'पंच'. ७ सप्त', ८ अष्ट' ९'नव' १०'दश' एताः साम्नामुष्णिहः । ११ यद्येकादशः' इत्यासुरीगायत्रीति ॥

५ । १७ । १ तेवदन्' इत्यष्टादशकं मयोभूर्ब्रह्मजायादेवत्यमानुष्टुभमनेन सूक्तेन सोमेन बृहस्पतिजायापहरणमकारि तदाख्यामिषतामंत्रोक्तां देवानां ब्रह्मजायामस्तौदिति । पूर्वाः षट्त्रिष्टुभः ॥

---

* बी. के विना अन्य किसी में इति नहीं प्रायः बहुत वार ही उनमें खण्डान्त में इति नहीं होती ॥

५ । १८ । १'नैतां ते', ५।१६।१'अतिमात्रम्' इति द्वे पञ्चदशके, ब्रह्मगवीदेवत्ये आनुष्टुभे । आभ्यां ब्रह्मगवीब्राह्मणं चास्तौत् । ब्रह्मगवीब्रह्मज्यमाग्निंदयन् । ४'निर्वै क्षत्रम्' इति द्वे ८'जिह्वा ज्या' इति द्वे १३'देवपीयुः' इति त्रिष्टुभः पूर्वा भुरिक् ।

५ । १६ । २'ये बृहत्सामानम्' इति विराट्पुरस्ताद्बृहती । ७'अष्टापदी चतुरक्षी' इत्युपरिष्टाद्बृहतीति ॥ ६ ॥

५ । २० । १'उच्चैर्घोषः' ॥

५ । २१ । १'वि हृदयम्' इति द्वे द्वादशके ब्रह्मा, वानस्पत्यदुन्दुभिदेवत्ये । पूर्वं त्रैष्टुभमुत्तरमानुष्टुभं । द्वाभ्यां सपत्नसेनापराजयायदेवसेनाविजयाय च दुन्दुभिमस्तौदिति । पराभिस्तिसृभिरादित्यादीन् देवानप्रार्थयत् । पूर्वस्य पूर्वा जगती ॥

५ । २१ । १'विहृदयं' ४'यथामृगाः' इति द्वे पथ्यापंक्ती । ६'यथा श्येनात्' इति जगती । ११ यूयमुग्राः' इति बृहतीगर्भा त्रिष्टुप् । १२'एता देव सेनाः' इति त्रिपदा यवमध्या गायत्रीति ॥

५ । २२ । १'अग्निस्तक्मानम्' इति चतुर्दशकं भृग्वंगिरास्तक्मनाशनदेवत्यमानुष्टुभं तक्मापबाधयोऽनेन देवानप्रार्थयत् तक्मनाशनमस्तौदिति च । प्रथमे द्वे त्रिष्टुभौ, पूर्वा भुरिक् । ५'ओको अस्य' इति विराट्पथ्याबृहती ॥

५ । २३ । १'ओते मे' इति त्रयोदशकमैन्द्रमानुष्टुभं काण्वोऽनेन क्रिमिजम्भनाय देवानप्रार्थयत् । १३'सर्वेषां च क्रिमीणाम्' इति विराडिति ॥ ७ ॥

५ । २४ । १'सविता प्रसवानाम्' इति सप्तदशकमथर्वा ब्रह्मकर्मात्मदेवत्यमिति । सविता शाक्करं प्रथमया स्वात्माविनाय कर्मणि*प्रार्थ्याजुहोति, द्वितीययाग्निं, तृतीययाद्यावापृथिव्यौ, चतुर्थ्या वरुणं, पंचम्या मित्रावरुणौ, †षष्ठ्या मरुतः, सप्तम्या सोमं, अष्टम्या वायुं, नवम्या सूर्यं, दशम्या‡चन्द्रमसमेकादश्येन्द्रं, द्वादश्या मरुतांपितरं, त्रयोदश्या मृत्युं, परया यमं, परया पितॄन् §परया ततानवरानंत्यवयः । १०'ततस्ततामहाः' इति सर्वा चतुष्पदातिशक्वर्यः । ११ इन्द्रोदिवः' इति शक्वरी । १५'पितरः परे' इति तिस्रास्त्रिपादस्तत्र पूर्वे द्वे भुरिग्जगत्यावंत्या विराट्शक्करी ॥ ८ ॥

५ । २५ । ‖१'पर्वताद्दिवः' इति त्रयोदशकं योनिगर्भदेवत्यमानुष्टुभं ब्रह्मानेन गर्भार्थं देवानप्रार्थयत् । तां गर्भं ¶चास्तौदनेनसूक्तेन अंत्याविराट्पुरस्ताद्बृहतीति ॥

---

* बी. प्रार्थया जुहाते. क. ख. ग. ङ प्रार्थया जुहा । मूलपाठ मेरा है क्योंकि आदर्श पाठों से कुछ अर्थ नहीं निकलता ॥

† यह पाठ मैंने किया है सब मूल ग्रन्थों में षष्ठी पाठ है जिस से अर्थ कुछ नहीं निकलता ॥

‡ बी. चन्द्रम् ॥

§ क. बी. 'परान्' अधिक है ॥

‖ ५ । २५ ऋ० १० । १८४ । में है वहां ऋषि 'त्वष्टा गर्भकर्त्ता' 'विष्णुर्वाप्राजापत्यः है' ।

¶ बी. 'वास्तौत्' ॥

५ । २६ । १'यजूंषि यज्ञे' ॥

५ । २७ । १'ऊर्ध्वा अस्य' इति द्वे द्वादशके । पूर्ववास्तोष्पत्यमुतमंत्रोक्तबहुदेवत्यमुत्तरमाग्नेयमाभ्यां मंत्रोक्तदेवानभिष्टूयायजत् ।

५ । २६ । १'यजूंषियज्ञे', ५'छन्दांसि यज्ञे' इति द्विपदा वार्च्युष्णिहौ । २'युनक्तु देवः', ४'प्रैषा यज्ञे', ६ एयमगन्' इति तिस्रः, १०'सोमो युनक्तु' इति *द्वे द्विपादा प्राजापत्या बृहत्यः । ३'इन्द्र उक्था†मदान्' इति त्रिपदा विराड्गायत्री । ६'भगो युनक्तु' इति त्रिपात्पिपीलिकमध्यापुरउष्णिगित्येता एकावसानाः । १२'अश्विना ब्रह्मणा' इति परातिशक्करीचतुष्पाज्जगतीति ॥

५ । २७ । १'ऊर्ध्वा अस्य' इति बृहतीगर्भा त्रिष्टुप् । २'देवो देवेषु' इति द्विपदा साम्नांभुरिगनुष्टुप् । ३'मध्वायज्ञम्' इति ‡द्विपदार्चीबृहतीति । ४'अच्छायमेति शवसा' इति द्विपात्साम्नी भुरिग्बृहतीति । ५'अग्निः स्रुचः' इति द्विपदासाम्नीत्रिष्टुप् । ६'तरीमन्द्रासु' इति द्विपाद्विराण्नामगायत्री । ७'द्वारो देवीः' इति द्विपात्साम्नीबृहतीमा एकावसानाः । ८'उरुव्यचसा' इति

* ख. इति त्रिपात्पिपीलिका द्वे पाठ अधिक है । ङ. इति त्रि द्वे पाठ है ॥

† सब मूल पुस्तकों में पाठ मदानीति है मूल पाठ मैंने दिया है क्योंकि वेद में यह हलन्त है ॥

‡ बी. त्रिपदार्षीबृहती ॥

संस्तारपंक्तिः ६ 'दैवा होतारः' इति षट्पदानुष्टुब्गर्भापरातिजगती । १० 'तन्नस्तुरीपम्' इति तिस्रः पुरउष्णिहः ॥ ६ ॥

५ । २८ । १ 'नव प्राणान्' इति चतुर्दशर्चमथर्वा त्रिवृद्दैवत्यं त्रैष्टुभमनेनाग्न्यादीन्मंत्रोक्तान्देवानुसंप्रार्थ्य त्रिवृतमस्तौदिति । ६ 'त्रेधा जातम्' इति पञ्चपदातिशक्वरी हिरण्यस्तुतिः परा च । ७ 'त्र्यायुषं', ६ 'दिवस्त्वा पातु' इति द्वे, १२ 'आ त्वा चृततु' इति ककुम्मत्यनुष्टुभः । १३ 'ऋतुभिष्ट्वा' पुरउष्णिक् ॥

५ । २६ । १ 'पुरस्ताद्युक्तः' इति पञ्चदशर्चं त्रैष्टुभं जातवेदसमुतमंत्रोक्तदेवताकं चातनः सर्वाभिर्मंत्रोक्तान् देवानस्तौत् । ३ 'यथा सो अस्य' इति त्रिपदाविराण्णामगायत्री । ५ 'यदस्य हृतम्' इति पुरोऽतिजगती विराड्जगती । १२ समाहर' इति चतस्रोऽनुष्टुभः, प्रथमा भुरिक् । १४ 'एतास्ते' इति चतुष्पदापराबृहती ककुम्मतीति ॥

५ । ३० । १ 'आवतस्ते' इति सप्तदशर्चमुन्मोचन आयुष्यकामोऽनुष्टुभमनेनमंत्रोक्तान् देवान् प्राणावनायायुश्चास्तौत् । प्रथमा पथ्यापंक्तिः । ६ 'अङ्ग भेदः' इति भुरिक् । १२ 'नमोयमाय' इति चतुष्पदाविराड्जगती । १४ 'प्राणेनाग्ने' इति विराट्प्रस्तारपंक्तिः । १७ 'अयं लोकः' इति त्र्यवसानाषट्पदा जगतीति ॥

५ । ३१ । १ 'यां ते' इति द्वादशर्चं शुक्रः कृत्यादूषणदेव-

त्यमानुष्टुभमनेनकृत्याप्रशमनायकृत्यामस्तौदिति । ११ 'यश्चकार' इति बृहतीगर्भानुष्टुप् । १२ 'कृत्याकृतम्' इति पथ्याबृहतीति ॥१०

*इति ब्रह्मवेदोक्त मंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

* गु. लिषितं रावल बबलसुत जशकर रावल शंकरीया लिषितं सम्वत् १८८२ ना. मा. शख ॥

*अथ षष्ठं काण्डम् ।

ॐ अथातस्तृचसूक्तकांडमंत्रार्षिछन्दोदेवता व्याख्यास्यामः। तत्र तृचप्रकृतिरितराविकृतिरिति ॥

६ । १ । १ 'दोषो गाय' ॥

६ । २ । १ 'इन्द्राय सोमम्' इति द्वे उष्णिहौ । पूर्वं सावित्रमुत्तरंवानस्पत्यं सौम्यम् । तृचोऽथर्वापश्यत् । ततो मंत्रोक्त†देवानस्तौदिति । पूर्वस्याद्या त्रिपदा पिपीलिकमध्या साम्नीजगती, तथा परे द्वे पिपीलिकमध्ये पुरउष्णिहौ । द्वितीयस्य तिस्रः परोष्णिह इति ॥ १ ॥

६ । ३ । १ 'पातं न इन्द्रापूषणा' ॥

६ । ४ । १ 'त्वष्टा मे ‡दैव्यम्' इति द्वे नानादेवते पूर्वं जागतम् । तत्र प्रथमा पथ्याबृहती, परस्यचाद्या पथ्याबृहती, द्वितीया संस्तारपंक्तिः, तृतीया त्रिपदाविराड्गायत्री, द्वाभ्यामाभ्यां स्वस्त्ययनकामोऽथर्वा मंत्रोक्तदेवाना§त्मगोपनायाभिष्टूयाप्रार्थयदिष्टमिति ॥

---

* यह लेख हमारा है ॥

† बी. मंत्रोक्तान् ॥

‡ बी. दैव्यं वचः ॥

§ बी. आत्म नहीं ॥

६ । ५ । १ 'उदेनमुत्तरं नय' ॥

६ । ६ । १ 'योऽस्मान्' इति द्वे आनुष्टुभे पूर्वमैन्द्राग्नमुत्तरं ब्राह्मणस्पत्यं सौम्यं प्रागुक्तर्षिः । पूर्वस्य प्रथमयाग्निमस्तौत्, द्वितीययेन्द्रं, परयाग्निं, परस्याद्यया ब्रह्मणस्पतिं, पराभ्यां सोममिन्द्रमिति भुरिगिति *॥ २ ॥

६ । ७ । १ 'येन सोम' इति सौम्यं गायत्रम् । तृतीया वैश्वदेवी, प्रथमा निचृत्, या यद्देवत्या तया तामेवास्तौदित्युक्तर्षिः ॥

६ । ८ । १ 'यथा वृक्षं लिबुजा' ॥

६ । ९ । १ 'वाञ्छ मे' इति द्वे कामात्मदेवते । पूर्वस्यातिस्रः पथ्यापंक्तयः, उत्तरमानुष्टुभंजमदग्निरपश्यत् । ततो द्वाभ्यामाभ्यां कामात्मचेतसा मंत्रोक्त†देवतामप्रार्थयत् ॥

६ । १० । १ 'पृथिव्यै श्रोत्राय' इति ‡द्वैपदं नानादेवत्यं । प्रथमाग्नेयी, द्वितीया वायव्या, तृतीया सौर्याद्या§साम्नीत्रिष्टुप् । द्वितीया प्राजापत्या बृहती, परा||साम्नीबृहतीदं सूक्तं सर्वकर्म्मसु शंतातिः संप्रोक्षणाद्यर्थमपश्य¶दिति ॥ ३ ॥

---

* क. ख. ग. गु. ङ. इति नहीं ॥

† क. ख. ग. ङ देवतानाम् ॥

‡ बी. द्विपदां ॥

§ ङ. साम्नां ॥

|| बी. साम्ना ॥

¶ क. ख. ग. ङ इति नहीं ॥

६ । ११ । १'शमीमश्वत्थः' इति रेतोदेवत्यमुतमंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभं प्रजापतिरपश्यत्ततस्तान्देवानस्तौत् ॥

६ । १२ । १'परि द्यामिव' इति तक्षक*दैवतमानुष्टुभं गरुत्मान् ॥

६ । १३ । १'नमो देववधेभ्यः' इति मार्त्यमानुष्टुभं स्वस्त्ययनकामोऽथर्वा ॥

६ । १४ । १'अस्थि स्रंसम्' इति बलासदेवत्यमानुष्टुभं बभ्रुपिङ्गलः ॥

६ । १५ । १'उत्तमो असि' इति वानस्पत्यमानुष्टुभमुद्दालकः ।

६ । १६ । १'आबयो' इति मंत्रोक्तदेवत्यमुतचान्द्रमसमानुष्टुभं शौनकः चतुर्ऋचमपश्यत् । प्रथमा निचृत्त्रिपदा गायत्री । ३'तौविलिक' इति बृहतीगर्भाककुम्मत्यनुष्टुप् । ४'अलसाला' इति त्रिपदा प्रतिष्ठानेन हिन †देवमस्तौत्‡ ॥ ४ ॥

६ । १७ । १'यथेयम्' इति चतुर्ऋचमानुष्टुभं गर्भदृंहणदेवत्यमथर्वापश्यत्ततो गर्भदृंहणाय मंत्रोक्तदेवतामनेनास्तौत् ।

६ । १८ । १'ईर्ष्यायाः' इति सूक्तमीर्ष्याविनाशनदेवत्यमानुष्टुभम् ॥

---

* बी. देवम् ॥

‡ बी. देवं नहीं ॥

† क. ख. ग. ङ इति नहीं ॥

६ । १९ । १ 'पुनन्तु मा' इति नानादेवत्यं गायत्रमुतचान्द्रमसं शंतातिराद्यानुष्टुप् ॥

६ । २० । १ 'अग्नेरिवास्य' इति यक्ष्मनाशनदेवतं भृग्वंगिराः । प्रथमातिजगती *द्वितीया ककुम्मती प्रस्तारपंक्तिः. तृतीया सतःपक्तिरित्यनेन मंत्रोक्तान् सर्वान् देवानस्तौ†दीति॥५

६ । २१ । १ 'इमा याः' इति चान्द्रमसमानुष्टुभम् ॥

६ । २२ । ‡१ 'कृष्णं नियानम्' इति आदित्यरश्मिदेवत्यमुत मारुतंत्रैष्टुभं शंताति§रिति द्वे सूक्ते अपश्यत्तत आभ्यां मंत्रोक्तदेवानस्तौत् । २ पयस्वतीः कृणुथा' इति चतुष्पदा भुरिग्जगती ॥

६ । २३ । १ 'सस्रुषीः' ॥

६ । २४ । १ 'हिमवतः प्रस्रवन्ति' इति द्वे अब्देवत्ये आनुष्टुभे । आभ्यामप एवास्तौत् ॥

६ । २३ । २ 'ओता आपः' इति त्रिपदा गायत्री । ३ देवस्य सवितुः' इति परोष्णि‖गिति ॥ ६ ॥

---

* ख. ङ. द्वितीयया ॥

† क. ख. ग. ङ इति नहीं ॥

‡ ६ । २२ । १ ऋ० १ । १६४ । ४७ में है. ऋषि दीर्घतमा ॥

§ बी. इति नहीं ॥

‖ क. ख. ग. ङ इति नहीं ॥

६ । २५ । १ 'पञ्च च याः' इति मंत्रोक्तमन्याविनाशन-देवत्यमानुष्टुभं शुनःशेपः ॥

६ । २६ । १ 'अव मा पाप्मन्' इति पाप्मादेवताकमानुं-ष्टुभं, ब्रह्मानेन पाप्मानमस्तौत् ॥

६ । २७ । *१ 'देवाः कपोतः' ॥

६ । २८ । †१ 'ऋचा कपोतम्' ॥

६ । २९ । ‡१ 'अमून हेतिः' इति त्रीणि सूक्तानि याम्यानि उत नैर्ऋतानि । प्रथमं जागतं, परं त्रैष्टुभं §तृतीयं बार्हतं भृगुर-पश्यत् । तत एतैः कपोतोलूकजन्यारिष्टक्षयकामो यमं निर्ऋतिं च मंत्रोक्तान् देवानस्तौत् ॥

६ । २७ । २ 'शिवः कपोतः' इति त्रिष्टुप् ॥

६ । २८ । २ 'परीमेऽग्निम्' इत्यनुष्टुप् । ३ 'यः प्रथमः' इति जगती ॥

६ । २९ । ३ 'अवैर हत्याय' इति त्र्यवसाना सप्तपदा वि-राडष्टिः । २ 'अमून् हेतिः' इति द्वे विराण्नाम गायत्र्यौ इति ॥७॥

---

* ६ । २७ सूक्त ऋ० १० । १६५ । में है, ऋषि कपोतो नैर्ऋतः है ॥

† ६ । २८ । १ ऋ० १० । १६५ । ५ में कुछ भेद से है ॥

‡ ६ । २९ । १ का २, ३ पद ऋ० १० । १६५ । ४ में हैं ॥

§ Whitney (ह्विटनै) ने अपने अनुवाद में तृतीय मंत्र का बृहती छन्द दिया ही नहीं ॥

६ । ३० । १'देवा इमम्' इति शाम्यंजागतम् ॥

६ । ३१ । *१'आयं गौः' इति गव्यंगायत्रमुपरिबभ्रवो द्वे अद्राक्षीत् ॥

६ । ३० । २'यस्ते मदोवकेशः' इति त्रिष्टुप् । ३'बृहत्पलाशे' इति चतुष्पाच्छंकुमत्यनुष्टुप् ॥

६ । ३२ । १'अन्तर्दावे' ॥

६ । ३३ । १'यस्येदमारजो युजः' ॥

६ । ३४ । १'प्राग्नये' इति पञ्चर्चम् ॥

६ । ३५ । १'वैश्वानरो न ऊतये' इति चत्वारिसूक्तानि । प्रथमं त्रैष्टुभमुत्तराणि गायत्राणि, त्रीण्यग्नीन्द्रविश्वानरदेवतानि । प्रथमस्य द्वे तृतीयं च चातनस्तृतीयमथर्वा, द्वितीयं†जाटिकायनस्तुरीयं कौशिकः । ६ । ३२ । २'रुद्रो वो ग्रीवा अशरैत्' प्रस्तारपंक्तिः । ६ । ३३ । २'नाधृष आ दधृषते' इत्यनुष्टुप् ॥८॥

६ । ३६ । १'ऋतावानं' ॥

६ । ३७ । १'उप प्रागात्' इति द्वे, प्रथममाग्नेयंगायत्रं, परं चान्द्रमसमानुष्टुभं, स्वस्त्ययनकामोऽथर्वापश्यदिति ॥

---

* ६ । ३१ । १ ऋ० १० । १८९ । में ये मंत्र बहुत स्वल्प भेद से आते हैं, वहां ऋषि सार्पराज्ञी और देवता 'सार्पराज्ञी सूर्यो वा' है

† ङ. जादिकायनः, बी. जोतिकायनः ॥

६ । ३८ । १ 'सिंहे व्याघ्रे' ॥

६ । ३९ । १ 'यशो हविः' इति द्वे । प्रथमं चतुर्ऋचं त्रैष्टुभं । १ 'यशो हविः' इति जगती परा त्रिष्टुबंत्यानुष्टुबिमे बृहस्पति-देवत्ये वर्चस्कामः प्रागुक्तर्षिरपश्यत् । उत पूर्वं त्विषिदेवत्यं ततो-मंत्रोक्तान्देवानाभ्यामस्तौत् ॥

६ । ४० । १ 'अभयं द्यावापृथिवी', २ अस्मै ग्रामाय' इति जगत्यौ, मंत्रोक्तदेवत्येऽभयकामः । ३ 'अनमित्रं नो अधरात्' इत्यैन्द्रीमानुष्टुभं स्वस्त्ययनकामः ॥

६ । ४१ । १ 'मनसे चेतसे* धिये' इति बहुदेवतं चान्द्रम-समानुष्टुभं ब्रह्मा । आद्या भुरिक् । ३ 'मा नो हासिषुः' इति त्रिष्टुबिति† ॥ ९ ॥

६ । ४२ । ‡१ 'अव ज्यामिव' इतिमंत्रोक्तमन्युदेवत्यमानु-ष्टुभं भृग्वंगिरा । आद्ये द्वे भुरिजौ§ ॥

६ । ४३ । १ 'अयं दर्भः' इति मंत्रोक्त मन्युशमनदेवता-कमानुष्टुभं, परस्परं चित्तैकीकरणकाम इमे द्वे सूक्ते अपश्यद्वा-भ्यांमंत्रोक्ते अस्तौत् ॥

---

* वी. धिय नहीं ॥

† इति के आगे गु. में द्वे पाठ अधिक है ॥

‡ Whitney ने ४२ सूक्त में ( ) बंधन में चित्तकौ करणः पाठ दिया है वह मूल आदर्श पुस्तकों में नहीं ॥

§ मूल लेख में भुरिक् है ॥

६ । ४४ । १'अस्थाद् द्यौः' इति विश्वामित्रो मंत्रोक्तदेवत्यमुत वानस्पत्यमानुष्टुभं । ३'रुद्रस्यमूलम्' इति त्रिपदा महाबृहती ॥

६ । ४५ । *१'परोपेहि' दुःस्वप्ननाशनदेवत्य†मगिरः प्रचेता यमश्चाद्या पथ्यापंक्तिः । २'अवशसा' इति भुरिक्त्रिष्टुप् । ३'यदिन्द्र' इत्यनुष्टुप् ॥

६ । ४६ । १'यो न जीवः' इति तथर्षि पूर्वोक्तदेवत्यमुत स्वाप्नमाभ्यां मंत्रोक्तदेवानस्तौदिति‡ ॥ १० ॥

६ । ४७ । १'यो न जीवः' इति विष्टारपंक्तिः । २'विद्म ते' इति त्र्यवसाना शक्करीगर्भापंचपदा जगती ॥

६ । ४६ । §३'यथा कलाम्' इत्यनुष्टुप् ॥

६ । ४७ । १'अग्निः प्रातः सवने' इति प्रथमे श्रवसे आग्नेयं त्रैष्टुभं । द्वितीया वैश्वदेवी । तृतीया सौधन्वना । प्रथमया प्रथमे सवनेऽग्निमस्तौत् । द्वितीययामाध्यन्दिने विश्वान्देवाँस्तृतीयया सौधन्वानिति ॥

---

* ६।४५।२, ३ मंत्र कुछ पाठ भेद से ऋ० १० । १६४ । ३, ४ । में आते हैं ॥

† बी. आंगिरसः ॥

‡ क. ख. ग. ङ इति नहीं ॥

§ ६ । ४६ । ३ ऋ० ८ । ४७ । १७ में कुछ भेद से आता है वहां ऋषि प्रचेता है ॥

६ । ४८ । १'श्येनोसि' इति मंत्रोक्तर्षिदेवत्यमौष्णिहमिति तिस्रः सप्तर्षयोऽनेन स्तूयंते ॥

६ । ४९ । १'नहि ते अग्ने' इत्याग्नेयं गार्ग्य आद्यानुष्टुप् । २'मेष इव' इति द्वे जगत्यौ । परा विराट् तत्रेति ॥ ११ ॥

६ । ५० । १'हतं तर्दम्' इत्यथर्वाश्विनमभयकामः प्रथमा विराड्जगती ! २'तर्दहै', ३'तदापिते' इति द्वे पथ्या†पंक्ती ॥

६ । ५१ । १'वायोः पूतः' इति शंतातिराप्यं त्रैष्टुभमाद्या गायत्री । *३'यत्किंच' इति वारुणी जगती, तया वरुणस्तुतिः ॥

६ । ५२ । †१'उत सूर्य्यः' इति भागलिर्मंत्रोक्तबहुदेवत्यमानुष्टुभम् ॥

६ । ५३ । १'द्यौश्च मे' इति नानादैवतं त्रैष्टुभं बृहच्छुक्रः । प्रथमाजगतीत्यनेन मंत्रोक्तान्देवानभिष्टूयाप्रार्थयदिति ॥

६ । ५४ । १'इदं तद्' इति ब्रह्माग्नीषोमीयमानुष्टुभं ॥

६ । ५५ । १'ये पन्थानः' इति वैश्वदेवीजगती । २'ग्रीष्मो हेमन्तः' इति द्वे रौद्र्यौ । पूर्वा त्रिष्टुप् । ३'इदावत्सराय' इति जगतीत्यनेन मंत्रोक्तदेवतास्तुतिरिति‡ ॥ १२ ॥

---

† क. ख. ग. ङ. पंक्तिः ॥

* ६ । ५१ । ३ कुछ भेद से ऋ० ७ । ८९ । ५ में आता है । ऋषि वहां वसिष्ठ है ॥

† ६ । ५२ । १ ऋ० १ । १९१ । ८, ९ में बहुत भेद से आता है । ६ । ५२ । २ भेद से ऋ० १ । १९१ । ४ में है ॥

‡ क. ख. ग. ङ. इति नहीं ॥

६ । ५६ । *१ 'मा नः' इति †वैश्वदेवीत्युष्णिग्गर्भापथ्या-पंक्तिः । २ 'नमोऽस्त्वसिताय' इति द्वे रौद्र्यौ, पूर्वा त्रिष्टुप् । ३ 'सं ते हन्मि' इति निचृत् ॥

६ । ५७ । १ 'इदमिद् वा' इति द्वे रौद्र्यौ । ३ 'शं च नः' इति शंतातिः । पूर्वे द्वे अनुष्टुभौ तृतीयापथ्याबृहती ॥

६ । ५८ । १ 'यशसं मेन्द्रः' इत्यथर्वा यशस्कामो बार्हस्पत्य-मुतमंत्रोक्तदेवत्यमाद्याजगती । २ 'यथेन्द्रः' इति प्रस्तारपंक्तिः । ३ 'यशा इन्द्रः' इत्यनुष्टुप् ॥

६ । ५९ । १ 'अनुड्डद्भ्यस्त्वम्' इति रौद्रमुत मंत्रोक्त देवत्यमानुष्टुभं ॥

६ । ६० । १ 'अयमायात्यर्यमा' इत्यार्यमणमानुष्टुभम् ॥

६ । ६१ । १ 'मह्यमापः' इति रौद्रं त्रैष्टुभम् । २ अहं वि-वेच इति द्वे भुरिजौ ॥

६ । ६२ । १ 'वैश्वानरो रश्मिभिः' इति रौद्रमुत मंत्रोक्त-देवत्यंत्रैष्टुभ‡मिति ॥ १३ ॥

६ । ६३ । §१ 'यत्ते देवी' इति चतुर्ऋचं द्रुह्वणो नैर्ऋतं

---

* क. ग. में प्रतीक 'मा नो देवाः' है ॥

† Whitney में इस सूक्त 'शंतातिः' ऋषि लिखा है ॥

‡ क. ख. ग. ङ. इति नहीं ॥

§ ६ । ६३ । ४ ऋ० १० । १९१ । १ में आता है, ऋषि संवतनः है और देवता 'अग्निः' है ॥

मर्त्यं जागतं तिसृभिराद्याभिरायुर्वर्चोबलकामो निर्ऋतिर्यमोमृत्यु-मस्तौत् । *अन्त्याग्नेय्यनुष्टुप्, तयाग्निं वसून्यप्रार्थयादिति । पूर्वातिजगतीगर्भा ॥

६ । ६४ । १ 'सं जानीध्वम्' इत्यथर्वा सांमनस्यं वैश्वदेव-मानुष्टुभम्† ॥

६ । ६५ । १ 'अव मन्युः', ६ । ६६ । १ 'निर्हस्तः', ६ । ६७ । १ 'परि वर्त्मानि' इति त्रीणि चान्द्रमसमुतैन्द्राणि । पूर्वमुत पाराशर्यमानुष्टुभानि । पूर्वस्याद्या पथ्यापंक्तिः ॥

६ । ६६ । १ 'निर्हस्तः शत्रुः' इति त्रिष्टुप् ॥

६ । ६८ । १ 'आयमगन्' इति मंत्रोक्तदेवत्यमाद्या पुरो-विराडति‡शाक्करगर्भा चतुष्पदा जगती । द्वितीयानुष्टुप् । ३ 'येना-वपत्' इत्यतिजगतीगर्भात्रिष्टुप् ॥

६ । ६९ । १ 'गिरावरगराटेषु' इति बार्हस्पत्यमुताश्विन-मानुष्टुभं वर्चस्कामो यशस्कामश्च ॥

६ । ७० । १ 'यथा मांसम्' इति काङ्कायनः आघ्न्यं जागतम् ॥

६ । ७१ । १ 'यदन्नमद्मि' इति ब्रह्माग्नेयं जागतमन्त्या वैश्वदेवी त्रिष्टुप् ॥

---

* गु. में अन्त्या, नहीं ॥

† Whitney नें इस ६४ सूक्त के २ मंत्र का छन्द 'त्रिष्टुभ' दिया है ।

‡ W. विराडति शक्करीगर्भा ॥

६ । ७२ । १'यथासितः' इत्यथर्वांगिरा शपोऽर्कदेवत्यमानुष्टुभमाद्या जगत्यंत्या भुरिक्केति ॥ १४ ॥

६ । ७३ । १'एह यातु' ॥

६ । ७४ । १'सं वः पृच्यन्ताम्' इति द्वे सांमनस्ये, मंत्रोक्त नानादेवत्ये च । पूर्वं त्रैष्टुभमुत्तरमानुष्टुभमथर्वाद्यस्याद्या तृतीये भुरिजौ । परस्यांत्यात्रिष्टुप् , त्रिनामदेवत्या तया त्रिनामानं सांमनस्यमप्रार्थयत् ॥

६ । ७५ । १'निरमुं नुदः' इति मंत्रोक्तदेवत्यमैन्द्रमानुष्टुभं सपत्नक्षयकामः कबंधः । ३'एतु तिस्रः' इति षट्पदाजगती ॥

६ । ७६ । १'य एनम्' इति सांतपताग्नेयमानुष्टुभं, चतुर्ऋचं *३'योस्य' इति ककुम्मती ॥

६ । ७७ । †१'अस्थाद् द्यौः' इति जातवेदसमानुष्टुभम् ॥

६ । ७८ । १'तेन भूतेन' इति द्वे चान्द्रमस्यौ तृतीया त्वाष्ट्रीति तिस्रोऽनुष्टुभोऽथर्वा प्रथमाभ्यांजायानिवृध्यं ‡चन्द्रमस्तौत्, रयिं च दंपत्योरप्रार्थयदंत्यया त्वष्टारं दीर्घायूंषि चेति ॥ १५ ॥

६ । ७९ । १'अयं नः' इति संस्फानदेवत्यं गायत्रमंत्या त्रिपदा प्राजापत्यागायत्री ॥

---

* बी. 'वा' अधिक है ॥

† ६ । ७७ । २ ऋ० १० । १९ । ८ में भेद से आता है ऋषि मथितो यामायनो भृगुर्वा वारुणिश्च्यवनो वा भार्गवः ॥

‡ — — — — (—) ॥

६ । ८० । १'अन्तरिक्षेण पतति' इति चान्द्रमसमानुष्टुभम् ॥ प्रथमा भुरिक् । ३'अप्सु ते' इति प्रस्तारपंक्तिः ॥

६ । ८१ । १'यन्तासि' इति मंत्रोक्त देवत्यमुतादित्यमानुष्टुभम् ॥

६ । ८२ । १'आगच्छत' इत्यैन्द्रमानुष्टुभं जायाकामो भगः ॥

६ । ८३ । १'अपचितः प्र पतत' इति चतुर्ऋचमानुष्टुभं मंत्रोक्तदेवत्यम् । ४'वीहि स्वाम्' इत्येकावसाना द्विपदा निचृदार्च्यनुष्टुप् ॥

६ । ८४ । *१'यस्यास्ते' इति चतुर्ऋचं नैर्ऋतमाद्या भुरिग्जगती । २'भूते हविष्मती' इति त्रिपदार्षीबृहती । ३'एवो ष्वस्मन्' इति द्वे जगत्यौ । तत्र द्वितीया भुरिग्त्रिष्टुबिति† ॥१६॥

६ । ८५ । १'वरणो वारयाता' इति वानस्पत्यमानुष्टुभमथर्वा यक्ष्मनाशन‡कामः ॥

६ । ८६ । १'वृषेन्द्रस्य' इति चैकवृषदेवत्यमानुष्टुभं वृषकामः ॥

---

* ६ । ८४ । ४ अथर्व ६ । ६३ । ३ में पूर्व भी आया है, वहां इसका ऋषि 'द्रुह्वण' है ॥

† क. ख. ग. 'इति' नहीं ॥

‡ ख. ङ 'नाशन इति कामः' । क. में ऐसा पाठ लिखकर इति पर हड़ताल फेरी हुई है ॥

६ । ८७ । *१ 'आ त्वाहार्षम्' ॥

६ । ८८ । †१ 'ध्रुवा द्यौः' इति ध्रौव्ये आनुष्टुभे २ 'ध्रुवो-च्युतः' इति त्रिष्टुप् ॥

६ । ८९ । १ 'इदं यत् प्रेण्यः' इति मंत्रोक्तदैवतं रौद्रम् । द्वे आनुष्टुभे मन्युविनाशनम् ॥

६ । ९० । १ 'यां ते रुद्र' इति रौद्रं द्वे आनुष्टुभे । ३ 'नम-स्ते' इत्यार्षीभुरिगुष्णिक् ॥

६ । ९१ । १ 'इमं यवम्' इति मंत्रोक्तयक्ष्मनाशनदेवत्यमा-नुष्टुभं भृग्वंगिरा अंत्यया अप अस्तौदिति ॥ १७ ॥

६ । ९२ । ‡१ 'वातरंहा भव' इति वाजिनं त्रैष्टुभमाद्या जगती । अथर्वानेनेन्द्राय वाजिनमस्तौत् ॥

६ । ९३ । १ 'यमो मृत्युः' इति रौद्रमन्त्या बहुदेवत्या त्रैष्टुभं शंतातिर्बहून्विश्वान्देवान् मंत्रोक्तान् ॥

६ । ९४ । १ 'सं वो मनांसि' सारस्वत्यमानुष्टुभमथर्वा-गिरा अंत्या विराड्जगती ॥

---

* ६ । ८७ ऋ० १० । १७३ । १-३ में है ॥

† ६ । ८८ । १, २ । ऋ० १० । १७३ । ३, ४ । में हैं । ऋषि इस सूक्त का ध्रुव है ॥

‡ ६ । ९२ । ३ ऋ० १० । ५६ । २ में स्वल्पभेद से आया है वहां ऋषि 'बृहदुक्थ वामदेव्यः' है ॥

६ । ६५ । *१'अश्वत्थो देवसदनः' इति वानस्पत्यमानुष्टुभम् मंत्रोक्तदेवत्यं भृग्वंगिरा ॥

६ । ६६ । †१'या ओषधयः' इति च वानस्पत्यमानुष्टुभमंत्या सौम्या त्रिपदाद्विराण्नाम ‡गायत्रीति ॥ १८ ॥

६ । ६७ । १'अभिभूर्यज्ञः' ॥

६ । ६८ । १'इन्द्रो जयाति' ॥

६ । ६६ । १'अभित्वेन्द्र' इति त्रीणि । पूर्वं मैत्रावरुणं, परे द्वे ऐन्द्रे, पूर्वे द्वे त्रैष्टुभे, तृतीयानुष्टुभमथर्वा ॥

६ । ६७ । १'अभिभूर्यज्ञः' इति प्रथमांत्याभ्यां देवानस्तौत् । §तृतीयया मित्रावरुणौ, पराभ्यां सूक्ताभ्यामिन्द्रम् । २'स्वधास्तु इति जगती । ३ इमं वीरम्' इति भुरिक् ॥

६ । ६८ । २'त्वमिन्द्र' इति बृहतोगर्भास्तारपंक्तिः ॥

६ । ६६ । ३'परि दध्म' इति भुरिग्बृहती सौम्या सावित्री च ॥

६ । १०० । १'देवा अदुः' इति गरुत्मान् वानस्पत्यमानु-

---

* ६ । ६५ । १, २ । पूर्व अथर्व ५ । ४ । ३, ४ में आचुके हैं ॥

† ६ । ६६ । १, २ ऋ० १० । ६७ । १५, १६ स्वल्पभेद से हैं, ऋषि भिषगाथर्वणः है ॥

‡ क. ख. ग. ङ में इति नहीं ॥

§ बी. द्वितीया ॥

ष्टुभमनेन विषोपशांतये मंत्रोक्तां देवतामासुरीदुहितरमस्तौ-
दिति ॥ १६ ॥

६ । १०१ । *१ 'आ वृषायस्व' इति ब्राह्मणस्पत्यमानुष्टुभ-
मथर्वांगिराः शेपः प्रथनकामः ॥

६ । १०२ । १ 'यथायं वाहः' इत्याश्विनमानुष्टुभं जमदग्नि-
रभिसंमनस्कामः ॥

६ । १०३ । १ 'मंदानं वः' ॥

६ । १०४ । १ 'आदानेन' इति द्वे बहुदेवत्ये, उतैन्द्राग्ने,
आनुष्टुभे सूक्तक्रमादुच्छोचनप्रशोचनावपश्यताम् ॥

६ । १०५ । १ 'यथा मनः' इति कासादेवत्यमानुष्टुभम् ॥

६ । १०६ । १ 'आयने ते' इति दूर्वाशाला देवत्यमानुष्टुभमु-
न्मोचनप्रमो†चनाविति ॥ २० ॥

६ । १०७ । १ 'विश्वजित्त्रायमाणायै' इति चतुर्ऋचं विश्व-
जिद्देवत्यमानुष्टुभं, शंतातिरनेन मंत्रोक्तां देवतामस्तौत् ॥

६ । १०८ । १ 'त्वं नो मेधे' इति पञ्चर्चं मेधादेवत्यमानु-
ष्टुभं शौनकोऽनेन मेधामस्तौत् । ४ 'यामृषयः' इत्याग्नेयी ।
२ 'मेधामहम्' इत्युरोबृहती । ३ 'यां मेधाम्' इति पथ्याबृहती ॥

---

* ६ । १०१ । ३ के लिये देखो पूर्व अथर्व ४ । ४ । ७ ॥

† क प्रशोचनावीत ॥

६ । १०९ । *१ 'पिप्पली' इति मंत्रोक्तपिप्पलीदेवत्यमुत-भैषज्यायुरानुष्टुभमथर्वा पिप्पलीमस्तौदिति ॥

६ । ११० । १ 'प्रत्नो हि' इत्याग्नेयं त्रैष्टुभं । प्रथमा पांक्ति-रनेनाग्निमस्तौदिति ॥

६ । १११ । १ 'इमं मे अग्ने' इत्याग्नेयमानुष्टुभं, चतुर्ऋचं प्रथमा परानुष्टुप् †त्रिष्टुप् ॥

६ । ११२ । १ 'मा ज्येष्ठम्' ॥

६ । ११३ । १ 'त्रिते देवाः' इति द्वे त्रैष्टुभे । प्रथममाग्नेय-मुत्तरं पौष्णम् । ३ 'द्वादशधा' इति पंक्तिः ॥

६ । ११४ । १ 'यद्देवा देवहेडनम्' ॥

६ । ११५ । १ 'यद् विद्वांसः' इति द्वे त्रैष्टुभे वैश्वदेवे आनुष्टुभे. ब्रह्माभ्यां मंत्रोक्तान्विश्वान्देवान् ॥

६ । ११६ । १ 'यद् यामम्' इति वैवस्वद्देवत्यं जागतं, जाटिकायनो, द्वितीया त्रिष्टुप् ॥

६ । ११७ । १ 'अपमित्यमप्रतीत्तम्' इति त्रीण्याग्नेयानि त्रैष्टुभानि । चानृणकामः कौशिक एभिर्वैश्वानरम् ॥

---

* बी. पिप्पली क्षिप्तामेति ॥

† ख. बी. में त्रिष्टुप् नहीं है ॥

६ । १२० । १'यदन्तरिक्षम्' इति द्वे मंत्रोक्तदेवत्ये । प्रथमस्याद्या जगती । २'भूमिर्माता' इति पंक्तिः । ३'यत्रा सुहार्दः' इति तिस्रस्त्रिष्टुभः* ॥

---

* बृहत्सर्वानुक्रमणी में १२० और १२१ सूक्त को एक ही सूक्त माना है। 'यत्रा सुहार्दः इतातस्रस्त्रिष्टुभः' पाठ सिद्धकर रहा है, कि १२० सूक्त का अन्तिम मंत्र तथा १२१ सूक्त के आदि के दोनों मंत्र त्रिष्टुप् छन्द वाले हैं। सारी पुस्तक में यही शैली है, कि छन्द अपने ही सूक्त के मंत्रों का छन्द इकट्ठा देता है। यहां पर १२१ सूक्त के आदि दो मंत्रों का छन्द देना, यह स्पष्ट कर रहा है कि उसके मत में दोनों सूक्त एक ही है। Whitney ने अपने English अनुवाद में १२१ सूक्त के ऊपर ऐसे दिया है:—

"(कौशिक चतुर्ऋचं) मंत्रोक्त देवत्यं। १, २ त्रिष्टुभ, ३, ४, अनुष्टुभ।"

इसमें ह्विटने ने छन्दों के बिना जो कुछ लिखा है, वह उस की अपनी कल्पना है। सर्वानुक्रमणी में इस विषय में कुछ नहीं लिखा। पता नहीं ह्विटने ने इस प्रकार की कल्पना को भी बृ. स. अनुक्रमणी के सिर पर क्यों मढ़ा है॥

हमारी सम्मति में ये दोनों सूक्त भिन्न २ हैं। पञ्चपटलिका पृ० ७ पर भी इस १२१ सूक्त को चार ऋचा वाले सूक्तों में गिना है और भिन्न माना है। इस छटे काण्ड में जितने भी सूक्त आते हैं, उन में अधिक तीन ऋचा वाले हैं, और थोड़े से चार और पांच ऋचा वाले हैं। इस समग्र कांड में पांच से अधिक ऋचा वाला कोई भी सूक्त नहीं। इस से यदि १२० और १२१ सूक्तों को इकट्ठा मान लिया जावे तो दोनों सूक्तों की ऋक् संख्या ७ हो जाती है, जो कि इस काण्डक्रम के विरुद्ध है, अतः सर्वानुक्रमणी का यह क्रम चिन्तनीय है॥

६ । १२१ । ३'उद्गाताम्' इति द्वे आनुष्टभाविति ॥२१॥

६ । १२२ । १'एतं भागम् ॥

६ । १२३ । १'एतं सधस्थाः' इति द्वे पञ्चर्चे त्रैष्टुभे, पूर्वं वैश्वकर्म्माणं, परं वैश्वदेवं भृगुर्मन्त्रोक्तान्देवानस्तौदिति ॥

६ । १२२ । ४'यज्ञं यन्तं', ५'शुद्धाः पूता' इति जगत्यौ ॥

६ । १२३ । ३'देवाः पितरः' इति द्विपात्साम्न्यनुष्टुप् । ४'म पचामि' इत्येकावसाना द्विपात्प्राजापत्या भुरिगनुष्टुप् ॥

६ । १२४ । १'दिवो नु माम्' इति त्रैष्टुभं मंत्रोक्तदेवत्यमुत दिव्याप्यंनिर्ऋत्यपस्तरणकामोऽथर्वा ॥

६ । १२५ । १'वनस्पते वीड्वङ्गः' इति त्रैष्टुभं वानस्पत्यम् । २'दिवस्पृथिव्याः' इति जगती ॥

६ । १२६ । १'उप श्वासय' इति वानस्पत्यं दुन्दुभिदेवत्यं-भुरिक् त्रैष्टुभमाभ्यां युद्धोपकरणानि । *३'प्रामूम्' इति ॥२२॥

६ । १२७ । १'विद्रधस्य' इति भृग्वंगिरा चास्तौत् । वानस्पत्यमुत यक्ष्मनाशनदेवत्यमानुष्टुभम् । ३'यो अङ्ग्यः' इति त्र्यवसाना षट्पदाजगती ॥

६ । १२८ । १'शक धूमम्' इति चतुर्ऋचमंगिरा सौम्यं, शकधूमदेवत्यमानुष्टुभमनेन नक्षत्रराजानं चन्द्रमसमस्तौदिति ॥

---

* किसी हस्तलेख में इस मंत्र का छन्द नहीं है, परन्तु जो ह्विटनें ने इस मंत्र का छन्द पुरोबृहती विराड्गर्भा त्रिष्टुप् लिखा है पता नहीं उसका आधार क्या है ?

६ । १२६ । १'भगेन मा' इति भगदेवत्यमानुष्टुभमथर्वानेन भगमस्तौत् ॥

६ । १३० । १'रथजिताम्' इति चतुर्ऋचम् ॥

६ । १३१ । १'नि शीर्षतः' इति प्रागुक्तम् ॥

६ । १३२ । १'यं देवाः' इति पंचर्चमिमानिस्मरदेवताकानि त्रीण्यानुष्टुभानि । १३० । १ रथजिताम्' इति विराट्पुरस्ताद्बृहती । १३२ । १ यं देवाः' इति त्रिपादनुष्टुप् । ३ यमिन्द्राग्नी' इति भुरिक् । २ यं विश्वेदेवाः', ४ यमिन्द्राग्नी', ५ यं मित्रावरुणौ' इति तिस्र एता *बृहत्य इति ॥ २३ ॥

६ । १३३ । १'य इमाम्' इति पञ्चर्चमगस्त्यो मेखलादेवताकं त्रिपादः । पूर्वे द्वे विराजौ, महामनेन मेखलामभिष्टूय तां ब्रह्मचारिणमंत्याभ्यां बध्वा चाप्रार्थयत् । २'आहुतामि', ५'यां त्वा' इत्यनुष्टुभौ । ३'मृत्योरहम्' इति त्रैष्टुभम् । १'य इमाम्' इति भुरिक् । ४'श्रद्धाया दुहिता' इति जगती ॥

६ । १३४ । १'अयं वज्रः' इति द्वे त्रैष्टुभे मंत्रोक्तवज्र देवत्ये आनुष्टुभे शुक्रोऽन्त्या भुरिक् त्रिपदा गायत्री । प्रथमा परानुष्टुप्त्रिष्टुप् । अनेन मंत्रोक्तमभिमन्त्र्याभिष्टूय तदप्रैषीत् ॥

---

* ङ. और ह्विटने में यहां महाबृहती छन्द इन तीनों का लिखा है ॥

६ । १३५ । १'यदश्नामि' इति *मंत्रैरिति ॥ २४ ॥

६ । १३६ । १'देवी देव्याम्' इति त्रीण्यानुष्टुभानि वानस्पत्यानि । तृतीयं पंचर्चमथर्वा पूर्वे द्वे केशवर्धनकामो वीतहव्य स्तृतीयं क्लीबकर्तुकाम इति । तत एभिर्निताल्लिमोषधिमस्तौदिति । २'दृंह प्रत्नन्' इत्येकावसाना द्विपात्साम्नी बृहती ॥

६ । १३८ । ३'क्लीब क्लीबम्' इति पथ्यापंक्तिः ॥

६ । १३९ । १'न्यस्तिका रुरोहिथ' इति द्वे आनुष्टुभे । पूर्वं पञ्चर्चं वानस्पत्यं, द्वितीयं ब्राह्मणस्पत्यमुत मंत्रोक्त दंतदेवत्यम् । १ न्यस्तिका' इति ३यवसाना षट्पदा विराड्जगती ॥

६ । १४० । १'यौ व्याघ्रौ' इत्युरोबृहती २'ब्रीहिमत्तम्' इत्युपरिष्टाज्ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् । ३'उपहूतौ सयुजौ' इत्यास्तारपंक्तिः ॥

६ । १४१ । १'वायुरेनाः' इति द्वे आनुष्टुभे पूर्वमाश्विनमुत्तरं वायव्यं विश्वामित्र इति ॥ २५ ॥

† इतिब्रह्म वेदोक्त मंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

---

* बी. में यहां से पाठ छूटा हुआ है । द्वि० मंत्रोक्त विराज देवत्यं आनुष्टुभम् ॥

† गु. में यह पाठ अधिक है "रा. राखेश्वर सुत रा. बबल सु. जेशंकर तथा शंकरीया लखित श्री राजा सत्य छु जी संवत् १८२७ आश्वन वदी शुक्रवार श्री राम" ॥

*अथ सप्तमं काण्डम् ।

†अथैकर्चसूक्तकाण्डमन्त्राणामृषिर्देवतछन्दांसि वक्ष्यामः ।

७ । १ । १ 'धीती वाये' इति द्व्यृचमेतत्प्रभृतीनि त्रैष्टुभान्यष्टसूक्तानि । पूर्वाणि त्रीण्यात्मदेवत्यानि चतुर्थं वायव्यं, ‡पञ्चमं पञ्चर्चमात्मदेवताकं, §षष्ठं द्व्यृचं तथा परं त्रीणीमा-

---

* यह लेख हमारा है ॥

† गु. में "श्री राम जीओ" अधिक है । ङ. 'ॐ' अधिक है ।

‡ ङ. बी. में "पञ्चम" पाठ नहीं ॥

§ बृ. सर्वानुक्रमणिका का यहां इस छटे सूक्त की ऋक् संख्या में पञ्चपटलिका से भेद है । पटलिका ने "अदितिर्द्यौः......प्रपतेत इति चतुर्ऋचानि" पाठ देकर इस ७ । ६ सूक्त को चार ऋचा वाला माना है (देखो पञ्चपटलिका पं० भगवद्दत्त द्वारा सम्पादित पृ० ८) परन्तु यहां इसे द्व्यृच मानकर, 'तथा परं' पाठ देकर 'सुत्रामाणं' और वाजस्य नु मंत्रों को इकट्ठा करके भिन्न द्व्यृच सप्तम सूक्त स्वीकार किया है । पं. शंकर पाण्डुरंग ने इस पर सायण भाष्य में अपनी भूमिका के पृ० १७ पर पटलिका के पाठ को न स्वीकार करके अनुक्रमणिका की ऋक्संख्या के क्रम से ६, ७ भिन्न दो सूक्त ही बनाये हैं । बर्लिन तथा अजमेर में छपी हुई मूल संहिताओं में सूक्त क्रम पटलिका के ही अनुकूल लिखा है । ७ । ५ । १ ऋ० १ । १६४ । ५० में है, वहां ऋषि दीर्घतमा और देवता साध्या है, फिर ऋ० १० । ९० । १६ में भी यह आया है, वहां ऋषि नारायण और देवता पुरुष है ॥

न्यदितिदेवत्यानि । ब्रह्मवर्चस्कामोऽथर्वामंत्रोक्तान्देवानस्तौदिति । ७ । *६ । २‘महीमूषु’ इति भुरिक् । ७ । १ । २‘स वेद पुत्रः’, ७ । ६ । ३‘सुत्रामाणं’, ७ । ६ । ४‘वाजस्य नु’ ७।७। १‘दितेः पुत्राणाम्’ इति जगत्यस्तत्र पूर्वास्तिस्रोविराजोऽन्त्यार्षीति । ७ । ५ । ३‘यद्देवाः’ इति पंक्तिः । ७ । ५ । ४‘यत्पुरुषेण’ इत्यनुष्टुप् ॥

७ । ८ । १‘भद्रादधि’ इति द्वे त्रैष्टुभे, पूर्वं बार्हस्पत्यं, †द्वितीयं चतुर्ऋचं पौंस्नमुपरिबभ्रवो मंत्रोक्त देवौ । ७ । ६ । ३ ‘पूषन् तव’ इति त्रिपदार्षीगायत्री । ७ । ६ । ४‘परि पूषा’ इत्यनुष्टुबिति‡ ॥ १ ॥

७ । १० । §१‘यस्ते स्तनः’ इति द्वे त्रैष्टुभे मारस्वते ॥

---

* अथर्व० ७ । ६ । १ मंत्र ऋ० १ । ८६ । १० में आया है, वहां इसका ऋषि गोतमो राहूगण पुत्र लिखा है । ७ । ६ । ३ ऋ० १० । ६३ । १० में है, वहां ऋषि गयःप्लातः है । हम नें सूक्त क्रम प्रकाशित संहिता के अनुसार दिया है ॥

† ७ । ६ । १, २ ऋ० १० । १७ । ६, ४ में हैं । वहां इनका ऋषि “देवश्रवा यामायन” है, देवता पूषा है । ७ । ६ । ३, ४ ऋ० ६ । ५४ । ६, १० में हैं, वहां ऋषि भारद्वाजो बार्हस्पत्यः है ॥

‡ क. ग. ङ. इति नहीं ।

§ ७ । १० । १ ऋ० १ । १६४ । ४६ में है, ऋषि दीर्घतमा है ।

७ । १२ । १'सभा च मा' इति चतुर्ऋचं सभ्यमानुष्टुभं शौनकः । पूर्वाभ्यां सरस्वतीं तृतीयस्य पूर्वा *द्विदेवत्या उतपित्र्या भुरिक्त्रिष्टुप् । द्वितीयाभ्यां तृतीयेन्द्री, चतुर्थ्यामंत्रोक्तदेवत्यया तया तामप्रार्थयत् ॥

७ । १३ । १'यथा सूर्य्यः' इति द्व्यृचमानुष्टुभं, सौम्यमथर्वा द्विषोवर्चोहर्तुकामस्तत एनमप्रार्थयत् ॥

७।१४। †१'अभि त्यं देवम्'इति चतुर्ऋचं सावित्रमानुष्टुभम् ॥

७ । १५ । १'तां सवितः' इति द्वे सावित्रे त्रैष्टुभे, भृगुर्मंत्रोक्तदेवताः । ‡७ । १४ । ३'सावीर्हि देव' इति त्रिष्टुप् । ७ । १४ । ४'दमूना देवः' इति जगती ॥

७ । १७ । १'धाता दधातु' इति चतुर्ऋचमानुष्टुभं, सावित्रमुत बहुदेवत्यम् । पूर्वा त्रिपदार्षीगायत्री । ३'धाता विश्वा' इति द्वे त्रिष्टुभाविति§ ॥ २ ॥

---

* यह पाठ, ह्वि० के अनुसार दिया है हमारे मूल पाठों में देवत्योत्यित्र्या है ।

† अथर्व० ७।१४। १, २ सामवेद आर्चिक १, प्रपा० ५, अर्ध २, दशति ३, मं० ८ में है (देखो बैनफी Benfy द्वारा सम्पादितसामवेद पृ० ४८ तथा ४६ ।

‡ यहां ७।१४। ३, ४ मन्त्रों को ७ । १५ । सूक्त में भूल से गिना हुआ है । सब प्रकाशित संहिताओं में इन्हें १४वें सूक्त में ही लिखा है । हमारी सम्मति में ये १४वें सूकत में चाहिये थे ।

§ क. ग. ङ इति नहीं ।

७ । १८ । १‘प्र नभस्व’ इति द्व्यृचं पार्जन्यमुत पार्थिवमथर्वा । पूर्वा चतुष्पाद्भुरिगुष्णिगुत्तरा त्रिष्टुप् ॥

७ । १९ । १‘प्रजापतिर्जनयति’ इति मंत्रोक्तदेवत्यं जागतं ब्रह्मा ॥

७ । २० । १‘अन्वद्य नः’ इति षडृचमानुष्टुभमानुमतीयमनेनानुमतीमिति । ३‘अनु मन्यताम्’ इति त्रिष्टुप् । ४‘यत् ते नाम’ इति भुरिक् । ५‘एमं यज्ञम्’ इति द्वे जगत्यौ, तत्र द्वितीयातिशाक्करगर्भा ॥

७ । २१ । १‘समेत’ इति मंत्रोक्तात्मदेवत्यं, परा शक्करीविराड्गर्भा जगती च ॥

७ । २२ । १‘अयं सहस्रम्’ इति द्व्यृचं लिङ्गोक्तदेवत्यम् । पूर्वा द्विपदैकावसाना विराड्गायत्री । २‘ब्रध्नः समीचीः’ इति त्रिपादनुष्टुप् ॥

७ । २३ । १‘दौष्वप्न्यम्’ इति मंत्रोक्त दुःस्वप्ननाशनदेवत्यमानुष्टुभं यमः ॥

७ । २४ । १‘यन्नः’ इति सावित्रं त्रैष्टुभं ब्रह्मा* ॥

७ । २५ । १‘ययोरोजसा’ इति द्व्यृचम् ॥

७ । २६ । †१‘विष्णोर्नु कम्’ इत्यष्टर्चमेधातिथिरुभे त्रैष्टुभे वैष्णव्येति । सर्वैरेतैर्विष्णुमभ्यस्तौत् ॥

---

* बी. ब्रह्मत्मा ॥

† ७।२७।१ ऋ० १।१५४।१ में है, वहां ऋषि 'दीर्घतमा' है ॥

७ । २६ । *२'प्र तद्विष्णुः' इति त्रिपदा विराड्गायत्री । †३'यस्योरु' इति त्र्यवसाना षट्पदा विराट्शक्वरी । ‡४'इदं विष्णुः' इति §चतस्रो गायत्र्यः । ८'दिवोविष्ण' इति त्रिष्टु-॥बिति ॥ ३ ॥

---

* ७ । २६ । २ के प्रथम दो पद ऋ० १ । १५४ । २ में मिलते हैं और अन्तिम पद तथा इससे पूर्व का भी पद ऋ० १०।१८०।२ में आते हैं ॥

† ७ । २६ । ३ के प्रथम दो पद ऋ० १ । १५४ । २ के अन्तिम दो पदों में भी आते हैं ॥

‡ ७ । २६ । ४—७ ऋ० १ । २२ । । १७–२० में आते हैं वहां इनका ऋषि 'मेधातिथि काण्व' है ॥

§ क. ग. गु. में चतस्रः के स्थान पर 'पंच' पाठ है, यह अशुद्ध है, क्योंकि आगे जाकर अंत्या कहकर जो पांचवी ऋचा है उसे भिन्न लिखा है अतः ङ. बी. का पाठ ठीक है और दिवोविष्ण, मंत्र के स्थान पर अंत्या त्रिष्टुप् लिखा है । ङ. में बहुत ही आश्चर्य्ययुक्त पाठ दिया है। वहां "चतस्रो गायत्र्या दिवो विष्णगिति पंच गायत्र्या अंतित्रिष्टुप्" लिखा है। यह पाठ बहुत भ्रम युक्त है। हमारी सम्मति में यहां बी. का पाठ बहुत शुद्ध है । वही हमनें मूल में दिया है। क. ग. और गु. के पाठ भिन्न हैं और बी. का भिन्न। ङ. का पाठ दोनों प्रकार के पाठों के मेल से लिखा गया है, क्योंकि इसमें क. ग. गु. और बी. इन चारों ही आदर्श पुस्तकों का पाठ दिया है। प्रतीत होता है कि यह आदर्शपुस्तक क. ग. गु. और बी. के पीछे लिखा गया है। साथ ही इस से यह भी सिद्ध होता है, कि क. ग. गु. एक शाखा के पुस्तक हैं और बी. दूसरी शाखा का ॥

॥ क. ग. ङ. इति नहीं ॥

७ । २७ । १ 'इडैवास्मान्' इति मंत्रोक्तेडादेवत्यं त्रैष्टुभम् ॥

७ । २८ । १ 'वेदः स्वस्तिः' इति वेददेवताकं त्रैष्टुभम् ॥

७ । २९ । १ 'अग्ना विष्णू' इति द्व्यृचं मंत्रोक्तदेवतं त्रैष्टुभम् ॥

७ । ३० । १ 'स्वाक्तं मे' इति द्यावापृथिवीयमुत* प्रतिपादोक्तदेवताकं बाहर्तं भृग्वंगिरा ॥

७ । ३१ । १ 'इन्द्रोतिभिः' इत्यैन्द्रं भुरिक्त्रिष्टुप् ॥

७ । ३२ । †१ 'उप प्रियम्' इत्यायुष्यमानुष्टुभं ब्रह्मा ॥

७ । ३३ । १ 'सं मा सिञ्चन्तु' इति मंत्रोक्तदेवत्यं पथ्यापंक्तिरित्यनया मरुदादीन् देवान् प्रजादीनप्रार्थयत् ॥

७ । ३४ । १ 'अग्ने जातान्' इति द्वे अथर्वा जातवेदसे । द्वितीयं तृचं पूर्वं जागतं, परमानुष्टुभम् ।

७ । ३५ । ३ 'परं योनेः' इति त्रिष्टुभावाभ्यां जातवेदसमिति ॥ ४ ॥

७ । ३६ । १ 'अक्ष्यौ नौ' इति मंत्रोक्तोऽक्षिदेवत्यमानुष्टुभम् ॥

७ । ३७ । १ 'अभि त्वा' इति लिङ्गोक्तदेवत्यमानुष्टुभम् ॥

---

* बी. प्रती ॥

† ७ ३२ । १ के आदि के तीन पद ऋ० ६ । ६७ । २९ में आते हैं ॥

७ । ३८ । १'इदं खनामि' इति पञ्चर्चं वानस्पत्यमानुष्टुभमनेनासुरीमोषधिमिति । ३'प्रतीची सोमम्' इति चतुष्पादुष्णिक् ॥

७ । ३९ । *१'दिव्यं सुपर्णम्' इति मंत्रोक्तदेवत्यं त्रैष्टुभं प्रस्कण्वः ॥

७ । ४० । १'यस्य व्रतम्' इति द्व्यृचं सारस्वतं त्रैष्टुभं प्रथमा भुरिक् ॥

७ । ४१ । १'अति धन्वानि' इति द्व्यृचं श्येनदैवतम् । पूर्वा जगती । परा त्रिष्टुप् ॥

७ । ४२ । †१'सोमारुद्रा वि वृहतम्' इति द्व्यृचं मंत्रोक्तदेवत्यं त्रैष्टुभम् ॥

७ । ४३ । १'शिवास्ते' इति वाग्देवत्यं त्रिष्टुप् ॥

७ । ४४ । ‡१'उभा जिग्युथुः' इति मंत्रोक्तदेवत्यं भुरिक्त्रिष्टुप् ॥

७ । ४५ । §१'जनाद्विश्वजनीनात्' इति भैषज्यमानुष्टुभम् । एतैः सप्तभिः सूक्तैर्मंत्रोक्ताः स्वाः स्वा देवता इति ॥ ५ ॥

---

* ७।३९।१ ऋ० १ । १६४ । ५२ में है वहां ऋषि दीर्घतमा है ।

† ७ । ४२ । १, २ ऋ० ६ । ७४ । २, ३ में हैं, ऋषि भरद्वाज बार्हस्पत्य है ॥

‡ ७ । ४४ । १ ऋ० ६ । ६९ । ८ में है वहां ऋषि "भारद्वाज बार्हस्पत्य" है ॥

§ पंचपटलिका पृ० ७ में ७ । ४५ सूक्त को द्व्यृच माना है, परन्तु अनुक्रमणिका में यह एकर्च ही है ॥

७ । ४५ । २ 'अग्नेरिवास्य' इति मंत्रोक्तदेवत्यमथर्वापनयनमानुष्टुभम् ॥

७ । ४६ । *१ 'सिनीवालि पृथुष्टुके' इति तृचमथर्वा मंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभम् । ३ 'या विश्पत्नी' इति त्रिष्टुप् ॥

७ । ४७ । १ 'कुहूं देवीम्' इति द्व्यृचं मंत्रोक्तदेवत्यमाद्या जगती परा त्रिष्टुप् ॥

७ । ४८ । †१ 'राकामहम्' इति द्व्यृचंमंत्रोक्तदेवत्यं जागतम् ॥

४ । ४६ । ‡१ 'देवानां पत्नी' इति द्व्यृचं मंत्रोक्तदेवपत्नी देवताकं । पूर्वार्धीजगती, द्वितीया चतुष्पदा पंक्तिरेतैः सिनीवाल्यादिदेवता इति ॥

७ । ५० । १ 'यथा वृक्षम्' इति नवर्चं §कितववधकामों-

---

* ७।४६। १, २ ऋ० २ । ३२ । ६, ७ में हैं ऋषि गृत्समद है ॥

† ७ । ४८ । १, २ ऋ० २ । ३२ । ४, ५ में है ऋषि गृत्समद ॥

‡ ७ । ४६ । १, २ ऋ० ५ । ४६ । ७, ८ मे है वहां ऋषि 'प्रतिक्षत्र आत्रेय है ॥

§ समग्र मूल लेखों में यहां 'कितवद्बंधन लिखा है । यदि मूललेखों का पाठ स्वीकार करें तो कुछ भी अर्थ नहीं बन पड़ता। ह्वि० नें अपनी कल्पना से 'कितवबाधन कामः' पाठ दिया है। ब्लूमफील्ड यहां 'बंधन' डा० रिडर 'द्वन्द्वधन' पाठ स्वीकार करते हैं; परन्तु ह्वि० नें अथर्व संहिता के ७ । ५० । १ मंत्र के अन्तिम पद पर 'बध्यासम्' पद देखकर 'बाधन' पाठ माना है । मेरी सम्मति में यहां 'कितववध' पाठ ठीक है, क्योंकि समग्र मंत्रार्थ के आलोचन

ऽगिरा । एन्द्रमानुष्टुभम् । *३ 'ईडे अग्निम्', ७ 'गोभिष्टरेमाम्' इति द्वे त्रैष्टुभौ । †४ 'वयं जयेम' इति जगती । ‡६ 'उत प्रहाम्' इति भुरिक्त्रिष्टुप् ॥

७ । ५१ । §१ 'बृहस्पतिर्नः' इति बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभमा॥भ्यां इन्द्रबृहस्पती इति ॥ ६ ॥

से यही प्रतीत होता है कि जैसे अशनि (विद्युत्) वृक्ष को (हन्ति) मारती है वैसे ही मैं अक्षदेवन क्रीड़ा अर्थात् द्यूत में अपने प्रतिरोधि 'कितवानक्षैर्वध्यासम्' जुआरियों को पासों से 'वध्यासम्' मारूं। यहां 'हनो वध लिङि' अष्टा० २ । ४ । ४२ सूत्र से हन धातु को वधादेश हुआ है। मेरी सम्मति में तो मूल संहिता में भी 'बध्यासं' पाठ अशुद्ध है, वहां 'वध्यासम्' पाठ होना चाहिये। सम्भव है अन्य किसी आदर्श मूल संहिता के मिलने से पाठ में शुद्धता मिल जावे। श्री सायणाचार्य्य नें भी निज भाष्य में मूल पाठ 'वध्यासम्' मानकर ही अर्थ किया है, 'बध्यासम्' मानकर नहीं । अनुक्रमणीयों के आदर्श पाठ चिन्तनीय हैं ॥

* ७ । ५० । ३ ऋ० ५ । ६० । १ । में आया है, वहां ऋषि 'श्यावाश्व आत्रेय' है ॥

† ७ । ५० । ४ ऋ० १ । १०२ । ४ में है । वहां ऋषि 'कुत्स आङ्गिरस' है ॥

‡ ७ । ५० । ६, ७ ऋ० १० । ४२ । ६, १० में अल्पभेद से हैं वहां ऋषि 'कृष्णः' है ॥

§ ७ । ५१ । १ ऋ० १० । ४२ । ११ में अल्प भेद से है ऋषि कृष्ण और देवता केवल इन्द्र है ॥

॥ 'आभ्यां' पद किन दो ऋचाओं के लिये प्रयुक्त किया है यह चिन्तनीय है ॥

७ । ५२ । १'संज्ञानं नः' इति द्वयृचमथर्वा सांमनस्यमाश्विनम् । आद्या ककुम्मत्यनुष्टुप् । द्वितीया जगतीति ॥

७ । ५३ । १'अमुत्र भूयादधि' इति सप्तर्चं ब्रह्मायुष्यमुत बार्हस्पत्यमाश्विनं त्रैष्टुभम् । ३'आयुर्यत्' इति भुरिक् । ४'मेमम्' इत्युष्णिग्गर्भार्षीपंक्तिः । ५'प्र विशतम्' इति तिस्रोऽनुष्टुभोऽनेन मंत्रोक्तान्देवानायुरिति ।

७ । ५४ । *१'ऋचं साम यजामहे' इति ऋक्सामदेवत्यमानुष्टुभम् ॥

---

* शंकर पाण्डुरङ्ग सम्पादित सायण भाष्य के विना, अन्य सब मूल संहिता प्रकाशकों नें ७ । ५४ । सूक्त को द्वयृच माना है । परञ्च अनुक्रमणी में इसे एकर्च लिखा है । प्रतीत होता है कि रा० ह्वि० नें पंचपटलिका के आधार से ७ । ५४ को तो द्वयृच माना है और आगे के सूक्त 'ये ते पन्थानोव' को एकर्च माना है । मेरी सम्मति में यहां उन्होंनें पटलिका के समझनें में भूल की है । पं० भगवद्दत्त जी नें भी पटलिका सम्पादन में 'ऋचं साम' मंत्र प्रतीक के आगे जो (५४) सूक्त का पता दिया है । वह भी गाथादि अशुद्ध संहिताओं के आधार से ही उन्होंने दिया है । उनको भी यहां भूल उन्हीं संहिताओं के आधार से हुई है । वास्तव में 'ऋचं साम' का जो पता पटलिका में दिया गया है, वह प्रकाशित अथर्वसंहिताओं के ७ । ५४ । के २ मंत्र से जानना चाहिये था, परन्तु संहिता प्रकाशकों नें ७ । ५४ के १ मंत्र की प्रतीक जानकर 'ऋचंसाम' और 'ऋचंसाम यत्' मंत्रों का ५४ सूक्त को द्वयृच बनाया है और 'ये ते पन्थानोव ७ । ५५ । को एक भिन्न सूक्त बनाया है । ठीक ऐसा होना चाहिये था कि 'ऋचंसामयजामहे' मंत्र का एकर्च

७ । ५४ । *२'ऋचं साम यत्' इति भृगुर्द्व्यृचमैन्द्रमानुष्टुभं द्वितीया विराट्परोष्णिक् ॥

७ । ५६ । १'तिरश्चि राजेः' इति सूक्तमष्टर्चमथर्वा मंत्रोक्तवृश्चिकदेवताकमानुष्टुभं †सपादा द्वितीया ‡वानस्पत्या । ४'अयं यो वक्रः' इति विराट्प्रस्तारपंक्ति §ब्राह्मणस्पत्यमुतदमिति ॥ ७ ॥

७ । ५७ । १'यदाशसा' इति द्व्यृचं वामदेवोजागतं सारस्वतम् ॥

७ । ५८ । ||१'इन्द्रा वरुणा सुतपौ' इति द्व्यृचं कौरुपथिर्मंत्रोक्तदेवत्यं जागतम् । द्वितीयात्रिष्टुप् ॥

७ । ५९ । १'यो नः शपात्' इति बादरायणिररिनाशनमंत्रोक्तदेवताकमानुष्टुभम् ॥

भिन्न सूक्त बनाते और 'ऋचंसाम यदप्राक्षं' तथा 'ये ते पन्थानोव' इन दो मंत्रों का एक भिन्न द्व्यृच सूक्त बनाते अनुक्रमणी और पटलिका से भी यही सिद्ध होता है ॥

* यह एकर्च है वा द्व्यृच यह निर्णय हम नें पृ० ७७ की टिप्पणी में कर दिया है ॥

† मूल लेखों में संपादा पढ़ा जाता है ॥

‡ ह्वि० नें 'ब्रा णस्पत्या' पाठ कल्पित किया है ॥

§ मूल लेखों में 'वानस्पस्त्याय' पाठ है ये दोनों पाठ शुद्ध क्या है ठीक रूप से पढ़े नहीं जाते ॥

|| ७ ५८ सूक्त ऋ० ६ । ६८ । १०, ११ में है, वहां ऋषि 'भारद्वाज' बार्हस्पत्य है ॥

७ । ६० । १ 'ऊर्जं बिभ्रत्' इति सप्तर्चं । ब्रह्मा वास्तोष्पत्यमानुष्टुभम् । प्रथमा परानुष्टुप्त्रिष्टुबनेन *रम्यान्गृहान्वास्तोष्पतीनप्रार्थयत् ॥

७ । ६१ । १ 'यदग्ने' इति द्व्यृचमथर्वाग्नेयमानुष्टुभम् ॥

७ । ६२ । १ 'अयमग्निः' इत्याग्नेयम् ॥

७ । ६३ । १ 'पृतनाजितम्' इति मरीचिः काश्यप उभे जगत्यौ जातवेदसम् ॥

७ । ६४ । १ 'इदं यत् कृष्णः' इति द्व्यृचं यमोमंत्रोक्तदेवत्यमुत नैर्ऋतं । प्रथमा भुरिगनुष्टुप् । द्वितीया न्यंकुसारिणीबृहती ॥

७ । ६५ । १ 'प्रतीचीन फलः' इति तृचं शुक्रोऽपामार्गवीरुध्देवतमानुष्टुभमनेन मंत्रोक्तां देवतां दुरितापमृष्टिमप्रार्थयत् ॥

७ । ६६ । १ 'यद्यन्तरिक्षे' इति ब्रह्मा ब्राह्मणं त्रिष्टुप् ॥

७ । ६७ । १ 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इत्यात्म †दैवतं पुरः परोष्णिग्बृहतीति ॥ ८ ॥

७ । ६८ । ‡१ 'सरस्वति व्रतेषु' इति द्व्यृचम् ॥

---

* सब मूल पुस्तकों में पाठ 'रम्यां गृहान्' है 'रम्यान् गृहान्' हमनें दिया है ॥

† बी. देवत्यम् ॥

‡ पंचपटालिका में इस सूक्त को तृच माना है और अगले ६९ सूक्त को एकर्च स्वीकार किया है । परञ्च अनुक्रमणी तो ६८

७।६८। *३'शिवा नः' इति सारस्वते उभे ।७।६९।१'शं नः' इति सुखदेवताकं शंतातिः पूर्वस्य पूर्वानुष्टुप्, परा त्रिष्टुप्। ६८। २'शिवा नः' इति गायत्री। ६९। १'शं नो वातः' इति पथ्यापंक्तिः ॥

७। ७०। १'यत् किं चासौ' इति पञ्चर्चमथर्वा मंत्रोक्त देवत्यमुत श्येनदेवताकं त्रैष्टुभम्। २'यातुधाना' इत्यतिजगतीगर्भा जगती। ३'अजिराधिराजौ' इति तिस्रोऽनुष्टुभः पूर्वा पुरः-ककुम्मती ॥

७। ७१। १'परि त्वाग्ने' इत्याग्नेयमानुष्टुभम् ॥

७। ७२। †१'उत तिष्ठत' इत्यैन्द्रं द्व्यृचं प्रथमानुष्टुप्, द्वितीया त्रिष्टुप्। ‡३'श्रान्तं मन्ये' इत्यैन्द्रंत्रैष्टुभम् ॥

और ६९ इन दोनों सूक्तों को द्व्यृच ही मानती है। शं. पा. के. सायण भाष्य के विना अन्य सब प्रकाशित संहिताओं ने ऋचाक्रम पटलिका के आधार से लिखा है। कौशिक सूत्र में तथा वैतान सूत्र में भी ६८ सूक्त को दो ऋचा वाला ही माना है ॥

* प्रकाशित संहिता में यह मंत्र ७। ६८। ३ है, अनुक्रमणी के मत में ७। ६९। १ का प्रथम मंत्र है ॥

† पटलिका में इस ७२ सूक्त को तृच माना है, परन्तु अनुक्रमणी इसे द्व्यृच स्वीकार करके 'श्रान्तं मन्ये' वाले मंत्र का भिन्न एकर्च सूक्त स्वीकार करती है। कौशिक सूत्र में इसे इति तिस्रः कहकर तृच माना है ॥

७ । ७३ । *१‘समिद्धो अग्निर्वृषणा’ इत्येकादशर्चं घर्मसूक्तमाश्विनमुत प्रत्यृचं मंत्रोक्तदैवतं त्रैष्टुभमनेन घर्ममिति । पूर्वा, ४‘यदुस्रियासु’, ६‘उप द्रव पयसा’ इति जगत्यः । २‘समिद्धो अग्निरश्विना’ इति पथ्याबृहतीति† ॥ ६ ॥

७ । ७४ । १‘अपचितां लोहिनीनाम्’ इति चतुर्ऋचमथर्वाङ्गिरा मंत्रोक्तदेवत्यमुतजातवेदसमानुष्टुभम् ॥

७ । ७५ । ‡१‘प्रजावतीः’ इति द्व्यृचमुपरिबभ्रव आघ्न्यं त्रैष्टुभम् । २‘पदज्ञा’ इति त्र्यवसाना §पंचपदा भुरिक्पथ्यापंक्तिरनेनाघ्न्यास्तुतिः ॥

७ । ७६ । ॥१‘आ सुस्रसः’ इति चतुर्ऋचमथर्वापचिद्भिषज्यदेवत्यमानुष्टुभमाद्या विराट् । २‘या ग्रैव्या’ इति परोष्णिक् ॥

---

* ७ । ७३ । ७, ८ ऋ० १ । १६४ । २६, २७ में स्वल्प भेद से हैं वहां ऋषि दीर्घतमा । ७३ । ६ ऋ० ५ । ४ । ५ यहां ऋषि वसुश्रुत आत्रेय है । ७३ । १० ऋ० ५ । २८ । ३ में है । वहां ऋषि ‘विश्ववाराऽऽत्रेयी’ है । ७३ । ११ ऋ० १ । १६४ । ४० में है । वहां ऋषि दीर्घतमा है ॥

† बी. के विना ‘इति’ अन्य मूल लेखों में नहीं ॥

‡ ७ । ७५ । १ ऋ० ६ । २८ । ७ में स्वल्प भेद से आया है वहां ऋषि ‘भरद्वाजो बार्हस्पत्यः’ है ॥

§ क. ग. में पंचपदा नहीं ॥

॥ यहां यह चतुर्ऋच है । पटलिका में इसे कहीं भी चतुर्ऋचों में नहीं गिना । प्रकाशित मूल संहिताओं में यह सूक्त षडृच है ।

७ । ७६ ।*५ 'विद्म वै' इति द्व्यृचं जायान्यै†न्द्रं ‡दैवतं त्रैष्टुभम् । §पूर्वा भुरिगनुष्टुप् ॥

७ । ७७ ।||१ 'सांतपना इदम्' इति तृचमंगिरा मंत्रोक्तमरुद्देवताकम् । पूर्वा त्रिपाद्गायत्री । २ 'यो नः' इति त्रिष्टुप् । ३ 'संवत्सरीणाम्' इति जगती ॥

७ । ७८ । १ 'वि ते मुञ्चामि' इति द्व्यृचमाग्नेयमथर्वा प्रथमा परोष्णिक्, परा त्रिष्टुबित्यनेनाग्निं प्रार्थयतीति¶ ॥ १० ॥

७ । ७९ । १ 'यत् ते देवा' इति चतुर्ऋचमथर्वामावास्या देवताकं त्रैष्टुभम् । प्रथमा जगत्यनेन मंत्रोक्तां देवतामिति ॥

प्रकाशकों ने पटलिका के आधार से ही ऐसा किया प्रतीत होता है । पटलिका में षड्ृचों के गण में इसे नहीं गिना, क्योंकि द्वितीय पटलान्त में इसे फिर उद्धृत करना था । ७ । ७९ । ९ ऋ० ६।४७।६ में आया है । वहां ऋषि गर्ग है ॥

* पटलिका में यह सूक्त भिन्न नहीं, अनुक्रमणी में यह भिन्न द्व्यृच सूक्त माना है ॥

† सा० भा० भूमिका के पृ० १८ पर शं० पा० ने यहां पाठ जायन्यः । ऐन्द्र देवतम् , दिया है ॥

‡ बी. देवत्यं है ॥

§ शं० पा० भूमि० पृ० १८ में यह पाठ नहीं है ॥

|| ७ । ७७ । १ ऋ० ७ । ५९ । ९, १० में स्वल्प भेद से आता है ॥

¶ क. ग. ङ. 'इति' नहीं ।

७ । ८० । १ ‘पूर्णा पश्चात्’ इति चतुर्ऋचं पौर्णमासम् । *३ ‘प्रजापते न’ इति प्राजापत्यं त्रैष्टुभम् । २ ‘वृषभं वाजिनम्’ इत्यनुष्टुबनेन मंत्रोक्तां देवतां चेति ॥

७ । ८१ । †१ ‘पूर्वापरम्’ इति षड्ऋचंसावित्रीसूर्य्यचान्द्रमसं त्रैष्टुभम् । ३ ‘सोमस्यांशः’ इत्यानुष्टुभम् । ४ ‘दर्शोऽसि’ इति द्वे आस्तारपंक्ती । द्वितीया सम्राडनेन मंत्रोक्तं चन्द्रमसं देवमभिष्टूया-प्रार्थयतीति ॥ ११ ॥

७ । ८२ । ‡१ ‘अभ्यर्चत’ इति षड्ऋचं संपत्कामः शौनक-आग्नेयं त्रैष्टुभम् । २ ‘मय्यग्रे’ इति ककुम्मतीबृहती । ३ ‘इहैव’ इति जगतीमंत्रोक्तां देवतामभ्यस्तौत् ॥

७ । ८३ । १ ‘अप्सु ते राजन्’ इति चतुर्ऋचं शुनः शेपो-वारुणमानुष्टुभम् । २ ‘धाम्नो धाम्नः’ इति पथ्यापंक्तिः । §३ ‘उदु-त्तमम्’ इति द्वे त्रिष्टुभौ । तत्र द्वितीया बृहतीगर्भा ॥

---

* ७ । ८० । ३ ऋ० १० । १२१ । १० में आया है । ऋषि ‘हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः’ है ॥

† ७ । ८१ । १, २ ऋ० १० । ८५ । १८, १९ में आये हैं । ऋषि सूर्य्या सावित्री है ॥

‡ ७ । ८२ । १ ऋ० ४ । ५८ । १० में स्वल्प भेद से है, ऋषि वामदेव है ॥

§ ७ । ८३ । ३ ऋ० १ । २४ । १५ में आया है । ‘शुनः शेप आजीगर्तिः कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात ऋषिः । ७ । ८३ । ४ पूर्व अथर्व ६ । १२१ । १ में भी आया है ॥

७ । ८४ । *१'अनाधृष्यो जातवेदाः' इति तृचं भृगुरैन्द्रं त्रैष्टुभम् । प्रथमाग्नेयी जगतीति ॥

७ । ८५ । १'त्यमू षु' इति तार्क्ष्यदेवत्यं त्रैष्टुभम् ॥

७ । ८६ । †१'त्रातारमिन्द्रम्' इत्यैन्द्रं त्रैष्टुभमुभे स्वस्त्ययनकामोऽथर्वा ॥

७ । ८७ । १'यो अग्नौ रुद्रः' इत्यथर्वा रौद्रं जागतम् ॥

७ । ८८ । १'अपेहि' इति तक्षकदेवत्यं गरुत्मान् त्र्यवसाना बृहतीति ॥

७ । ८९ । १'अपो दिव्या' इति चतुर्ऋचमाग्नेयमानुष्टुभं सिन्धुद्वीपः । ४'एधोसि' इति त्रिपात्निचृत्परोष्णिक् ॥

७ । ९० । ‡१'अपि वृश्च' इति तृचमंगिरा मंत्रोक्तदेवत्यमाद्या गायत्री । २'वयं तत्' इति विराट् पुरस्ताद्बृहती । ३'यथा शेपः' इति त्र्यवसाना षट्पदा भुरिग्जगतीति ॥ १२ ॥

७ । ९१ । §१'इन्द्रः सुत्रामा' इत्यथर्वा चान्द्रमसं त्रैष्टुभम् ॥

---

* ७ । ८४ । २ ऋ० १० । १८० । ३, २ में है ऋषि 'जयः' है ॥

† ७ । ८६ । १ ऋ० ६ । ४७ । ११ में है गर्ग ऋषि ॥

‡ ७ । ९० । १, २ । ऋ० ८ । ४० । ६ में आये हैं ॥

§ ७ । ९१ । १ ऋ० १० । १३१ । ६ में ऋषि सुकीर्त्तिः काक्षीवत है ॥

७ । ६२ । *१ 'स सुत्रामा' इति च प्रागुक्तर्षि छन्दोदेवत्यम् ॥

७ । ६३ । १ 'इन्द्रेण मन्युना' इति भृग्वंगिरा ऐन्द्रं गायत्रम् ॥

७ । ६४ । †१ 'ध्रुवं ध्रुवेण' इत्यथर्वा सौम्यमानुष्टुभम् ॥

७ । ६५ । १ 'उदस्यश्यावौ' इति तृचम् ॥

७ । ६६ । १ 'असदन् गाव' इति ‡प्रागुक्तमुभे कपिजलः पूर्वं मंत्रोक्त गृध्रदेवत्यमुत्तरं वायसमुभे आनुष्टुभे । ६५ । २ 'अह-मेनौ' इति द्वे भुरिजौ ॥

७ । ६७ । §१ 'यदद्य त्वा' इति सूक्तमष्टर्चमथर्वा मंत्रोक्तेन्द्राग्नं त्रैष्टुभमनेन यज्ञ सम्पूर्णकामो यज्ञे पतिमिष्ट्वाप्रार्थयत् । ५ 'यज्ञ यज्ञम्' इति त्रिपदार्षी भुरिग्गायत्री । ६ 'एष ते यज्ञः' इति त्रिपात्प्राजापत्याबृहती । ७ 'वषड्ढुतेभ्यः' इति त्रिपदा साम्नीभुरिग्जगती । ८ 'मनसस्पते' इत्युपरिष्टाद्बृहती ॥

७ । ६८ । १ 'सं बर्हिः' इति ॥

---

* ७ । ६२ । १ ऋ० ६ । ४७ । १३ तथा १० । १३१ । ७ में आया है ऋषि दोनों स्थलों में वत् है ॥

† ७ । ६४ । १ ऋ० १० । १७३ । ६ में है ऋषि ध्रुवः है ॥

‡ ह्वि० ने 'प्राकृतम्' कल्पित किया है ॥

§ ७ । ६७ । २ ऋ० ५ । ४२ । ४ में अल्पभेद से आया है ऋषि अत्रि है ॥

७ । ९९ । १‘परि स्तृणीहि’ इति द्वे मंत्रोक्त देवते त्रैष्टुभे । पूर्वा विराडुत्तरा भुरिक् ॥

७ । १०० । १‘पर्यावर्ते दुष्ष्वप्न्यात्’ इति द्वे यमो दुःस्वप्ननाशनदेवत्ये आनुष्टुभे ॥

७ । १०२ । १‘नमस्कृत्य’ इति प्रजापतिर्मंत्रोक्तं नानादेवत्यं विराट्पुरस्ताद्बृहतीति ॥ १३ ॥

७ । १०३ । १‘को अस्या नः’ ॥

७ । १०४ । १‘कः पृश्निम्’ इति द्वे ब्रह्मात्मदेवते त्रैष्टुभे ॥

७ । १०५ । १‘अपक्रामन्’ इत्यथर्वा मंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभम् ॥

७ । १०६ । १‘यदस्मृति’ इति मंत्रोक्तदेवतमुतजातवेदसं परार्द्धं वारुणं बृहतीगर्भा त्रिष्टुप् ॥

७ । १०७ । १‘अव दिवः’ इति भृगुःसौर्य्यमुताब्देवतमानुष्टुभम् ॥

७ । १०८ । १‘यो नस्तायत्’ इति द्व्यृचमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । पूर्वा बृहतीगर्भेति ॥

७ । १०९ । १‘इदमुग्राय’ इति सप्तर्चं बादरायणिराग्नेयंमुत मंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभं । १‘इदमुग्राय’ इति विराट्पुरस्ताद्बृहती ।

२'घृतमप्सराभ्यः, ३'अप्सरसः, ५'यो नो द्युवे, ६'सं वसवः' इति त्रिष्टुभः ॥

७ । ११० । १'अग्न इन्द्रः' इति तृचं भृगुरैन्द्राग्नम् । पूर्वा गायत्री । २'याभ्यामजयन्' इति त्रिष्टुप् । ३'उप त्वा देवः' इत्यनुष्टुप् ॥

७ । १११ । १'इन्द्रस्य कुक्षिरसि' इति ब्रह्मा वार्षभं परा-बृहतीत्रिष्टुप् ॥

७ । ११२ । *१'शुम्भनी' इति द्व्यृचं मंत्रोक्तमार्द्धवतम् । वरुणमानुष्टुभम् । पूर्वा भुरि†गिति ॥ १४ ॥

७ । ११३ । १'तृष्टके' इति द्व्यृचं भार्गवः । तृष्टिका देवत्यमाद्याविराडनुष्टुप् । परा शङ्कुमती चतुष्पदा भुरिग्गुष्णिक् ॥

७ । ११४ । १'आ ते ददे' इति द्व्यृचमग्नीषोमीयमानु-ष्टुभम् ॥

७ । ११५ । १'प्र पतेतः' इति चतुर्ऋचमथर्वाङ्गिरा सावित्रं जातवेदसमानुष्टुभमनेन पापामन्यायागतां लक्ष्मीं निन्दयित्वा, न्यायागतां पुण्यामभिष्टूय मंत्रोक्तां देवतामप्रार्थयत् । २'या मा लक्ष्मीः' इति द्वे त्रैष्टुभौ ॥

---

* ७।११२।२ ऋ० १० । ९७ । १६ में है ऋषि 'भिषगाथर्वणः' है । देवता ओषधीः स्तुति है अथर्व ६ । ९६ । २ में भी यह मंत्र आया है ॥

† क. ग. ङ इति नहीं ।

७ ११६ । *१ 'नमो रूराय' इति द्व्यृचं चान्द्रमसम्† । आद्या परोष्णिक् । २ 'यो अन्येद्युः' इत्येकावसाना द्विपदार्च्यनुष्टुप् ॥

७ । ११७ । ‡१ 'आ मन्द्रैः' इत्यैन्द्रं, पथ्याबृहती ॥

७ । ११८ । १ 'मर्माणि ते' इति बहुदेवत्यमुतचान्द्रमसं त्रैष्टुभमिति ॥ १५ ॥

इति ब्रह्मवेदोक्त मंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥

* ७ । ११६ । १ ऋ० ३ । ४५ । १ में आया है, ऋषि विश्वामित्र है ॥

† क. ग. चान्द्रमस्यम् ॥

‡ ७ । ११७ । १ ऋ० ६ । ७५ । १८ में है, 'पायुर्भारद्वाज' है ॥

*अथाष्टमं काण्डम् ।

†ॐ नमो ब्रह्मवेदाय । ॐ अथेयं प्राग्रापरमे‡त्यरंकृषतनुक्रमेणेत्यनुसंधत्ताभिधेयनाविष्कृतार्थवेमंत्रर्षिछन्दोदैवतानुक्रान्तिस्तां गुर्वनुज्ञातो योऽधीतेऽध्यापयति च, स मंत्रपाठफलं सम्यगश्नुते । तेन विनियुक्ता मंत्राश्च सवीर्या भवन्ति । देहान्ते ब्रह्मलोकमनुभूय किंचित्कालं तदान्विह द्विजोत्तमकुलेऽवतीर्य परम§तुलं सुखं भुङ्क्ते । यः पुनरेतां छद्मनादत्तग्राहयति वा ततः पठति पाठयति च, स गतायुरिहाप्रतिष्ठो दण्डयश्च भवति । मृतोऽन्ध तामि||स्त्रं, नीचैर्गमनं यावदत्तरं कालमनुभूयेमं पुनर्मृत्युलोकं प्राप्योलूकत्वमश्नुते । किंचित्कालं पुनर्मृतोऽपि तमेव नरकमनुभूयेमं पुनरिहावतीर्य द्विजकुले विद्याभ्यासवशाद्गुरुध्रुग् जन्मान्धोऽवश्यं भवतीति । निश्चितोऽभिभवेदिति यथोक्तप्रकाशम्यचोभयथा नूनमत्तय्यं सुकृतं भवेदिति ॥

अथ क्षुद्रकाण्डार्थसूक्तमंत्राणामृषिदैवतछन्दांस्युच्यन्ते । ततो यावदेकादश काण्डान्तमर्थसूक्तप्रकृतिस्तावद्विहाय पर्यायान्विराड्वाप्रभृतीनिति तत्र ॥

---

* यह लेख हमारा है ॥

† गु० श्री गणेशाय नमः । क. में यहां कुछ नहीं ॥

‡ ङ. 'अपरं कृषनु' ठीक पाठ पढ़ा नहीं जाता ॥

§ ङ 'कुलं' ॥

|| क. ङ. 'तामिश्रं' ॥

८ । १ । १'अन्तकाय मृत्यवे' ॥

८ । २ । १'आरभस्व' इति द्वे ब्रह्मार्ष्यायुष्ये त्रैष्टुभे अपश्यदिति । सर्वत्रानुक्तेऽपि शेषोऽनुवर्तते । या यश्चान्येति चाद्यस्याद्या पुरोबृहती त्रिष्टुप् ॥

८ । १ । २'उदेनम्' इति द्वे, १७'उत त्वा द्यौः' इति पञ्चानुष्टुभः । ४'उत क्रामातः पुरुष', ९'श्यामश्च *त्वा', १५'जीवेभ्यस्त्वा' इति द्वे प्रस्तारपंक्तयः । ७'मा ते मनः' इति त्रिपाद्विराड्गायत्री । ८'मा गतानाम्' इति विराट्पथ्याबृहती । १२'मा त्वा क्रव्यात्' इति त्र्यवसाना पञ्चपदा जगती । १३'बोधश्च त्वा' इति त्रिपाद्भुरिङ्महाबृहती । १८'ते त्वा रक्षन्तु' इत्येकावसाना द्विपदा साम्नी भुरिग्बृहती । इदमेकाविंशकमिहाद्यमुच्यत इति ॥ १ ॥

८।२। १'आ रभस्व' इति द्वे, ७'अधिब्रूहि' इति भुरिजः । ३'वातात्ते' इत्यास्तारपंक्तिः । ४'प्राणेन त्वा' इति प्रस्तारपंक्तिः । ६'जीवलां †नघा' इति पथ्यापंक्तिः । ८'अस्मै मृत्यो' इति पुरस्ताज्ज्योतिष्मती जगती । ९'देवानां हेतिः' इति पञ्चपदा-जगती । ११'कृणोमि ते' इति विष्टारपंक्तिः । १२'आरादरातिम्' इति पुरस्ताद्बृहती । १४'शिवे ते स्ताम्' इति त्र्यव-

---

* बी. 'त्वा' नहीं ॥

† बी. 'नघारिषामिति' ॥

साना षट्पदा जगती । १५'शिवास्ते' इति पथ्यापंक्तिः । १६'यद-श्नासि' इत्युपरिष्टाद्बृहती । २१'शतं ते' इति सतःपंक्तिः । २२'शरदे त्वा', २८'अग्नेः शरीरम्' इति पुरस्ताद्बृहत्यौ । ५'अयं जीवतु', १०'यत्ते नियानम्', १६'यत्ते वासः' इति तिस्रः, २०'अन्हे च त्वा' इति, २३'मृत्युरीशे' इति तिस्रः, २७'ये मृत्यवः' इति चैता अनुष्टुभस्तत्र १७'यत् क्षुरेण' इति त्रिपादि-दमाद्यं विंशंसहितमष्टर्चो परा इति ॥ २ ॥

८ । ३ । *१रक्षोहणम् ॥

८ । ४ । †१'इन्द्रासोमा' इति द्वे ‡अनुवकौ चातनः । पूर्वं षड्विंशमाग्नेयमुत्तरं पञ्चविंशकं मंत्रोक्तदेवत्यम् । जागतमाद्यं त्रैष्टुभम् ॥

८ । ३ । §७'उतारब्धान्', १४'पराद्य देवाः' इति द्वे, ‖१७'संवत्सरीणां पयः', २१'तदग्ने', १२'यदग्ने' इति भुरिजः । ¶२५'ये ते शृङ्गे' इति पञ्चपदा बृहतीगर्भाजगती । २२'परि

---

* ८ । ३ । १ ऋ० १० । ८७ । १ में है, ऋषि पायुः है ॥

† ८ । ४ समग्रसूक्त ऋग्वेद ७ । १०४ सूक्त है वहां ऋषि वसिष्ठ है ॥

‡ क. अनुवाकौ, ङ. बी. अनुवाकं, घ० अनुवाव ॥

§ ८ । ३ । २४ ऋ० ५ । २ । ६ में है ऋषि कुमार अत्रेयो वंशो वा जार उभौ वा ॥

‖ ८ । ३ । १७ ऋ० १० । ८७ । १७ में है, ऋषि पायु है ॥

¶ ८ । ३ । २४ ऋ० ५ । २ । ६ में है ऋषि कुमार आत्रेयो वृशो वा जार उभौवा है ॥

त्वा अग्ने' इति द्वे अनुष्टुभौ । *२६'अग्नी रक्षांसि' इति गायत्री ॥

८ । ४ । ८'यो मा पाकेन' इति सप्त, १६'यो मायातुम्' इति द्वे, १९'प्र वर्तय दिवः', २२'उलूकयातुम्', २४'इन्द्र जहि' इति त्रिष्टुभः । २०'एत उ त्ये', २३'मा नो रक्ष' इति भुरिजौ । २५'प्रति चक्ष्व' इत्यनुष्टुबिति† ॥ ३ ॥

८ । ५ । १'अयं प्रतिसरः' इति द्वाविंशं शुक्रः कृत्यादूषणदेवत्यमुत मंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभमाद्योपरिष्टाद्बृहती । द्वितीया त्रिपाद्विराड्गायत्री । ३'अनेनेन्द्रः' इति चतुष्पाद्भुरिग्जगती । ५'तदग्निः' इति संस्तारपंक्तिः भुरिक् । ६ अन्तर्दधे' इत्युपरिष्टाद्बृहती । ७'ये स्राक्त्यम्' इति द्वे ककुम्मत्यौ । ९'याः कृत्याः' इति पुरस्कृतिर्जगती । १०'अस्मै मणिम्' इति त्रिष्टुप् । ११'उत्तमो असि' इति पथ्यापंक्तिः । १४'कश्यपस्त्वा' इति त्र्यवसाना षट्पदा जगती । १५'यस्त्वा कृत्याभिः' इति पुरस्ताद्बृहती । १९'ऐन्द्राग्नं वर्म' इति जगतीगर्भा त्रिष्टुप् । २०'आमा रुक्षत्' इति विराड्गर्भा‡स्तारपंक्तिः। २१'अस्मिन्निन्द्रः'इति परा विराट्त्रिष्टुप् । २२'स्वस्तिदा विशाम्' इति त्र्यवसाना सप्तपदा विराड्गर्भा भुरिक् शक्वरी§ति ॥ ४ ॥

---

* ८ । ३ । २६ ऋ० ७ । १५ । १० में है, ऋषि वसिष्ठ है ॥

† क. ङ. इति नहीं ॥

‡ बी. प्रस्तार पंक्तिः । ह्विटने ने भी प्रस्तार पंक्तिः ही लिखा है परन्तु टिप्पणि में बर्लिन मूल लेख से उसने भी आस्तार पंक्तिः पाठ उचित माना है ॥

§ क. बी. में इति है ङ में नहीं ॥

८।६।१'यां ते माता' इति षड्विंशं मातृनामा ऋषिर्मातृनामादेवत्यमुत मंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभम्। ब्रह्मानेन गर्भरक्षणार्थश्चास्तौत्। २'पलालानुपलालौ' इति पुरस्ताद्बृहती। १०'ये शालाः' इति त्र्यवसाना षट्पदाजगती। ११'ये कुकुन्धाः' इति द्वे, १४'ये पूर्वे', १६'पर्यस्ताक्षाः' इति पथ्यापंक्तयः। १५'येषां पश्चात्' इति त्र्यवसाना सप्तपदा शक्करी ब्राह्मणस्पत्या। १७'उद्धर्षिणम्' इति तथा जगतीति॥

८।७।१'या बभ्रवः' इत्य*ष्टाविंशकमथर्वा भैषज्यायुष्यमुत मंत्रोक्तौषधिदेवताकमानुष्टुभम्। २'त्रायन्तामिमं' इत्युपरिष्टाद्भुरिग्बृहती। ३'आपो अग्रम्' इति पुरउष्णिक्। ४'प्रस्तृणती' इति पंचपदा परानुष्टुबतिजगती। ५'यद् वः सहः' इति द्वे पथ्यापंक्ती द्वितीया विराड्गर्भा भुरिक्। ९'अव कोल्वा' इति द्विपदार्चीभुरिगनुष्टुप्। १० उन्मुञ्चन्तीः' इति पथ्यापंक्तिः। १२'मधुमन्मूलम्' इति पंचपदा विराडतिशक्करी†ति॥ ५॥

१४'वैयाघ्रो मणिः' इत्युपरिष्टान्निचृद्बृहती। २५'यावतीनामोषधीनाम्' इति पथ्यापंक्तिः। २६'यावतीषुमनुष्याः' इति निचृत्। २८'उत् त्वाहार्षम्' इति भुरिक्॥

८।८।१'इन्द्रो मन्थतु' इति चतुर्विंशं भृग्वंगिरा ऐन्द्रमुतवानस्पत्यं परं सेनाहननमानुष्टुभम्। २'पूतिरज्जुः' इति द्वे

---

* वी. इति सायणा विंशकम्॥

† ङ. इति नहीं॥

बृहत्यौ । पूर्वोपरिष्टद् द्वितीया त्रिराट् । ४‘पुरुषानमून् इति बृहती-पुरस्तात् प्रस्तारपंक्तिः । ६‘बृहद्धि जालम्’ इत्यास्तारपंक्तिः । ७‘बृहत् ते’ इति विपरीतपादलक्ष्मा चतुष्पदाति जगतीति । ८‘अयं लोकः’ इति तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्यः । ११‘नयतामून्’ इति पथ्याबृहती । परा भुरिक् । १६‘परा जिताः’ इति द्वे पुरस्ताद्बृहत्यौ । पूर्वा विराडुत्तरानिचृत् । २१‘मं क्रोशताम्’इति त्रिष्टुप् । २२‘दिशश्चतस्रः’ इति चतुष्पदा शक्करी । २३‘संवत्स-रो रथः’ इत्युपरिष्टाद्बृहती । २४‘इतो जयेतः’ इति त्र्यवसाना त्रिष्टुबुष्णिग्गर्भा परा शक्करी पञ्चपदा जगतीति* ॥ ६ ॥

८ । ६ । १‘कुतस्तौ’ इति षड्विंशमथर्वा काश्यपेयमुत सर्वार्षंछान्दसं त्रैष्टुभम् । २‘यो अक्रन्दयत्’ इति द्वे पंक्ती । द्विती-यास्तारपंक्तिः । ४‘बृहतः परि इति द्वे अनुष्टुभौ । ८‘यां प्रच्यु-ताम्’ †इति, ११‘इयमेव’ इति जगत्यौ । ६‘अप्राणाति’ इति भुरिक् । १२‘छन्दः पक्षे उषसा’, २२‘इत्थं श्रेयः’ इति जगत्यौ । १४‘अ-ग्नीषोमावदधुः’ इति चतुष्पदातिजगती । २३‘अष्टेन्द्रस्य’ २५‘को नु गौः’ इति द्वे अनुष्टुभ इति‡ ॥ ७ ॥

८ । १० । पर्य्याय १ ।

८ । १० । १विराड्वा प्रभृतिर्वेस्योभूयायां तांस्त्रयस्त्रिंशत्स-

---

* ङ. इति नहीं ॥

† ङ. इति नहीं ॥

‡ क. ङ. इति नहीं तथा अन्य लेखों में पाठ ‘भाविति’ है ॥

सशतं पर्यायमंत्रानथर्वाचार्योऽपश्यत् । *तत्र १ 'विराड्वा' इति षट् पर्याया विराड्देवत्यास्तत्राद्यं त्रयोदशकम् । प्रथमा त्रिपदार्ची-पंक्तिः । २ 'सोदक्रामत्' इति षड्याजुषीजगत्यः । ३ 'गृहमेधी', ६ 'यन्त्यस्यसभाम्' इति साम्न्यनुष्टुभौ । ५ 'यन्त्यस्य देवाः' आर्च्यनुष्टुप् । ७ 'यज्ञर्तो', १३ 'यन्त्यस्यामन्त्रणं', विराड्गायत्र्यौ । ११ 'यन्त्यस्य ममितिम्' इति साम्नीबृहतीति ॥ ८ ॥

८ । १० । पर्य्याय २ ।

†१ 'सान्तरिक्षे' इति दशकमाद्या त्रिपदा ६ 'ओषधीरेवास्मै' इति साम्न्यनुष्टुभौ । २ 'तां देवमनुष्याः' उष्णिग्गर्भा चतुष्पदो-परिष्टाद्विराड्बृहती । ३ 'तामुप' इत्येकपदा याजुषीगायत्री । ४ 'ऊर्ज एहि', एकपदा, ७ 'ओषधीरेव' इति साम्नां‡पंक्ती । ५ तस्या इन्द्रः' विराड्गायत्री । ६ 'बृहच्चरथन्तरं च' आर्च्यनुष्टुप् । ८ 'अपो वामदेव्येन' आसुरी गायत्री । १० 'अपो वामदेव्यम्' साम्नांबृहतीति ॥ ९ ॥

---

* शंकरपाण्डुरङ्ग नें भी सर्वानुक्रमणिका के आधार से सायण भाष्य में इस काण्ड के १५ सूक्त बनाये हैं परन्तु औरों ने इसके सूक्त १० स्वीकार करके शेषों को पर्य्याय रूप से इसके अन्तर्गत ही दिया है । हमनें भी पर्य्याय सूक्तान्तर्गत ही रक्खा है ॥

† इस प्रकार का प्रतीकोद्धरण क्रम अथर्व में जो है वह विस्तार रूप से पंचपटलिका १ । १ में देखो ॥

‡ शं. पा० ने सायणभाष्य भू० पृ० १६ में पांक्तिः पाठ दिया है ॥

८ । १० । पर्य्याय ३ ।

१'सा वनस्पतीन्' इत्यष्टौ । प्रथमा चतुष्पदा विराडनुष्टुप् । २'तस्माद् वनस्पतीनाम्' आर्चीत्रिष्टुप् । ३'सा पितृन्' इति तिस्रः चतुष्पादः प्राजापत्याः पंक्तयः । ४'तस्मात् पितृभ्यः', ६'देवेभ्यः', ८'मनुष्येभ्यः' इति तिस्र आर्चीबृहत्यः ॥

८ । १० । प० ४ ।

*१'सासुरान्' इति द्वे षोडशके । तत्राद्या ५'सापितृन्' । ५ । १'सा देवान्', ५ । १३'सा सर्पान्' इति चतुष्पादः साम्नां-जगत्यः । २ तस्या विरोचनाः', ६ यमः', १०'मनुः', ५ । १०'कुबेरः', ५ । १४'तक्षकः' इति साम्नां बृहत्यः । ५ । १'तां देवाः', ३'तां द्विमूर्धा' इति साम्न्युष्णिहौ । ४'तां मायाम्', ८ स्वधाम्', ५ । ४'ऊर्जाम्', ५ । १६'तद्विषम्' इत्यार्च्यनु†ष्टुभः । ७'तामन्तकः' आसुरी गायत्री । ९'सा मनुष्यान्', १३'सा सप्त-र्षीन्', ५ । ९'सेतरजनान्' इति चतुष्पाद उष्णिहः । ११ तां पृथी' प्राजापत्यानुष्टुप् । १२'ते कृषिं', १६'तद् ब्रह्म' ५ । ८'तं पुण्यम्' इत्यार्चीत्रिष्टुभः । १४'तस्याः सोमः ,५।२'इन्द्रः' इति साम्न्युष्णिहौ । १५'तां बृहस्पतिः' ५ । ७'वसुरुचिः' ५ । ११'रजतनाभिः' इति विराड्गायत्र्यः ॥ १० ॥

---

* इस में ४ तथा ५ पर्य्यायों के उदाहरण हैं । ४ के उदाहरणों में केवल मंत्र संख्या चिन्ह ही दे दिया है । और पञ्चम का (५) अंक देकर मंत्र संख्या दी है ॥

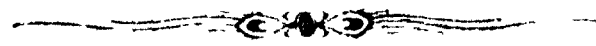
† ड. बी. अनुष्टुप् ॥

८ । १० । प० ५ ।

५ 'सा गन्धर्वाप्सरसः' इति चतुष्पदा प्राजापत्या जगती । ६ 'तस्याश्चित्र रथः' साम्नां बृहती त्रिष्टुप् । १२ 'तां विरोधाम्' त्रिपदा ब्राह्मीभुरिग्गायत्री । १५ 'तां धृतराष्ट्रः' साम्न्यनुष्टुबिति ।

८ । १० । प० ६ ।

*१ 'तद् यस्मा' इति चतुष्कमाद्याविराड्गायत्री । २ 'न च' इति साम्नां त्रिष्टुप् । ३ यत् प्रत्याहन्ति' इति प्राजापत्यानुष्टुप् । ४ 'तां विषमेव' इत्याच्र्युष्णिक् । इहानुक्तपादा द्विपदा इति ॥ ११ ॥

* क. में यह पर्य्याय छूट गया है ॥

*अथ नवमं काण्डम् ।

९ । १ । १ 'दिवस्पृथिव्याः' इति चतुर्विंशर्चमथर्वा । मधु-देवत्यमाश्विनं त्रैष्टुभम् । द्वितीया त्रिष्टुब्गर्भापंक्तिः । ३ 'पश्यन्त्य-स्याः' इति परानुष्टुप् । ६ 'कस्तं', ७ 'म तौ' इति यवमध्ये महाबृहत्यौ । पूर्वातिशाक्करगर्भोत्तरातिजागतगर्भा । ८ 'हिङ्करि-क्रती' इति बृहतीगर्भा संस्तारपंक्तिः । १० 'स्तनयित्नुस्ते' इति परोष्णिक्पंक्तिः । ११ 'यथा सोमः प्रातः सवने' इति तिस्रः, †१५ 'सं माग्ने' इति द्वे, १८ 'यद्गिरिषु' इति द्वे अनुष्टुभः । १४ 'मधु जनिषीय' इति पुर उष्णिक् । १७ 'यथा मक्षा' इत्युप-रिष्टाद्विराड्बृहती । २० 'स्तनयित्नुस्ते' इति भुरिग्विष्टारपंक्तिः । २१ 'पृथिवी दण्डः' इत्येकावसाना द्विपदार्च्यनुष्टुप् । २२ 'यो वै कशायाः' इति त्रिपदा ब्राह्मी पुरउष्णिक् । २३ 'मधुमान् भवति' इति द्विपदार्चीपंक्तिः । २४ 'यद् वीध्रे' इति त्र्यवसाना षट्पदा-ष्टिरिति ॥ १२ ॥

९ । २ । १ 'सपत्न हनम्' इति पंचविंशकं कामदेवत्यं त्रैष्टु-भम् । ५ 'सा ते काम' इत्यतिजगती । ७ 'अध्यक्षः' इति जगती ।

---

* यह लेख हमारा है ।

† ९ । १ । १५ ऋ० १ । २३ । २४ में है, ऋषि 'मेधातिथि काण्व' है ॥

८'इदमाज्यम्' इति *त्रिपदार्चीपंक्तिः। ११'अवधीत् कामः' इति भुरिक्। †१२'ते धराश्वः' इत्यनुष्टुप्। १३'अग्निर्यवः' इति द्विपदार्च्यनुष्टुप्। १४'असववीरः' इति द्वे, १७ येन देवाः इति द्वे, २१'यावतीर्दिशः' इति द्वे जगत्यः। २०'यावतीद्यावापृथिवी', २३'ज्यायान्' इति भुरिजौ। १६'यत् ते काम' इति चतुष्पदा शक्करीगर्भा परा जगतीति ॥ १३ ॥

६। ३। १'उपमिताम्' इति चैकत्रिंशत्कं, भृग्वंगिराः शाला देवत्यमानुष्टुभम्। ६'यानि ते' इति पथ्यापंक्तिः। ७'हविर्धानम्' इति परोष्णिक्। १५'अन्तरा द्याम्' इति त्र्यवसाना पञ्चपदातिशक्करी। १७'तृणैरावृता' इति प्रस्तारपंक्तिः। २१'या द्विपत्ता' इत्यास्तारपंक्तिः। २५'प्राच्या दिशः' ‡३१'दिशोदिशः' इति त्रिपादौ प्राजापत्या बृहत्यौ। २६'दक्षिणाया दिशः' इति साम्नां त्रिष्टुप्। २७'प्रतीच्याः', २८'उदीच्याः' २९'ध्रुवायाः', ३०'ऊर्ध्वायाः', प्रतिष्ठा नाम गायत्र्यस्त्रिपाद एताः सप्तैकावसाना इति ॥ १४ ॥

६। ४। १'साहस्रस्त्वेषः' इति चतुर्विंशकं ब्रह्मार्षभं त्रैष्टुभम्। ८'इन्द्रस्यौजः' इति भुरिक्। ९'सोमेन पूर्णम्', १०'बृहस्पतिः सविता' इति जगत्यौ। ११'य इन्द्र §इव' इति

* हि० द्विपदा लिखा है ॥

† ६। २। १२ अथर्व ३। ६। ७ में आचुका है ॥

‡ बी. यहां कुछ पाठ छूटा हुआ है ॥

§ बी. इव देवेष्विति ॥

मम, १६ 'ब्राह्मणेभ्य ऋषभम्' इति द्वे,* २३ 'उपेहोपपर्चन' इत्यनुष्टुभः । १८ 'शत याजम्' इत्युपरिष्टाद्बृहती । २१ 'अयं पिपानः' इत्यास्तारपंक्तिः । २४ एतं वो युवानम्' इति जगती ॥

९ । ५ । १ 'आ नय' इत्यष्टात्रिंशद्भृगुर्मन्त्रोक्ताजं पंचौदनदेवत्यं त्रैष्टुभम् । ३ 'प्रपदः' इति चतुष्पात्पुरोऽतिशक्करी जगती । ४ 'अनु च्छ्य श्यामेन', १० 'अजस्त्रिनाके' इति जगत्याविति† ॥१५

९ । ५ । १४ 'अमोतम्', १७ 'येनासहस्रम्', २७ 'या पूर्वम्' इति ‡तिस्रोऽनुष्टुभः । ३० 'आत्मानं पितरम्' इति ककुम्मती । २३ 'नास्यास्थीनि' इति पुर उष्णिक् । १६ 'अजोसि' इति त्रिपादनुष्टुप् । १८ 'अजः पक्वः' इति §त्रिपाद्विराड्गायत्री । २४ 'इदमिदमेव' इति पञ्चपदानुष्टुबुष्णिग्गर्भोपरिष्टाद्बार्हता विराड्जगती । २० 'अजो वा इदमग्रे' इति तिस्रः, २६ 'पञ्च रुक्म' इति पञ्चपदानुष्टुबुष्णिगगर्भोपरिष्टाद्बार्हता भुरिजः‖ । ३१ 'यो वै नैदाघम्' इति सप्तपदाष्टिः । ३२ 'यो वै कुर्वन्तम्' इति चतस्रो दशपदाः प्रकृतयः । ३६ 'यो वा अभिभुवम्' इति दशपदाकृतिः ।

---

* ९ । ४ । २३ ऋ० ६ । २८ । ८ में बहु पाठ भेद से है ॥

† ङ. इति नहीं ॥

‡ गु० के विना अन्य क. ङ. वो. लेखों में चतस्रः ही पाठ है । गु० का पाठ शुद्ध है क्योंकि १४, १७, २७ में तीन ऋचायें हैं जिनका अनुष्टुप् छन्द है चार ऋचायें नहीं ॥

§ बी. में विराड् पद छूटा है ॥

‖ सब मूल लेखों में पाठ 'भुरिक्' है ॥

३७'अजं च पचत' इति त्रिपाद्विराड्गायत्री। ३८'तास्ते रक्षन्तु' इत्येकावसाना द्विपदा साम्नांत्रिष्टुबिति ॥ १६ ॥

६ । ६ । प० १ ।

६ । ६ । १'यो विद्यात्' इति षट् पर्य्याया ब्रह्मातिथ्या उत विद्या देवत्यास्तत्र १'यो विद्यात्' *सप्तदश पूर्वाद्या नागी-नामत्रिपाद्गायत्री । २'मामानि यस्य' त्रिपदार्षीगायत्री । ३'यद् वा अतिथिपतिः' ७'यदावसथान्' साम्नी त्रिष्टुभौ । ४'यदभि-वदति', ६'यदुपरिशयनम्' आर्च्यनुष्टुभौ । ५'या एव यज्ञ', आसुरी गायत्री । ६'यत् तर्पणं' त्रिपदा साम्नां जगती। ८'यदु-पस्तृणन्ति' याजुषीत्रिष्टुप् । १०'यत् कशिपूपबर्हणम्' साम्नां-भुरिग्बृहती। ११'यदाञ्जनाभ्यञ्जनम्',१४'ये ब्रीहयः' इति तिस्रः साम्न्यनुष्टुभः । १२'यत् पुरा' इति विराड्गायत्री । १३'यद-शन कृतम्' साम्नीनिचृत्पंक्तिः । १७'स्रुगदर्विः' त्रिपाद्विराड्भु-रिग्गायत्री † ॥ १७ ॥

६ । ६ । प० २ ।

१'यजमान ब्राह्मणं वा' इति त्रयोदश । प्रथमा विराट्पुर-स्ताद्बृहती । २'यदा ह भूयः', १२'प्रजापतेर्वा एष' माम्नां-

---

* यहां पाठ में परस्पर बहुत भेद है । क. "दश सप्तर्चाद्या नागीनामा" । ङ. में पाठ ऊपर के मूलवत् है, किन्तु नाम के पूर्व 'नागी' पद छूटा हुआ है । हमने मूल में बी. का पाठ दिया है ॥

† ङ. इति नहीं ॥

त्रिष्टुभौ । ३‘उप हरति’ आसुर्यनुष्टुप् । ४‘तेषामासन्नानां’ साम्न्युष्णिक् । ५‘स्रुचा हस्तेन’, ११‘प्राजापत्यो वा’ इति साम्नां बृहत्यौ । द्वितीया भुरिक् । ६‘एते वै प्रियाः’ आर्च्यनुष्टुप् । *७‘स य एवम्’ इति त्रिपात्स्वराडनुष्टुप् । ९‘सर्वो वा एषो जग्धपाप्मा’ साम्न्यनुष्टुप् । १०‘सर्वदा वा एष’ त्रिपदार्चीत्रिष्टुप् । १३‘योऽतिथीनाम्’ त्रिपदार्चीपंक्तिरिति ॥ १८ ॥

९ । ६ । प० ३ ।

१‘इष्टं च वा’ इति नवकं प्रथमाः षट्, ९‘एतद् वा उ स्वादीयः’ इति त्रिपादः पिपीलिकमध्या गायत्र्यः । ७‘एष वा अतिथिः’ साम्नी बृहती । ८‘आशितावती’ इति पिपीलिकमध्योष्णिक् ॥

९ । ६ । प० ४ । १‘स य एवम्’,

९ । ६ । प० ५ । १‘तस्मा उषा’ इति द्वौ दशकौ ॥

६ । ४ प० । पूर्वस्याद्याश्चतस्रः १‘स य एवम्’ इति शङ्करूपाः प्राजापत्या अनुष्टुभः । ९‘स य एवं विद्वानुदकम्’ इति भुरिक् । २‘यावदग्निष्टोमेन’ इति चतस्रो †यावत्सर्वरूपास्त्रिपादो-

* क. ङ. में “स य एवं विद्वानिति पंचपदा विराट पुरस्ताद्बृहती” पाठ है । इनका पाठ बी. से सर्वथा भिन्न है । ह्वि० ने भी मूलवत् पाठ ऊपर देकर टिप्पणि में बर्लिनसंस्करण का पाठ दिया है ॥

† शं. पा. यावच्छन्दरूपा । क. यावच्छत्ररूपा बी. पाठ पढ़ा नहीं जाता । हमनें ङ. का पाठ दिया है ॥

गायत्र्यः । १०'प्रजानां प्रजननाय' इति चतुष्पात्प्रस्तारपंक्तिः ॥

६ । ५ । उत्तरस्याद्या माम्न्युष्णिक् । २'बृहस्पतिरूर्जय' इति पुर उष्णिक् । ३'निधनंभूत्याः' साम्नां भुरिग्बृहती । ४'तस्मा उद्यन्', ६'अभ्रः' ६'उपहरति' इति साम्न्यनुष्टुभः । ५'मध्यंदिन' त्रिपदा निचृद्विषमा नाम गायत्री । ७'विद्योतमानः' त्रिपदा विराड्विषमा नाम गायत्री । ८'अतिथीन् प्रति' इति त्रिपाद्विराडनुष्टुबिति ॥ १६ ॥

६ । ६ । प० ६ ।

१'यत् क्षत्तारम्' इति चतुर्दशकं पूर्वासुरीगायत्री । २'यत् प्रतिशृणोति' साम्न्यनुष्टुप् । ३'यत् परिवेष्टारः', ५'यद् वा अतिथिपतिः' *त्रिपदे आर्चीपंक्ती । ४'तेषां न' इत्येकपदा प्राजापत्या गायत्री । ६'यत् सभागयति' इति षडार्च्यो बृहत्यः । १२'स उपहूतः' एकपदासुरी जगती । १३'आप्नोतीमम्' याजुषी त्रिष्टुप् । १४'ज्योतिष्मतः' एकपदासुर्युष्णिक् ॥

६ । ७ । १'प्रजापतिश्चै†कः' षड्विंशो गव्यः । आद्यार्चीबृहती । २'सोमो राजा' आर्च्युष्णिक् । ३'विद्युज्जिह्वा', ५'श्येनः क्रोडः' आर्च्यनुष्टुभौ । ४'विश्वं वायुः', १४'नदी सूत्री', १५'विश्व-

---

* ङ. बी. त्रिपदा आर्ची ॥

† अथर्व संहिता में पाठ 'प्रजापतिः' मात्र है उसके आगे 'चैकः' नहीं परन्तु समग्र मूल लेखों में प्रजापतिश्चैकः है अतः यह पाठ विचारणीय है ॥

व्यचाः, १६ 'देवजना' इति साम्नां बृहत्यः । ६ 'देवानां पत्नीः' ८ 'इन्द्राणी' आसुरी गायत्र्यौ । ७ 'मित्रश्च' त्रिपदा पिपीलिकमध्यानिचृद्गायत्री । ६ ब्रह्म च', १३ 'क्रोधो वृक्कौ' साम्नां गायत्राविति* ॥ २० ॥

१० 'धाता च' इति पुर उष्णिक् । ११ 'चेतो हृदयम्', १२ 'क्षुत्कुक्षिः', १७ 'रक्षांसि लोहितम्', २५ 'एतद्वै' इति साम्न्युष्णिहः । १८ 'अभ्रं पीवः', २२ 'तृणानि प्राप्तः' एकपदे आसुरीजगत्यौ । १९ 'अग्निरासीनः' एकपदासुरीपंक्तिः । २० 'इन्द्रः प्राङ्तिष्ठन्' याजुषीजगती । २१ 'प्रत्यङ्तिष्ठन्' आसुर्यनुष्टुप् । २३ 'मित्र ईक्षमाणः' एकपदासुरी बृहती । २४ 'युज्यमानः' साम्नां भुरिग्बृहती । ३६ 'उपेनम्' साम्नीत्रिष्टुप् । इहानुक्तपादा द्विपदा इति ॥ २१ ॥

६ । ८ । १ 'शीर्षक्तिं शीर्षाम†यम्' इति द्वाविंशकम् । भृग्वंगिरा अनुष्टुबनेन सर्वशीर्षामयां द्यामयमुपाकरोत् । १२ उदरात् ते' इत्यनुष्टुब्गर्भा ककुम्मती चतुष्पादुष्णिक् । १५ 'यः पार्श्वे' इति विराडनुष्टुप् । २१ 'पादाभ्यां ते' इति विराट्पथ्या बृहती । २२ 'सं ते शीर्ष्णः' इति पथ्यापंक्तिः ॥

६ । ६ । ‡१ 'अस्य वामस्य' इति द्वाविंशकं वामीयम् ।

---

* क. ङ. इति नहीं ॥

† ब्री. सर्वशीर्षमिति । किसी मूल लेख से भी अर्थ बहुत स्फुट नहीं होता मूल पाठ घ के आधार से दिया है ॥

‡ ६ । ६ सूक्त ऋ० १ । १६४ सूक्त में आता है, ऋषि दीर्घतमा है ॥

ब्रह्मादित्यदेवत्यं त्रैष्टुभमध्यात्मकरम् । १२'पञ्चपादं', १४'सनेमि', १६'साकंजानां', १८'अवः परेण पितरम्' इति जगत्यः ॥

६ । १० । *१'यद् गायत्रे' इत्यष्टाविंशकम् । गोविराडध्यात्मदेवत्यं त्रैष्टुभम् । आद्या, ७'अयं स', १४'इयं वेदिः, १७'सप्तार्धगर्भा' इति द्वे जगन्यः । †२१'गौरिन्मिमाय' इति पञ्चपदाति शक्करी । तथा २३'अपादेति मैत्रावरुणौ, २४'विराड्वाग् इति चतुष्पदा पुरस्कृतिर्भुरिगातिजगती । २'गायत्रेण प्रति', २६'त्रयः केशिनः' इति द्वे भुरिज इति ॥ २२ ॥

इति श्री ब्रह्मवेदोक्त मंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

---

* ६।१०।६,१६, २३ तथा २४ मंत्रों के विना शेष सब मंत्र इस सूक्त के ऋ० १ । १६४ सूक्त में मिलते हैं, ऋषि दीर्घतमा है । इसका ६वां मंत्र ऋ० १० । ५५ । ५ में है, ऋषि बृहदुकथः वामदेव्यः है । और मंत्र २३ ऋ० १ । १५२ । ३ में है ऋषि दीर्घतमा है ॥

† क. ङ. 'मिमाय' नहीं ॥

*अथ दशमं काण्डम् ।

१० । १ । १ॐ 'यां कल्पयन्ति' द्वात्रिंशत् प्रत्यंगिरसः । कृत्या दूषणदेवत्यमानुष्टुभमाद्या महाबृहती । २'शीर्षण्वती' इति विराण्नाम गायत्री । ६'ये त्वा' इति पथ्यापंक्तिः । १२'देवैनसात्' इति पंक्तिः । १३'यथा वातः' इत्युरोबृहतीति । १५'अयं पन्थाः' इति चतुष्पदा विराड्जगती । १७'वात इव', २०'स्वायसा' इति प्रस्तारपंक्तिर्द्वितीया विराट् । १६'पराक् ते', १८ यां ते बर्हिषि' इति त्रिष्टुभौ । १९'उपाहृतम्' इति चतुष्पदा जगती । २२'सोमो राजा' इत्येकावसाना, द्विपदार्च्युष्णिक् । २३'भव शर्वौ' इति त्रिपदा भुरिग्विषमा गायत्री । २४'यद्येयथ' इति प्रस्तारपंक्तिः । २८'एताद्धि' इति त्रिपदा गायत्री । २९'अनागो हत्या' इति मध्येज्योतिष्मती जगती । ३२'यथा सूर्य'इति द्व्यनुष्टुब्गर्भा पञ्चपदातिजगतीति ॥ १ ॥

१० । २ । १'केन पार्ष्णी' इति त्रयस्त्रिंशत् पार्ष्णीसूक्तं नारायणः । पौरुषमानुष्टुभमाद्याश्चतस्रो, ७ हन्वोर्हि' इति द्वे त्रिष्टुभः । ६'कः सप्त खानि', ११'को अस्मिन्नापः' इति जगत्यौ । २८'ऊर्ध्वो नु सृष्टाः' इति भुरिग्बृहती । इदं ब्रह्मप्रकाशिसूक्तम् । ३१'अष्ट चक्रा' इति द्वे साक्षात् परं ब्रह्म प्रकाशिन्याविति ॥

---

* यह लेख हमारा है ।

१० । ३ । १'अयं मे वरणः' इति पंचविंशकमथर्वामंत्रोक्तवरणदेवत्यमुत वानस्पत्यं चान्द्रमसमानुष्टुभम् । २'प्रैणान् छृणीहि' इति द्वे, ६'स्वप्नं सुप्त्वा' इति भुरिक्त्रिष्टुभः । ८'यन्मे माता' इति पथ्यापंक्तिः । ११'अयं मे वरणः', १६'तांस्त्वम्' इति भुरिजौ । १३'यथा वातो वनस्पतीन्' इति द्वे पथ्यापंक्ती। १४'यथा वातः' इति १७'यथा सूर्यः' इति प्रभृति, २५'यथा देवेष्वमृतम्' इति षट्पदा दश जगत्य इति ॥ २ ॥

१० । ४ । १'इन्द्रस्य प्रथमः' इति षड्विंशतिः । गरुत्मान् तक्षकदेवतमानुष्टुभम् । आद्या पथ्यापंक्तिः । २'दर्भः शोचिः' इति त्रिपदा यवमध्यागायत्री । ३'अव श्वेत' इति द्वे पथ्याबृहत्यौ । ८'संयतम्' इत्युष्णिग्गर्भा परा त्रिष्टुप् । १२'नष्टासवः' इति भुरिग्गायत्री । १६'इन्द्रेमे*हिम्' इति त्रिपदा प्रतिष्ठागायत्री । २१'ओषधीनामहम्' इति ककुम्मती । २३'ये अग्निजा' इति त्रिष्टुप् । २६'आरे अभूत्' इति त्र्यवसाना षट्पदा बृहतीगर्भा ककुम्मती भुरिक्त्रिष्टुबिति ॥ ३ ॥

१० । ५ ।†१'इन्द्रस्यौज' इति चतुर्विंशतिः सिन्धुद्वीपः ।

---

* आदर्श पुस्तकों में पाठ 'इन्द्रे मेहीति' है परन्तु मूलसंहिता में 'मेहिम्' पाठ जान हमने स्वयं पाठ शुद्ध किया है ।

† अथर्व संहिता में यह सूक्त ५० मंत्रों का है । अनुक्रमणी में यहां २४ मंत्रों का भिन्न सूक्त है । शेष आवन्तर सूक्तों के मंत्रों को साथ मिलाकर ये ५० ऋचाओं वाला सूक्त बनाया है। हम अनुक्रमणी के अनुकूल भिन्न २ सूक्त देंगे ।

आप्यमुतचान्द्रमसमानुष्टुभमाद्या पञ्च त्रिपदाः, पुरोऽभिकृतयः ककुम्मतीगर्भाः पंक्तयः । ६'विश्वानि मा' इति चतुष्पदा जगतीगर्भा जगती । ७'अग्नेर्भाग स्थ' इत्यष्टौ त्र्यवसानाः पंचपदा विपरीतपादलक्ष्मा बृहत्यः । ११तत्र 'मित्रावरुणयोः' १४'देवस्य सवितुः' इति *द्वे पथ्यापंक्ती । १५'यो व आपोपां भागः' इति सप्त चतुरवसाना दशपदा मंत्रोक्तदेवत्यास्त्रैष्टुब्गर्भा अतिधृतयः । तत्र १६'हिरण्यगर्भः', २०'पृश्निः' इति† कृती । २४'अरिप्रा आपः' इति त्रिपाद्विराड्गायत्री ॥

१०।६।‡१(२६)'विष्णोः क्रमोसि' इत्येकादश त्र्यवसानाः कौशिका विष्णुक्रमदेवत्या उत प्रतिमंत्रोक्तदेवत्याः षट्पदा यथाक्षरंशक्वर्यतिशक्वर्यौ (३६) १'जितमस्माकम्' इति मार्त्वी पञ्चपदातिशाक्वरातिजागतगर्भाष्टिः ॥

१० । ७ । (३७) †१'सूर्य्यस्यावृतम्' इति पञ्च ब्रह्मा प्रति-

---

* 'द्वे' से १५ मंत्र ग्रहण करना ठीक नहीं क्योंकि इसका छन्द भिन्न कहा है अतः यह पद चिन्तनीय है । पंक्ती का द्विवचनरूप हमारा है । मूल में पंक्तिः पद है ।

† 'कृती' यह द्विवचन रूप भी हमारा है । मूल पुस्तकों में पाठ कृतिः है ।

‡ १० । ५ सूक्त क्रम में यह मंत्र २६ वां है । भिन्न सूक्त क्रम में प्रथम । अथर्व संहिता में जो १० । ५ सूक्त ५० ऋचाओं का है उसके अनुक्रमणिका के अनुसार ४ सूक्त भिन्न २ बने हैं । संहिता का मंत्र क्रम भी साथ हमने बंधनी में दे दिया है ।

मंत्रोक्तदेवत्याः । प्रथमा विराट्पुरस्ताद्बृहती । (३८) २'दिशो ज्योतिष्मतीः' इति पुर उष्णिक् । (३६] ३'सप्त ऋषीन्', [४१] ५'ब्राह्मणान्' इति* द्वे आर्षीगायत्र्यौ । [४०] ४'ब्रह्माभ्या' इति विराड्विषमागायत्री ॥ ४ ॥

१० । ८ । [४२] १'यं वयम्' इति नवर्चं विहव्यः प्राजापत्या अनुष्टुभः । [४४] ३'राज्ञो वरुणस्य' इति त्रिपाद्गायत्री गर्भानुष्टुप् । [५०] ६'अपामर्म्म' इति त्रिष्टुप् ॥

१० । †६ (६) १'अरातीयोः' इति पञ्चत्रिंशद्बृहस्पतिः । मंत्रोक्तफालमणिदेवत्यमुत वानस्पत्यमानुष्टुभम् । आद्या, ४'हिरण्य स्रक्' इति गायत्र्यौ । ३'यत् त्वा शिक्वः' इत्याप्या । ५'तस्मै घृतम्' इति षट्पदा जगती । ६'यमबध्नात्बृहस्पतिर्मणिम्' इति प्रथमा सप्तपदा विराट्शक्वरी । ७'तमिन्द्रः' इति चतस्त्रस्त्र्यवमाना अष्टपदा अष्टयः, अन्त्या नवपदा धृतिः । ११'बृहस्पतिर्वाताय' इति पथ्यापंक्तिः । १२'तनमां मणिनाकृषिम्' इति षट् त्र्यवसानाः षट्पदाः शक्वर्यः । २०'अथर्वाणो अबध्नत' इति पथ्यापंक्तिः । २१'तं धाता' इति गायत्री । २३'अगमत सह गोभिः' इति पञ्च पथ्यापंक्तयः । 'उत्तरं द्विषत' इति त्र्यवसाना षट्पदा जगती । ३१'एतमिध्म' इति पंचपदा ‡त्र्यनुष्टुब्गर्भा जगतीति ॥ ५ ॥

---

* यहां भी 'द्वे' पद चिन्तनीय है । † प्रकाशित संहिता क्रम बन्धनी में दिया है ।

‡ क. ङ. त्र्यनु पढ़ा जाता है, बी. में 'पदानु' लिखा है । ह्वि० ने भी त्र्यनुष्टुब्गर्भा पाठ लिखा है ।

१०।१० (७) १'कस्मिन्नङ्गे' इति चतुश्चत्वारिंशदथर्वा क्षुद्रो मंत्रोक्तस्कम्भोऽध्यात्मदेवत्यंत्रैष्टुभम् । प्रथमा विराड्जगती । २'कस्मादङ्गाद् दीप्यते', ८'यत्परममवमम्' इति भुरिजौ । ७'यस्मिन्स्तब्ध्वा' इति परोष्णिक् । १०'यत्र लोका' इत्युपरिष्टाद्बृहती । ११'यत्र तपः' इति द्वे, १५'यत्रामृतश्च, २०'यस्मादृचः' इत्युपरिष्टात्ज्योतिर्जगत्यः । १३'यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे सर्वे' इति परोष्णिक् । १४'यत्रऋषयः', १६'यस्य चतस्रः, १८'यस्य शिरः' द्वे उपरिष्टाद्बृहत्यः । १७'ये पुरुषे' इति त्र्यवसाना षट्पदा जगती । २१'असच्छाखाम्' इति बृहतीगर्भानुष्टुप् । २२'यत्रादित्यश्च' इत्युपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती । २३'यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिम्' इत्यष्टावनुष्टुभ* इति ॥ ६ ॥

३१'नाम नाम्ना' इति मध्येज्योतिर्जगती । ३२'यस्य भूमिः, ३४'यस्य वातः', ३६'यः श्रमात्' इत्युपरिष्टाद्विराड्बृहत्यः । ३३'यस्य सूर्य्यः' इति † रा विराडनुष्टुप् । ३५'स्कम्भो दाधार' इति चतुष्पदा जगती । ३७'कथं वातः', ४०'अप तस्य' इत्यनुष्टुभौ । ३८'महद्यक्षम्' इति त्रिष्टुप् । ३९'यस्मै हस्ताभ्याम्' इत्युपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती । ४१'यो वेतसम्' इत्यार्षी त्रिपाद्गायत्री । ४२'तन्त्रमेके' इति द्वे त्रिष्टुभौ । ४'इमे मयूखाः' इत्येकावसाना पंचपदा निचृत्पदपंक्तिरार्च्यनुष्टुप्, द्विपदा वा पंचपदा निचृत्पदपंक्तिरिति ॥ ७ ॥

---

* क. ङ. इति नहीं ॥

† क. ङ. द्वि० पर ॥

१०।११(८)१ 'यो भूतम्' इति चतुश्चत्वारिंशत्, कुत्सोऽध्यात्मदेवत्यं त्रैष्टुभम्। आद्योपरिष्टाद्विराड्बृहती। २ 'स्कम्भेनेमे' इति बृहतीगर्भानुष्टुप्। ५ 'इदं सवितः' इति भुरिगनुष्टुप्। ६ 'आविः सन्निहितम्' इत्यनुष्टुप्। ७ 'एक चक्रम्' इति पराबृहती। १० 'या पुरस्तात्' इत्यनुष्टुब्गर्भा। ११ 'यदेजति' इति जगती। १२ 'अनन्तं विततम्' इति पुरोबृहती त्रिष्टुब्गर्भार्षीपंक्तिः। १४ 'ऊर्ध्वं भरन्तम्', १६ 'सत्येन' इति द्वे, अनुष्टुभः। १५ दूरे पूर्णेन' इति भुरिग्बृहती। २१ 'अपादग्रे', २३ सनातनम्', २५ 'बालादेकम्', २६ 'पूर्णात्पूर्णम्' इत्यनुष्टुभः। २२ भाग्यः' इति पुर उष्णिक्। २६ 'इयं कल्याणि' इति द्व्युष्णिग्गर्भानुष्टुप्। २७ 'त्वं स्त्री' इति भुरिग्बृहती। ३० 'एषा सनत्नी' इति भुरिक्। ३१ 'अविर्वै नाम' इति चतस्रः, ३७ 'यो विद्यात् सूत्रम्' इति द्वे, ४१ 'उत्तरेणेव' ४३ पुण्डरीकं नवद्वारम्' इत्यनुष्टुभः। ३६ 'यदन्तरा द्यावापृथिवी' इति बृहतीगर्भा। *४२ 'निवेशनः' इति विराड्गायत्रीति ॥ ८ ॥

१०।१२(६) १ 'अघायताम्' इति सप्तविंशतिरथर्वामंत्रोक्तशतौदनदेवत्यमानुष्टुभम्। आद्यात्रिष्टुप्। १२ 'ये देवाः' इति पथ्यापंक्तिः। २५ 'क्रोडौ ते स्ताम्' इति द्व्युष्णिग्गर्भानुष्टुप्। २६ 'उलूखले मुसले' इति पंचपदा बृहत्यनुष्टुबुष्णिग्गर्भा जगती। २७ 'अपो देवीः' इति पञ्चपदाति जागताऽनुष्टुब्गर्भाशक्करी ॥

---

* १०।८।४२ ऋ० १०।१३६।३ में अल्प भेद से आया है ऋषि विश्वावसुर्देवगन्धर्व है।

१०।१३(१०)१'नमस्ते जायमानायै' इति चतुस्त्रिंशत्कश्यपो मंत्रोक्तवशादेवत्यमानुष्टुभमाद्या ककुम्मती । ५'शतं कंसाः' इति पञ्चपदातिजागतानुष्टुभं स्कंधोग्रीवीबृहती । ६'यज्ञपदीः', ८'अपस्त्वं', १०'यदनूची' इति विराजः । २३'सर्वेगर्भात्' इति बृहती । २४'युधः एकः' इत्युपरिष्टाद्बृहती । २६ वशामेव' इत्यास्तार पंक्तिः । २७'य एवं विद्यात्' इति शङ्कुमती । २६'चतुर्धा रेतः' इति त्रिपदा विराड्गायत्री । ३१'वशाया दुग्धं पीत्वा' इत्युष्णिग्गर्भा । ३२'सोममेनाम्' इति विराट्पथ्या बृहती ॥ ६ ॥

(अथैकादशं काण्डम्)

११ । १ । १'अग्ने जायस्व' इति सप्तत्रिंशदृब्रह्मौद*निकं, त्रैष्टुभमाद्यानुष्टुब्गर्भा भुरिक्पंक्तिः । २'कृणुत धूमम्' इति बृहतीगर्भाविराट् । ३'अग्ने जनिष्ठा' इति चतुष्पदा शाक्करगर्भा-जगती । ४'समिद्धो अग्ने' इति भुरिक् । ५'त्रेधा भागः' इति बृहतीगर्भा विराट् । ६'अग्ने सहस्वान्' इत्युष्णिक् । ८'इयं मही' इति विराड्गायत्री । ६'एतौ ग्रावाणौ' इति शाक्करातिजागत-गर्भा† जगती । १०'गृहाण ग्रावाणौ' विराट्पुरोऽतिजगती विराड्जगती ।११ 'इयं ते धीतिः' इति जगती । १५'ऊर्जो भागः' इति द्वे भुरिजौ । १७'शुद्धाः पूताः' इति विराड्जगती । १८'ब्रह्मणा शुद्धाः' इत्यतिजागतगर्भा परा तिजागताविराडति-जगती । २०'सहस्र पृष्ठः' इत्यतिजागतगर्भा‡ परा शाक्करा चतु-ष्पदा भुरिग्जगती ॥ १० ॥

२१'उदेहि वेदिम्' इति, २४'अदितेर्हस्ताम्' इति तिस्रो, २६'अग्नौ तुषान्' इति विराड्जगत्योऽन्त्या भुरिक् । २७'शुद्धाः पूताः'इत्यतितजागतगर्भा§ जगती । ३१'बभ्रेरध्वर्यो'इति भुरिक् ।

* ङ. बी 'दनीकं' ।

† ङ. 'गर्भानुजगती' ।

‡ क. गु. 'पर' ।

§ बी. गर्भा भुरिग्जगती ।

३५ 'वृषभोसि' इति चतुष्पात्ककुम्मत्युष्णिक् । ३६ 'स मा चिनुष्व' इति पुरोविराट् व्याघ्रादिष्ववगंतव्या । ३७ 'येन देवाः' इति विराड्जगती ॥

११।२। '१भवाशर्वौमृडतम्' इत्येकत्रिंशदथवा मंत्रोक्तरुद्रदैवतं त्रैष्टुभम् । या यद्देवत्येति पारिभाषिकमनुस्मर्यते सर्वत्र । आद्या परातिजागताविराड्जगती । २ 'शुने क्रोष्ट्रे' इत्यनुष्टुब्गर्भा पञ्चपदा तथा जगती । ३ 'क्रन्दाय ते' इति चतुष्पात्स्वराडुष्णिक् । ४ 'पुरस्तात् ते' इति द्वे, ७ 'अस्रा नील शिखण्डेन इत्यनुष्टुभः । ६ 'अङ्गेभ्यस्ते' इत्यार्षीगायत्री । ८ 'स नो भव' इति महाबृहती । ९ 'चतुर्नमः' इत्यार्षी । १० 'तव चतस्रः' इति पुरः कृतिस्त्रिपदा विराडिति ॥ ११ ॥

११ 'उरुः कोशः' इति पञ्चपदा विराड्जगतीगर्भा शक्करी । १२ 'धनुर्बिभर्षि' इति भुरिक् । १३ यो ३ भियातः', १५ 'नमस्ते' इति द्वे अनुष्टुभः* । १४ 'भवारुद्रौ', १७ 'सहस्राक्षमतिपश्यम्' इति तिस्रो विराड्गायत्र्यः† । २० 'मानो हिंसीः' इति भुरिग्गायत्री । २१ 'मानो गोषु' इत्यनुष्टुप् । २२ 'यस्य तवमा' इति विषमपादलक्ष्मा‡ त्रिपदा महाबृहती । २३ 'योऽन्तरिक्षे', २६ 'मा नो रुद्र' इति द्वे विराड्गायत्र्यः§ । ||२९ 'मा नो महान्तम्',

* ङ. 'भौ' ।

† ङ. त्र्यौ ।

‡ क. ग. लक्ष्मा । ङ. द्वि० लक्ष्म्या ।

§ ङ. त्र्यौ ।

|| ११ । २ । २९ ऋ० १।११४ । ७ में है ऋषि कुत्सआंगिरस है

२४ 'तुभ्यमारण्याः' इति जगत्यौ । २५ 'शिशुमाराः' इति* पञ्च-पदाति शक्करी । ३० 'रुद्रस्यैलबकारेभ्यः' इति चतुष्पादुष्णिक् । ३१ 'नमस्ते घोषिणीभ्यः' इति त्र्यवसाना विपरीतपादलक्ष्मा षट्पादिति† ॥ १२ ॥

११ । ३ । प० १

१ 'तस्यौदनस्य' इति त्रयः पर्यायास्तत्र पूर्वमेकत्रिंशद् बार्हस्पत्यौदनदेवत्याः । १४ 'ऋचा कुम्भी' इत्यासुरी गायत्र्यौ । २ 'द्यावापृथिवी श्रोत्रे' इति त्रिपदा समविषमा गायत्री । ३ 'चक्षुर्मुसलं', ६ 'कब्रुफलीकरणाः', १० 'आन्त्राणि' इत्यासुरी-पंक्तयः । ४ 'दितिः शूर्पं', ८ 'त्रपुभस्म' साम्न्यनुष्टुभौ । ५ 'अश्वाः कणाः', १३ 'ऋतं हस्तावनेजनं', १५ 'ब्रह्मणा परिगृहीता' २५ 'यावद् दाता' साम्न्युष्णिहः । ७ 'श्याम मयः', १९ 'ओदनेन' इति चतस्रः प्राजापत्यानुष्टुभः । ९ 'खलः पात्रं', १७ 'ऋतवः' इति द्वे आसुर्यनुष्टुभः । ११ 'इयमेव पृथिवी' इति भुरिगार्च्य-नुष्टुप् । १२ 'सीताः पर्शवः' इति याजुषीजगती । १६ 'बृहदा-यवनम्', २३ 'स य ओदनस्य' इत्यासुरीबृहत्यौ । २४ 'नाल्प' इति त्रिपदा प्राजापत्या बृहती । २६ 'ब्रह्मवादिनः' इत्याच्युर्ष्णिक् । २७ 'त्वमोदनम्' इति साम्नीबृहती, द्वितीया भुरिक् । ३० 'नैव'

---

* ङ. गु में इति के आगे द्वे पाठ अधिक है ।

† ह्वि० में इति के आगे जगती पाठ दिया है ।

इति याजुषीत्रिष्टुप् । ३१ 'ओदन एव' अल्पशः पंक्तिरुत याजुषीति ॥ १३ ॥

११ । ३ । प० २ ।

†१ 'ततश्चैनम्' इति द्वासप्ततिर्मन्त्रोक्त देवत्याः । प्रथमा सर्वांग एव । ३८ 'एनमन्यैः प्राणापानैः', ४१ 'अन्येनोरसा' इति च साम्नी त्रिष्टुभौ‡ । ३२ 'ज्येष्ठतः , 'तं वा अहं', ताभ्यामेनं ३५ 'मुखतस्ते', ४२ 'उदरदारः', एकपदा§ आसुरी गायत्र्यः । ३२ 'बृहस्पतिना' ४३ 'समुद्रेण' इति दैवीजगत्यौ । ३५ 'तेनैनं', ३६ 'तयैनं', ३७ 'तैरेनं', ३८ 'प्राणापानस्त्वा', ४४ 'उरू ते', ४६ 'बहुचारी' एकपदा आसुर्यनुष्टुभः । ४८ 'एष वा ओदनः' इति साम्न्यनुष्टुप् । ३३ 'एनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्याम्' इत्यादितः

---

† इस द्वितीय पर्य्याय में प्रकाशित मूल संहिताओं की मन्त्र संख्या १८ है । इनको बृहत्० के पटल ७।१४ के अन्त में 'दण्डक' कहा गया है । इन १८ दण्डकों में ७२ अवसान हैं । पञ्चपटलिका (द्वासप्तति परः ॥ १६ ॥) तथा बृहत्० दोनों इस विभाग में सहमत हैं । शङ्करपाण्डुरङ्ग ने स्वकीय संस्करण के तृतीय भाग पृ० ३५६ के आगे इन १८ दण्डकों को ७२ अवसानों में विभक्त करके छापा है ।

‡ आदर्श पुस्तकों में त्रिष्टुभः पाठ है ।

§ मूल पुस्तकों में 'एकपदासुरी' है ।

सप्तदशार्च्यनुष्टुभः । ३७'ततश्चैनमन्यैर्दन्तैः' इति साम्नीपंक्तिः । ३३'बधिरो भविष्यसि', ३६'जिह्वा ते',४०'विद्युत् त्वा', ४७'सर्पस्त्वा', ४८'ब्राह्मणं हनिष्यसि' इत्यासुरी जगत्यः । *३४'अन्धो भविष्यसि', ३७ दन्तास्ते', ४१'कृष्या न रात्स्यसी', ४३'अप्सु-मरिष्यसि', ४५'स्रामो भविष्यसि', इत्यासुरी पंक्तयः । ३४'सूर्या-चन्द्रमसाभ्याम्' इत्यासुरी त्रिष्टुप् । ३५ ब्रह्मणा मुखेन', ४६'अ-श्विनोः पादाभ्याम्', ४८'ऋतस्य हस्ताभ्यां' इति याजुषी गायत्र्यः । ३६'अग्नेर्जिह्वया', ३७ ऋतुभिर्दन्तैः', ४१'दिवा पृष्ठेन' इति दैवी पंक्तयः । ३८'सप्तर्षिभिः प्राणापानैः',३९'अन्त-रिक्षेण व्यचसा' इति प्राजापत्या गायत्र्यः । ३९'राजयक्ष्मस्त्वा' आसुर्युष्णिक् । ४१'पृथिव्योरसा', ४७'सवितुः प्रपदाभ्यां' दैवी-जगत्यौ । ४२'सत्येनोदरेण', ४५ त्वष्टुरष्ठीवद्भ्याम्', ४९'सत्ये-प्रतिष्ठाय' इति दैवीत्रिष्टुभः । ४९'अप्रतिष्ठानः', एकपदा भुरिक् साम्नी बृहतीति । यदेते पर्य्यायसूक्तमंत्रा जपकर्मणि प्रयुज्यंते, तदाधिकारान्तानेतान् विजानीयात् । तदा तथा छन्दस्येता अष्टादश दण्डका भवन्ति । 'सोदक्रामत्', 'य एवं विद्वान्' इत्या-दिषु यथाक्षरं यथा तथाधिकारांतं गायत्र्यादि कृति, धृति, पथ्यापंक्त्यादि छन्दः प्रयुंज्यादिति ॥ १४ ॥

---

‡ मूल पुस्तकों में 'जगत्यावंधो' पाठ है । उपर्युक्त पाठ स्वयं दिया है ।

११ । ३ । प० ३ ।

५० 'एतद्वै ब्रध्नस्य' इति सप्तको मंत्रोक्तदेवत्यस्तत्राद्यासुर्यनुष्टुप् । ५१ 'ब्रध्नलोकः' इत्याच्र्युष्णिक् । ५२ 'एतस्माद्वा' इति त्रिपदा भुरिक्साम्नीत्रिष्टुप् । ५३ 'तेषां प्रज्ञानाय' इत्यासुरीबृहती । ५४ 'स य एवं विदुषः' इति द्विपदा भुरिक्साम्नीबृहती । ५५ 'न च प्राणम्' इति साम्न्युष्णिक् । ५६ 'न च सर्वज्यानिम्' इति प्राजापत्या बृहती ॥

११ । ४ । १ 'प्राणाय नमः' इति षड्विंशकं भार्गवो वैदर्भिर्मन्त्रोक्तप्राणदेवत्यमानुष्टुभमाद्या शंकुमती । ८ 'नमस्ते प्राण प्राणते' इति पथ्यापंक्तिः । १४ 'अपानति' इति निचृत् । १५ 'प्राणमाहुः' इति भुरिक् । २० 'अन्तर्गर्भः' इत्यनुष्टुब्गर्भात्रिष्टुप् । २१ 'एकं पादम्' इति मध्येज्योतिर्जगती । २२ 'अष्टाचक्रम्' इति त्रिष्टुप् २६ 'प्राण मा मत्' इति बृहतीगर्भेति ॥ १५ ॥

११ । ५ । १ 'ब्रह्मचारीष्णन्' इति षड्विंशकं ब्रह्मा मंत्रोक्त ब्रह्मचारी देवत्यम् त्रैष्टुभमाद्या पुरोऽति जागता विराड्गर्भा । २ 'ब्रह्मचारिणं पितरः' इति पञ्चपदा बृहतीगर्भा विराट्शक्वरी परा उरोबृहती । ६ 'ब्रह्मचार्येति समिधा' इति शाक्वरगर्भा चतुष्पदा जगती । ७ 'ब्रह्मचारी जनयन्' इति विराड्गर्भा । ८ 'आचार्यस्ततक्ष' इति पुरोऽति जागता विराड्जगती । ९ 'इमांभूमिम्' इति बृहतीगर्भा । १० 'अर्वागन्यः परः' इति भुरिक् । ११ 'अर्वा-

* ११ । ४ । २२ ऋ० १० । ८ । ७ ।

गन्य इतः' इति जगती । १२'अभिक्रन्दन्' इति शाक्करगर्भा* चतुष्पाद्विराडति जगती । १३'अग्नौ सूर्ये' इति जगती । १५'अमा घृतम्' इति पुरस्ताज्ज्योतिः । १४ आचार्योमृत्युर्वरुणः', १६'आ-चार्यो ब्रह्मचारी' इति सप्तानुष्टुभः । २३'देवानामेतत्' इति पुरोबार्हतातिजागतगर्भा । २५'चक्षुः श्रोत्रम्' इत्येकावसानार्च्युष्णिक् । २६'तानि कल्पत्' इति मध्येज्योतिरुष्णिग्गर्भा ॥

११ । ६ । १'अग्निं ब्रूमः' इति त्रयोविंशकं शंतातिश्चान्द्रमसमुत मंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभम् । २३'यन्मातली रथक्रीतम्' इति बृहतीगर्भेति ॥ १६ ॥

११ । ७ । १'उच्छिष्टे नाम रूपम्' इति सप्तविंशतिरथर्वा मंत्रोक्तोच्छिष्टोऽध्यात्म दैवतमानुष्टुभम् । ६'एन्द्राग्नं पवमानम्' इति पुरोष्णिग्बार्हत परा । २१'शर्कराः सिकताः' इति स्वराट् । २२'राद्धिः प्राप्तिः' इति विराट्पथ्याबृहती ॥

११ । ८ । १'यन्मन्युः' इति चतुस्त्रिंशत्कौरुपथिरध्यात्म-मन्युर्दैवतमानुष्टुभम् । ३३'प्रथमेन प्रमारेण' इति पथ्यापंक्तिः ॥

११ । ९ । १'ये बाहवः' इति षड्विंशकं कांकायनो मंत्रोक्तार्बुदिदेवत्यमानुष्टुभमाद्या सप्तपदा विराट्शक्करी त्र्यवसाना । ३'उत्तिष्ठतमारभेथाम्' इति परोष्णिक् । ४'अर्बुदिर्नाम' इति त्र्यवसानोष्णिग्बृहतीगर्भा परा त्रिष्टुप् षट्पदाति जगती ।

---

* ङ. बो. में 'गर्भापरा' चतुष्पात् है । परञ्च क. घ. छि में परा नहीं ।

९'अलिक्लवा जाष्कमदा', ११'आगृह्णीतं', १४'प्रतिघ्नानाः* सम्' पथ्यापंक्तयः । १५'श्वन्वतीः' इति सप्तपदा त्र्यवसाना शक्वरी । १६'खड्गरेऽधिचङ्क्रमाम्' इति त्र्यवसाना पञ्चपदा विराडुपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् । १७'चतुर्दंष्ट्रान्' इति त्रिपदा गायत्री । २२'ये च धीराः' इति त्र्यवसाना सप्तपदा शक्वरी । २३'अर्बुदिश्च त्रिषन्धिः' इति पथ्यापंक्तिः । २४'वनस्पतीन् वानस्पत्यान्' इति द्वे त्र्यवसाने सप्तपदे शक्वर्य्यौ । २६'तेषां सर्वेशाम्'† इति पथ्यापंक्तिरिति ॥ १७ ॥

११ । १० । १'उत्तिष्ठत स नह्यध्वमुदाराः' इति सप्तविंशतिः भृग्वंगिरा मंत्रोक्तत्रिषन्धिदेवत्यमानुष्टुभमाद्या विराट्पथ्याबृहती । २'ईशां वो वेद राज्यम्' इति त्र्यवसाना षट्पदा त्रिष्टुब्गर्भातिजगती । ३'अयोमुखाः सूचीमुखाः' इति विराडास्तारपंक्तिः । ४'अन्तर्धेहि' इति विराट् । ८'अत्रायन्ताम्' इति विराट्त्रिष्टुप् । ९'यामिन्द्रेण'‡ इति पुरोविराट्पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् । १२'सर्वाँल्लोकान्' इति पंचपदा पथ्यापंक्तिः । १३'बृहस्पतिराङ्गिरसः' षट्पदा जगती । १६'वायुरमित्राणाम्' त्र्यवसाना षट्पदा ककुम्मत्यनुष्टुप्§ त्रिष्टुब्गर्भा शक्वरी । १७'यदि प्रेयुः'

---

* बी. 'संधावामिति' अधिक पाठ है ।

† बी. 'सर्वेषाम्' नहीं ।

‡ घ. इति नहीं ।

§ बी. त्रिष्टुब् नहीं ।

पथ्यापंक्तिः । २१ 'मूढ़ा अमित्राः' त्रिपदा गायत्री । २२ 'यश्च कवची' विराट्पुरस्ताद्बृहती । २५ 'सहस्र कुणपा' ककुप् । २६ 'मर्माविधम्' *प्रस्तारपंक्तिरिति ॥ १८ ॥

इति श्री ब्रह्मवेदोक्त मंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां सप्तमः पटलः समाप्तः सम्पूर्णता†मेति । एवं षड्विंशदर्थसूक्तान्यथर्ववेद संहितायाम् ॥

* बी. स्तारपांक्तिः ।

† मूल लेखों में 'मिति' है ।

(अथ द्वादशं काण्डम्)

१२ । १ । *ओं अथानुवाका उच्यंते । १'मत्यं बृहत्' इति त्रिषष्टिरथर्वा भौमं त्रैष्टुभम् । २'असंबाधम्' इति भुरिक् । ४'यस्याश्चतस्रः इति तिस्रः, १०'यामश्विनौ' इति त्र्यवसानाः षट्पदा जगत्यः । ७'यां रक्षन्ति' इति प्रस्तारपंक्तिः । ८'यार्णवेऽधि' ११'गिरयस्ते' इति त्र्यवसाने षट्पदे विराडष्टी । ९'यस्यामापः' इति परानुष्टुप् । १२'यत् ते मध्यम्' इति द्वे, १५'त्वज्जाताः' इति शक्वर्यः । पूर्वे द्वे त्र्यवसाने, तिस्रोऽपि पञ्चपदाः । १४'यो नो द्वेत्' इति महाबृहती । १६†'ता नः प्रजाः' इति साम्नीत्रिष्टुप् । १८'महत् सधस्थम्' इति त्र्यवसाना षट्पदा त्रिष्टुबनुष्टुब्गर्भातिशक्करी । १९'अग्निर्भूम्याम्' इति द्वे पुरोबृहत्यौ, द्वितीया विराडिति ॥ १ ॥

२१'अग्निवासाः' इति साम्नीत्रिष्टुप् प्रागुक्ता । १६'ता नः' इति चोभे एकावसाने । २२'भूम्यां देवेभ्यः' इति त्र्यवसाना षट्पदा । २३'यस्ते गन्धः पृथिवि' इति ‡पञ्चपदोभे विराडति

---

* घ० ओं नहीं । गु० श्रीगणेशायनमः अधिक है ।

† सब मूल आदर्श पुस्तकों में पाठ 'महाबृहत्येता नः प्रजा इति है । महाबृहती 'एता नः' पाठ संहिता में कहीं नहीं 'ता नः' पाठ हम नें दिया है ।

‡ क. घ. गु. 'पंचपदे उभे' । ङ. बी. ठीक है जो ऊपर दिया है

जगत्यौ । २४'यस्ते गन्धः पुष्करम्' इति पञ्चपदानुष्टुब्गर्भा जगती । २५'यस्ते गन्धः पुरुषेषु' इति सप्तपदोष्णिगनुष्टुब्गर्भा-शक्वरी । २६'शिला भूमिः' इति तिस्रोऽनुष्टुभः । ३०'शुद्धा न आपः' इति विराड्गायत्री । ३२'मा नः पश्चात्' इति पुरस्ता-ज्ज्योतिः । ३३'यावत् ते', ३५'यत् ते भूमे', ३६'यस्या पूर्वे भूतकृतः' इति तिस्रोऽनुष्टुभः । ३४ यच्छयानः' इति त्र्यवसाना षट्पदा त्रिष्टुब्बृहतीगर्भातिजगती । ३६'ग्रीष्मस्ते' इति विप-रीतपादलक्ष्मा पंक्तिः । ३७'यापसर्पम्' इति पञ्चपदा त्र्यवसाना शक्वरी । ३८'यस्यां सदः' इति त्र्यवसाना षट्पदा जगती । ४१'यस्यां गायन्ति' इति *सप्तपदा ककुम्मती शक्वरी । ४२'यस्या-मन्नम्' इति स्वराडनुष्टुप् ॥ २ ॥

४३'यस्याः पुरः' इति विराडास्तारपंक्तिः । ४४'निधिं† बिभ्रती' इति द्वे, ४६'ये त आरण्याः' इति जगत्यः । ४६'यस्ते सर्पः' इति षट्पदानुष्टुब्गर्भा परा शक्वरी । ४७'ये ते पन्था-नः' इति षट्पदोष्णिगनुष्टुब्गर्भा परातिशक्वरी । ४८'मल्वं बिभ्रती' इति पुरोऽनुष्टुप् । ५०'ये गन्धर्वाः' इत्यनुष्टुप् । ५१'यां द्विपादः' इति त्र्यवसाना षट्पदानुष्टुब्गर्भा ककुम्मती शक्वरी । ५२'यस्यां कृष्णम्' इति पञ्चपदानुष्टुब्गर्भा पराति-जगती । ५३'द्यौश्च मे' इति द्वे, ५६'ये ग्रामाः', ५६'शन्तिवा',

---

* १२ । १ । ४१ को क. ङ. वी. में सप्तपदा और घ० द्वि० में षट्पदा लिखा है ।

† घ० बिभ्रन्ति ।

६३'भूमे मातः' इत्यनुष्टुभः पूर्वा पुरोबार्हता। ५७*'अश्व इव' इति जगती। ५८'यद् वदामि' इति पुरस्ताद्बृहती। ६१'त्व-मस्य' इति पुरोबार्हता। ६२'उपस्थास्ते' इति परा विराट् ॥३॥

१२।२।१'नडमारोह' इति पञ्चपञ्चाशत् भृ्गराग्नेयमुत मंत्रोक्त देवत्यं त्रैष्टुभम्। २'अघशंस दुःशंसाभ्याम्', ५'यत्त्वा क्रुद्धाः' इत्यनुष्टुभौ। ३'निरितः' इत्यास्तारपंक्तिः। ६'पुन-स्त्वादित्याः' इति भुरिगार्षी पंक्तिः। ७'यो अग्निः क्रव्यात्' इति जगती। ८'क्रव्यादमग्निंप्रहिणोमि' इति भुरिक् ९'अग्नि-मिषितः' इत्यनुष्टुब्गर्भा विपरीतपादलक्ष्मा पंक्तिः ॥४॥

१२'देवो अग्निः' इति नवानुष्टुभः। तत्र १६'अन्येभ्य-स्त्वा' इति ककुम्मती परा बृहती। १८'समिद्धो अग्न आहुत' इति निचृत्। †२१'परं मृत्यो' इति त्रयोदश मात्यर्यः। ३४'अ-पावृत्य' इति, तिस्रः, ३८'मुहुर्गृध्यैः' इति चतस्रोऽनुष्टुभः। ३७'अयज्ञिया हतवर्चा' इति पुरस्ताद्बृहती। ४०'यद् रिप्रम्'

---

* १२।१।५७ का छन्द ह्वि० ने जगती के स्थान पर 'पुरोति जागताजगती' लिखा है परन्तु हमारे पास जितने भी आदर्श पुस्तक हैं उन सब में जगती है अतः ह्वि० का पाठ चिन्तनीय है।

† १२।२।२१, २२, २३, २४, २५, ३०, तथा ३१ मंत्र ऋग्वेद १०।१८।१, ३, ४, ६, ५, २, तथा ७ में क्रम से मिलते हैं ऋ० वे० में इनका ऋषि सङ्कुसुको यामायन है। १२।२। २६ ऋ० १०। ५३।८ में आता है।

इति पुरस्तात्ककुम्मत्यनुष्टुप् । ४२ 'अग्ने अक्रव्यात्' इति त्रिपदैकावसाना भुरिगार्चीगायत्री । ४३ 'इमं क्रव्यात्' इत्यनुष्टुप् । ४४ 'अन्तर्धिः' इत्येकावसाना द्विपदार्चीबृहती । ४५ 'जीवानामायुः' इति जगती । ४६ 'सर्वानग्ने' इत्येकावसाना द्विपदा साम्नीत्रिष्टुप् । ४७ 'इममिन्द्रम्' इति पंचपदा बार्हत वैराजगर्भा जगती । ४८ 'अनड्वाहम्' इति द्वे भुरिजौ । ५० 'ते देवेभ्यः' इत्युपरिष्टाद्विराड्बृहती । ५१ 'ये श्रद्धा' . ५४ 'इषीकाम्' इत्यनुष्टुभौ । ५२ 'ग्रैव' इति पुरस्ताद्विराड्बृहती । ५५ 'प्रत्यञ्चमर्कम्' इति बृहतीगर्भेति ॥ ५ ॥

१२ । ३ । १ 'पुमान् पुंसः' इति षष्टिर्यमो मंत्रोक्तस्वर्गौदनाग्निदेवत्यं त्रैष्टुभम् । आद्या भुरिक् । १२ 'पितेव पुत्रान्' इति जगती । १३ 'यद्यत् कृष्ण' इति, *अथ १७ 'स्वर्गलोकम्' इति स्वराडार्षी† पंक्ती । २१ 'पृथग्रूपाणि' इति द्वे, ८ 'दक्षिणां दिशम्' २४ 'अग्निः पचन्' इति जगत्यः । ३४ 'षष्ठ्यां शरत्सु' इति विराड्गर्भा । ३९ 'यद्याजाया' इत्यनुष्टुब्गर्भा । ४२ 'निधिंनिधिपा' इति द्वे भुरिजौ । ४४ 'आदित्येभ्यो अङ्गिरेभ्यः' इति पराबृहती । ४७ 'अहं पचामि' इति भुरिक् । ५५ 'प्राच्यै त्वादिशः' इति षड् व्यवसानाः सप्तपदाः शङ्कुमत्योऽतिजागतशाक्वराति-

---

* मूल पुस्तकों में पाठ इत्याथा है कुछ स्पष्ट पाठ नहीं ।

† सब मूल पुस्तकों में 'पंक्तिः' एकवचन का पाठ है ।

शाक्कर *धात्यंगर्भा अतिधृतयः । प्रथमा ५७'प्रतीच्यै त्वा' ५८'उदीच्यै †त्वा', ६०'ऊर्ध्वायै त्वा' इति कृतिः । ५६'ध्रुवायै त्वा कृतिः' इति ॥ ६ ॥

१२ । ४ । १'ददामि' इति त्रिपञ्चाशत् । कश्यपोमंत्रोक्त-वशा देवत्यमानुष्टुभम् । ७'यदस्याः कस्मै चित्' इति भुरिक् । २०'देवा वशामयाचन् मुखम्' इति विराट् । ३२'स्वधाकारेण पितृभ्यः' इत्युष्णिग्बृहतीगर्भा । ४२'तां देवाः' इति बृहती-गर्भेति । एवं सर्वत्रन्यूनाधिकत्वे समूह्यं यथातथमिति चत्वारो-ऽनुवाका इति ॥ ७ ॥

१२ । ५ । प० १ ।

१'श्रमेणतपसा' इति सप्त पर्य्यायाः ‡प्रागुक्तर्षिर्ब्रह्मगवी-देवतास्तत्राद्याः§ षट्प्रथमोर्भो प्राजापत्यानुष्टुप् । ६'अपक्रामति' इति २'सत्येनावृता' इति भुरिक् साम्न्यनुष्टुप् । ३'स्वधया-परिहिता' इति चतुष्पात्स्वराडुष्णिक् । ४'ब्रह्म पदवायम्' इत्या-सुर्यनुष्टुप् । ५'तामाददानस्य' इति साम्नी पंक्तिः ॥

१२ । ५ । प० २ ।

७'ओजश्च' इति पंचाद्ये‖ द्वे आर्च्यनुष्टुभौ । पूर्वा भुरिक् ।

---

* ङ. में इस पाठ को चक्कु से उड़ाया हुआ है ।

† ङ. में उदीच्यै के आगे 'त्वा' पद नहीं ।

‡ ङ. में 'प्रागुक्तर्षिः' पाठ नहीं ।

§ क. घ. 'आद्यः' ।

‖ सब मूल लेखों में 'आद्या द्वे' पाठ है ।

१०'पयश्च' इत्युष्णिक् । एताश्चतस्रः पुनः पुनः* पदान्तरेण, पदाभ्यासादेकपदाः । ११'तानि सर्वाणि' इत्यार्ची निचृत् पंक्तिरिति ॥ ८ ॥

१२ । ५ । प० ३ ।

१२'सैषाभीमा' इति षोडश । प्रथमा विराड्विषमागायत्री । १३'सर्वाण्यस्यां घोराणि' इत्यासुर्यनुष्टुप् । १४'सर्वाण्यस्यां क्रूराणि', २६'अघविषा निपतन्ति' इति द्वे साम्न्युष्णिहौ । १५'सा ब्रह्मज्यम्' इति गायत्री १६'मेनिः शतवधा' द्वे, १९'हेतिः शफान्' इति द्वे प्राजापत्यानुष्टुभः । १८'वज्रो धावन्ति' इति याजुषी जगती । २१'मृत्युर्हिङ्कृण्वन्ती साम्न्यनुष्टुप् । २२'सर्वज्यानि' साम्नी बृहती । २३'मेनिर्दुह्यमाना' याजुषी त्रिष्टुप् । २४'मेदिरुपतिष्ठन्ति' इत्यासुरी गायत्री । २५'शरव्या ३ मुखे' साम्न्यनुष्टुप् । २७'अनुगच्छन्ती प्राणान्' आर्च्युष्णिगिति ॥ ९ ॥

१२ । ५ । प० ४ ।

२८'वैरं कृत्यमाना', इत्येकादश । आद्यासुरी गायत्री । २९'देवहेतिः', ३७'अवर्तिरश्यमाना' आसुर्यनुष्टुभौ । ३०'पाप्माधिधीयमाना' साम्न्यनुष्टुप् । ३१'विषं प्रयस्यन्ती' याजुषी त्रिष्टुप् । ३२'अघं पच्यमाना' साम्नीगायत्री । ३३'मूलबर्हणी'

---

* मूल का पाठ क. घ. के अनुकूल दिया है । ङ. पदान्तरेण पादाभ्यासात् । बी. पादान्तरेण पादाभ्यासात् । ह्वि० पादान्तरेण पदाभ्यासात् ।

इति साम्नी बृहत्यौ । ३५ 'अभूतिरुपह्रियमाणा' भुरिक् साम्न्यनुष्टुप् । ३६ 'शर्वः क्रुद्धः' इति साम्न्युष्णिक् । * ३८ 'आशिता लोकात्' प्रतिष्ठा गायत्री ॥

१२ । ५ । प० ५ ।

३९ 'तस्या आहननम्' इत्यष्टाद्या साम्नीपंक्तिः । ४० 'अस्वगता' याजुष्यनुष्टुप् । ४१ 'अग्निः क्रव्याद्भूत्वा', ४६ 'य एवं विदुषः' भुरिक्साम्न्यनुष्टुभौ । ४२ 'सर्वास्याङ्गा पर्वा' आसुरीबृहती । ४३ 'छिनत्त्यस्य' साम्नी बृहती । ४४ 'विवाहां ज्ञातीन् सर्वान्' पिपीलिकमध्यानुष्टुप् । ४५ 'अवास्तुमेनमस्वगम्' आर्चीबृहतीति ॥ १० ॥

१२ । ५ । प० ६ ।

४७ 'क्षिप्रं वै तस्य' इति पञ्चदशाद्याःस्कन्धोग्रीवीः । ६१ 'त्वया प्रमूर्णं' प्राजापत्यानुष्टुप्† । ४८ 'तस्यादहनम्'‡ आर्च्यनुष्टुप् । ५० 'क्षिप्रं वै तस्य पृच्छन्ति' साम्नी बृहती । ५४ 'ओषन्ती समोषन्ती' इति द्वे प्राजापत्योष्णिहौ । ५६ 'आ दत्से जिनताम्' आसुरीगायत्री । ६० 'अघ्न्ये प्र शिरः' इति गायत्री ॥

१२ । ५ । प० ७ ।

६२ 'वृश्च प्र वृश्च' इति द्वादशकम् । आद्यास्तिस्रः, ६६ 'व-

---

* सब आदर्श पुस्तकों में पाठ 'असिता' है ।

† सब मूल पुस्तकों में 'अनुष्टुभं' पाठ है ।

‡ बी. आर्ची ।

त्रेण शतपर्वाणि', ६८'लोमान्यस्य' इति तिस्रः प्राजापत्यानुष्टुभः' ६५'एवा त्वं देवि' गायत्री । ६७'प्र स्कन्धान्' इति प्राजापत्या गायत्री । ७१'सर्वास्याङ्गा पर्वाणि' आसुरी पंक्तिः । ७२'अग्निरेनं क्रव्यात्' इति प्राजापत्यात्रिष्टुप् । ७३'सूर्य एनम्' आसुर्युष्णिगिति ॥ ११ ॥

(अथ त्रयोदशं काण्डम्)

१३ । १ । १'उदेहि वाजिन्' इति काण्डं ब्रह्माध्यात्मं रोहितादित्य देवत्यं त्रैष्टुभम् । ३'यूयमुग्रा' इति तिस्रः, ९'यास्ते रुहः', १२'सहस्रशृङ्गः', १५'आ त्वा रुरोह' इति जगत्यः । ८'वि रोहितो भुरिक् । ३'यूयमुग्रा' इति मारुती । १५'आ त्वा रुरोह' इत्यति जागतगर्भा परा, १७'वाचस्पतेपृथिवी' इति ककुम्मती जगत्यौ । १३'रोहितो यज्ञस्य' इत्यति शाक्करगर्भाति जगती । १४'रोहितो यज्ञम्' इति त्रिपदा पुरः पर[*]शाक्करा विपरीतपाद[†]लक्ष्मा पंक्तिः । १८'वाचस्पत ऋतवः' इति पर शाक्कर परा[‡] परातिजागतोभे पञ्चपदे ककुम्मत्यावतिजगत्यौ, पूर्वा भुरिगिति ॥ १२ ॥

२१'यं त्वा' इत्यार्षी निचृद्गायत्री । २२'अनुव्रता' इति द्वे प्रकृते । २६'रोहित दिवमारुहत्' इति विराट् परोष्णिक् परा प्रकृतिः[§] । २८'समिद्धो अग्निः' इति चतस्र आग्नेय्यस्तत्राद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पूर्वा भुरिक् । तुरीया बहुदेवत्या पञ्चपदा ककुम्मती शाक्करगर्भा जगतीपरानुष्टुप् । ३५'ये देवा राष्ट्रभृतः' इत्युपरिष्टाद्बृहती । ३६'उत् त्वा यज्ञाः' निचृन्महाबृहती ।

[*] घ. परा ।

[†] ङ. हि. लक्ष्म्या ।

[‡] घ. क. पर ।

[§] मूल लेखों में 'प्रकृता' है ।

३७'रोहिते द्यावापृथिवी' परशाक्करा विराडति जगती। ३६'अमुत्र सन्निह' इति द्वे अनुष्टभावेकपदी विराड् जगती। ४३'*आरोहन् द्याम्' इति विराण्महाबृहती। ४४'वेद तत् ते' इति परोष्णिक्। ४५'सूर्यो द्याम्' इति षट्, ५१'यं वातः' इति षडनुष्टुभः। ५२'वेदिं भूमिम्', ५५'स यज्ञः' इति पथ्यापंक्ती। द्वितीया ककुम्मती बृहतीगर्भा। ५७'यो मा' इति ककुम्मती। †५६'मा प्रगाम' इति द्वे गायत्र्याविति॥ १३॥

१३। २। १'उदस्य केतवः' अनुष्टुप्। २'दिशां प्रज्ञानाम्' इति द्वे, ८'सप्त सूर्यः' इति जगत्यः। १०'उद्यन् रश्मीन्' इत्यास्तार पंक्तिः। ‡११ पूर्वापरम्' इति बृहतीगर्भा। १२'दिवि त्वात्' इति चतस्रोऽनुष्टुभः। §१६'उदु त्यं जातवेदसम्' इति नवाष्योगायत्र्यः। २५'रोहितो दिवम्' इति ककुम्मत्यास्तार पंक्तिः। ‖२६'यो विश्व चर्षणिः' इति पुरो द्व्यति जागता

---

* १३। १। ४१, ऋ० १। १६४। १७ में है ऋषि दीर्घतमा है।

† १३। १। ५६, ६० ऋ० १०। ५७। १, २ में है। बन्धुः, सुबन्धुः, श्रुतबन्धुः, और विप्रबन्धु गोपायन के पुत्र ऋषि हैं।

‡ १३। २। ११ ऋ० १०। ८५। १८ में है ऋषि सूर्यासावित्री है।

§ १३। २। १६ से २४ पर्य्यन्त ऋ० १। ५०। १–६ में है ऋषि प्रस्कण्व काण्व है। यही मंत्र अथर्व २०। ४६। १३—२१ में भी हैं।

‖ १३। २। २६ ऋ० १०। ८१। ३ में भेद से है ऋषि विश्वकर्म्मा भौवन है।

भुरिग्जगती । *२७'एकपाद् द्विपद्' इति विराड्जगती । †२९'वएमहाँ असि' इति बार्हतगर्भानुष्टुप् । ३०'रो वसे दिवि' इति पञ्चपदोष्णिग्बृहतीगर्भाति जगती । ३४'चित्रं देवानां केतुः' इत्यार्षीपंक्तिः‡ । ३७'दिवस्पृष्ठे' इति पंचपदा विराड्गर्भा जगती । §३९'रोहितः कालः' इति द्वे, ४१'सर्वा दिशः' इत्यनुष्टुभः । ४३'अभ्यन्यदेति' इति जगती । ४'पृथिवी प्रः' इति चतुष्पदा पुरः शाक्वरा । ४५'पर्यस्य' इत्यति जागतगर्भा, पूर्वाभुरिगुभे-जगत्याविति‖ ॥ १४ ॥

१३ । ३ । १'य इमे द्यावापृथिवी' इति चतुरवसानाष्ट-पदाकृतिः । २'यस्माद् वाताः' इति तिस्रस्त्र्यवसानाः षट्पदाः पूर्वे द्वे अष्टी तत्र पूर्वा भुरिक्, तृतीयातिशाक्करगर्भा धृतिः । ५'यस्मिन् विराट्' इति तिस्रश्चतुरवसानाः सप्तपदाः । पूर्वे द्वे

---

* १३ । २ । २७ ऋ० १० । ११७ । ८ में है ऋषि भिक्षुः है । देवता—धनान्न दान प्रशंसा है ।

† १३ । २ । २९ ऋ० ८ । १०१ । ११ में है ऋषि जमदग्नि भार्गव है ।

‡ १३ । २ । ३५ ऋ० १ । ११५ । १ में है ऋषि कुत्स आङ्गिरस है ।

§ १३ । २ । ३८ अथर्व १० । ८ । १८ तथा १३ । ३ । १४ में आया हुआ है ।

‖ १३ । २ । ४६ ऋ० ५ । १ । १ में है ऋषि बुधगविष्ठिरावात्रेया है ।

शाक्वराति शाक्वरगर्भे प्रकृती तृतीयानुष्टुब्गर्भातिधृतिः ।
८'अहोरात्रैः' इति त्र्यवसाना षट्पदात्यष्टिः । *९'कृष्णं नियानम्' इत्येकादश चतुरवसाना आद्याश्चतस्रः, †१५'अयं स देवः', १७'येनादित्यान्' इति सप्तपदा भुरिगति धृतयः । १५'अयं स देवः' इति निचृत् । १७'येनादित्यान्' इति कृतिः । १३'स वरुणः', १४ सहस्राह्यं', १६'शुक्रं वहन्ति', १८'सप्त युञ्जन्ति', १९'अष्टधा युक्तः' इत्यष्टपदाः । पूर्वे द्वे विकृती परास्तिस्र आकृतयोऽन्त्या भुरिक् । २०'सम्यञ्चं तन्तुं', २२'वि य और्णोत्' इति त्र्यवसाने षट्पदे अत्यष्टी । २१'निम्रुचः' तिस्रः, २३'त्वमग्ने क्रतुभिः' इति तिस्रश्चतुरवसाना अष्टपदाः । २४'य आत्मदा इति सप्तपदा, प्रथमा कृतिः । २३'त्वमग्ने', २५'एकपाद् द्विपदः' इति विकृतिः । २४'य आत्मदा' इति कृतिः ॥ १५ ॥

१३ । ४ । प० १ ।

१'स एति' इति षट्पर्य्याया मंत्रोक्तदेवत्यास्तत्राद्यस्त्रयोदश । प्रथमा एकादश प्राजापत्यानुष्टुभः । १२'तमिदं निगतम्' इति विराड्गायत्री । १३'एते अस्मिन्' इत्यासुर्युष्णिक् ॥

१३ । ४ । प० २ ।

१४'कीर्तिश्च' इत्यष्टौ । पूर्वा भुरिक् साम्नी त्रिष्टुप् । १५'य एतं देवम्' आसुरीपंक्तिः । १६'न द्वितीयः', १९'स

---

* १३ । ३ । ९ ऋ० १ । १६४ । ४७ में है ऋषि दीर्घतमा है तथा अथर्व ६ । २२ । १ और ९ । १० । २२ में भी यह मंत्र है ।

† १३ । ३ । १५ अथर्व १३ । २ । ३८ में आचुका है ।

सर्वस्मै' प्राजापत्यानुष्टुभौ । १७'न पञ्चमः', १८'नाष्टमः', आसुरीगायत्र्यौ ॥

१३ । ४ । प० ३ ।

१'ब्रह्म च' इति सप्त, तत्र द्वे भुरिक् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । २३'भूतञ्च' आर्चीगायत्री । २५'स एव मृत्युः' एकपदासुरी गायत्री । *२६'स रुद्रः' इत्यार्षी गायत्री । २७'तस्येमे' द्वे प्राजापत्यानुष्टुभौ ॥

१३ । ४ । प० ४ ।

२'स वा अह्नः' सप्तदश तत्र प्रथमासुरी गायत्री । ३०'स वै रात्र्याः' प्राजापत्यानुष्टुप्† । ३१'स वा अन्तरिक्षात्' विराड्-गायत्री । ३२'स वै वायोः' प्राजापत्यानुष्टुप् । ३३'स वै दिवः' इत्यासुरी गायत्री । ३४'स वै दिग्भ्यः' साम्न्युष्णिक् । ३५'स वै भूमेः', ३६'अग्नेः' प्राजापत्यानुष्टुभौ । ३७'स वा अद्भ्यः', ३८'ऋग्भ्यः' साम्न्युष्णिगनुष्टुभौ । ३९'स वै यज्ञात्', ४०'स यज्ञस्तस्य' इत्यासुरी गायत्र्यौ । ४१'स्तनयति' साम्नीबृहती । ४२'पापाय वा' प्राजापत्यानुष्टुप्‡ । ४३'यद्वा कृणोषि' आर्षी-गायत्री । ४४'ता वास्ते' साम्न्यनुष्टुप् । ४५'उपो ते' इत्यासुरी गायत्रीति ॥ १६ ॥

---

* १३ । ४ । प० ३ । २६ ह्वि० ने यहां आर्ची अनुष्टुभ छन्द लिखा है जो कि किसी मूलग्रन्थ में नहीं ।

†, मूल पुस्तकों में 'भं' पाठ है ।

‡ मूल पुस्तकों में पाठ अनुष्टुभं है ।

१३ । ४ । प० ५ ।

४६ 'भूयानिन्द्रः' इति षट् प्रथमासुरीगायत्री । ४७ 'भूयानरात्याः' यवमध्या गायत्री । ४८ 'नमस्ते अस्तु' साम्न्युष्णिक् । ४९ 'अन्नाद्येन' निचृत्साम्नीबृहती । ५० 'अम्भो अमः' प्राजापत्यानुष्टुप्* । ५१ 'अम्भो अरुणम्' विराड्गायत्री ॥

१३ । ४ । प० ६ ।

५२ 'उरुः पृथुः' इति पंच । आद्या, ५३ 'प्रथो वरः' प्राजापत्यानुष्टुभौ । ५४ 'भवद्वसुः' इति द्विपदार्षी गायत्रीति ॥१७॥

इति श्री ब्रह्मवेदोक्तमंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां अष्टमः† पटलः समाप्तः ॥

---

* मूल पुस्तकों में 'भे' है।

† मूल लेखों में 'अष्टः' है।

(अथ चतुर्दशं काण्डम्)

१४ । १ । *१ 'सत्येन' इति सैकोनचत्वारिंश†च्छतम् । द्व्यानुवाकं काण्डं सावित्री सूर्यात्मदैवतमानुष्टुभम् । प्रथमाभिः पञ्चभिः सोममस्तौत्, पराभिः स्वविवाहं शत‡तस्या देवाँस्त्रयोविंशति । कया सोमार्कौ, परया चन्द्रमसं, परा नृणां विवाहमंत्राशिषः §पराशिषः । २५ 'परा देहि', २७ 'अश्लीला तनूः' इति द्वे वधूवासः संस्पर्शमोचन्यौ ॥

---

* इस काण्ड में दो अनुवाक हैं । प्रथमानुवाक की ऋचायें ६४ और दूसरे की ७५ हैं । दोनों अनुवाकों की ऋचा मिलाकर ही यहां मूल में 'एकोनचत्वारिंशच्छतम्' है । १३९ ऋचायें बनती हैं । पञ्चपटालिका में भी ऐसे ही लिखा है "आद्यः सौर्यश्चतुःषष्टिः पञ्चसप्ततिरुत्तरः' (पं० प० ४ । १७) प्रथम सूर्य्य देवता वाला ६४ ऋचाओं का और दूसरा ७५ ऋचाओं वाला सूक्त है । इस पुस्तक में दोनों अनुवाकों की समग्रऋक् संख्या प्रथम दे देने का क्रम इसी स्थल में देखा है अन्य किसी भी काण्ड में ऐसी बात पहले नहीं लिखी गयी । १४ । १ । सूक्त के बहुत से मंत्र ऋ० १० । ८५ सूक्त में हैं ऋषि सूर्य्या सावित्री है ।

† ङ. के विना अन्य सब मूल पुस्तकों में च्चं पढ़ा जाता है । ह्वि० नें पाठ ङ. का दिया है ।

‡ समग्र मूल लेखों में पाठ 'तस्या' है परन्तु ह्वि० नें पाठ 'तस्या' लिखा है ।

§ ङ. और ह्वि० में पराशिषः पाठ नहीं ।

१४ । १ ।

२ । १०‘ये वध्वः’ इति यक्ष्मनाशनीः । परा दम्पत्योः परिपंथनाशनी । १३‘यदश्विना’ इति विराट्प्रस्तार-पंक्तिः । ५५‘बृहस्पतिः प्रथमः’, २६‘तृष्टमेतत्’ इति पुरस्ताद्-बृहत्यौ । १५‘यदयातम्’ इत्यास्तारपंक्तिः । १६‘प्र त्वा मुञ्चा-मि’, २०‘भगस्त्वेतः’, २३‘पूर्वापरम्’, २४‘नवो नवः’, ३१‘युवं भगम्’ इति तिस्रः, ३७‘यो अनिध्मः’, ४०‘शं ते हिरण्यम्’, ४५‘या अकृन्तन्’, ४७‘स्योनं ध्रुवम्’ ४६‘देवस्ते’ इति द्वे, ५३‘त्वष्टा वासः’, ५६‘इदं तद्रूपम्’ इति द्वे, २ । ४६‘यावतीः कृत्याः’, २ । ६१ यज्ञामयः’, २ । ७०‘सं त्वा नह्यामि’ २ । ७४‘येदं पूर्वा’ इति द्वे त्रिष्टुभ इति । २३‘पूर्वापरं’, ३१‘युवं भगम्’ ४५‘या अकृन्तन्’ २ । २४‘आरोह चर्म’ इति द्वे, २ । ३२ देवा अग्रे’ २ । ३४‘अप्सरसः सधमादम्’, २ । ३६‘राया वयम्’, २ । ३८‘तां पूषम्’, ६०‘भगस्ततक्ष’ इति परानुष्टुभः । परावित्येधिषीमहि इति व्याघ्रादिष्ववगन्तव्यः । प्रियं जीवं रुदन्ति विनयन्तीन्द्राग्नी द्यावापृथिवी ब्रह्मा परमा वामगान्निति द्वे संकाशयाम्या ॥

१४ । २ ।

३१‘आरोह तल्पम्’ । ३६‘आ रोहोरुम्’ इति, ३७‘सं पितरावृत्त्विये’ इति जगत्यः । तात इन्द्राग्नी ब्रह्मा परमा ३१‘आ रोहोरुं’, ३७‘सं पितरौ’ भुरिक् त्रिष्टुभः ।१।३४‘अनृ-

चराः', ३४'नव वसानः', इति प्रस्तारपंक्ती* । ३५'नमो गन्धर्वस्य' इति पुरोबृहती त्रिष्टुप् । ४३'स्योनाद्योनेः' इति त्रिष्टुब्गर्भापंक्तिः । ४८'अपास्मत्' इति सतः पंक्तिः । ५६'य इमे केशिनः' इति द्वे, ६२'यत् ते प्रजायाम्' इति पथ्यापंक्तयः । ६'इदं सु मे' इति त्र्यवसाना षट्पदा विराडत्यष्टिरिति ॥ २ ॥

१ । ३८'इदमहम्' इति पुरोबृहती त्रिपात्परोष्णिक् । २।५२'उशतीः कन्यला'इति विराट्परोष्णिक्। १५'प्रति तिष्ठ', ५१'ये अन्तः' इति भुरिजौ । २०'यदा गार्हपत्यम्' इति पुरस्ताद्बृहती । ३३'उत्तिष्ठतः' इति विराडास्तारपंक्तिः । ६६'अज्ञादज्ञात्' इति त्र्यवसाना षट्पदातिशक्करी । ७१'अमोहमस्मि' इति बृहती । स हृदयमित्यथर्वा सौम्यमानुष्टुभम् । 'मा नो अग्न' इति पतिवेदनः सौम्यं त्रैष्टुभम् । विहित्र्याधिकेन्द्रोवृषाकपि इन्द्राणीन्द्रस्य समूदिरेपांक्तमित्येष सौर्य विवाह इति ॥३॥

* मूल पुस्तकों में 'पंक्तिः' ।

(अथ पञ्चदशं काण्डम्)

१५ । प० १ ।

१'व्रात्य आसीत्' इति काण्डमष्टादश पर्य्यायाः। अध्यात्मकं मंत्रोक्तदेवत्या उत व्रात्य दैवतमाद्योऽष्टौ । तत्र पूर्वा साम्नीपंक्तिः । २'स प्रजापतिः सुवर्णम्' इति द्विपदा साम्नी बृहती। ३'तदेकम' एकपदा यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप् । ४'सोवर्धत स महान्' एकपदा विराड्गायत्री । ५'स देवानामीशाम्' साम्न्यनुष्टुप् । ६'स एक व्रात्यः' त्रिपदा प्राजापत्या बृहती। ७'नीलमस्य' आसुरीपंक्तिः। ८'नीलेनैव' इति *त्रिपदानुष्टुबिति ॥ ४ ॥

१५ । प० २ ।

१'स† उदतिष्ठत्' इति द्व्यूनात्रिंशत् । आद्या ६'स दक्षिणां', १५'स प्रतीचीं', २१'स उदीचीं', ६'भूतं च' २६'श्रुतं च' साम्न्यनुष्टुभः‡ । २'तं बृहच्च, १६'तं वैरुपं',२२'तं श्यैतं' साम्नीत्रिष्टुभः§ । ३'बृहते च' द्विपदार्पीपंक्तिः । ४'बृहतश्च', १८'वैरूपस्य', २४'श्यैतस्य च, द्विपदा ब्राह्मी गायत्र्यः‖ । ५'श्रद्धा

---

* ङ. 'त्रिपाद्' ।

† घ० 'उदिति' ।

‡ क. घ. 'भं' ।

§ सब मूल पुस्तकों में 'साम्नीत्रिष्टुप्' पाठ है। बहुवचनान्त पाठ कल्पित है ।

‖ मूल पुस्तकों के 'गायत्री' है ।

पुंश्चली',१३ 'उषाः', १६ 'इरा' विराट्। २५ 'विद्युत्' इति द्विपदार्ची *जगती । १४ 'अमावास्या च' साम्नीपंक्तिः । २० 'अहश्च' आसुरीगायत्री । २७ 'मातरिश्वा च' पदपंक्तिः । २८ 'कीर्तिश्च' त्रिपदा प्राजापत्या त्रिष्टुप् । १० 'तं यज्ञायज्ञियम्' एकपदोष्णिक् । ११ 'यज्ञायज्ञियाय च' द्विपदार्षी भुरिक् त्रिष्टुप् । १२ यज्ञायज्ञियस्य च' आर्षीपरानुष्टुप् । १७ 'वैरूपाय च' द्विपदा विराडार्षीपंक्तिः । २३ 'श्यैताय च' निचृदार्षीपंक्तिरिति ॥ ५ ॥

१५ । प० ३ ।

१ 'स संवत्सरम्' एकादश । प्रथमा पिपीलिकमध्यागायत्री । २ 'सोऽब्रवीत्' साम्न्युष्णिक् । ३ 'तस्मै व्रात्याय' याजुषी जगती । ४ 'तस्या ग्रीष्मश्च' आर्ची द्विपदोष्णिक् । ५ 'बृहच्च रथन्तरं च' आर्ची बृहती । ६ 'ऋचः प्राश्वः' आसुर्यनुष्टुप् । ७ 'वेद आस्तरणं' साम्नीगायत्री । ८ 'सामासाद' आसुरीपंक्तिः । ९ 'तामामन्दीम्' आसुरी जगती । १० तस्य देवजनाः' प्राजापत्या त्रिष्टुप् । ११ 'विश्वान्येवास्य' विराड्गायत्रीति ॥ ६ ॥

१५ । प० ४ ।

१ 'तस्मै प्राच्या दिशः' इति द्व्यनाविंशतिः प्रथमा । १ 'तस्मै प्राच्याः' १३ 'ध्रुवायाः', १८ 'ऊर्ध्वायाः' दैवीजगत्यः† । ४ 'दक्षि-

---

* वी. के विना सब में 'जगत्यः' है ।

† ङ जगत्यौ ।

णायाः', ७'प्रतीच्याः', १०'उदीच्याः' प्राजापत्या गायत्र्यः। २'वासन्तौ मासौ', ८'वार्षिकौ मासौ' आर्च्यनुष्टुभौ। ३'वासन्तावेनं', १२'शारदावेनं' द्विपदे* प्राजापत्याजगत्यौ† । ५'ग्रैष्मौ मासौ' प्राजापत्या पंक्तिः। ६'ग्रैष्मावेनं' आर्चीजगती। ९'वार्षिकावेनम्' भौमार्ची त्रिष्टुप् ११'शारदौ मासौ' साम्नीत्रिष्टुप्। १४'हेमन्तौ मासौ' प्राजापत्या बृहती। १५'हैमनावेनं', १८'शैशिरावेनम्' इति द्विपदे आर्ची पंक्ती। १७ शैशिरौ मासौ' आर्ष्युष्णिगिति ॥ ७ ॥

१५ । प० ५ ।

१'तस्मै प्राच्या दिशो अन्तर्देशात्' इति षोडश। मंत्रोक्त रुद्र देवत्याः। 'प्रथमा' त्रिपदा समविषमा गायत्री। २'भव एनम्' त्रिपदा भुरिगार्ची त्रिष्टुप्। ३'नास्यपशून्' द्विपदा प्राजापत्यानुष्टुप्। १६'हिनस्ति', ‡व्याघ्रादिष्ववगन्तव्यः।

४'तस्मै दक्षिणायाः' त्रिपदा स्वराट् प्राजापत्या पंक्तिः। ५'शर्वः', ७'पशुपतिः', ९'उग्रः', १३'महादेव एनम्' त्रिपदा

---

* मूल पुस्तकों में 'द्विपदा' है।

† मूल पुस्तकों में जगती है।

‡ इसका छन्द नहीं दिया, केवल इतना ही कहा है कि व्याघ्रादियों में जानना।

ब्राह्मी गायत्र्यः । ६'तस्मै प्रतीच्याः', ८'तस्मा उदीच्याः' १२'तस्मा ऊर्ध्वायाः' इति त्रिपदाः ककुभः। १४'तस्मै सर्वेभ्यः' इति भुरिग्विषमा गायत्री* । ११'रुद्र एनं' निचृद्ब्राह्मी गायत्री । १५'ईशान एनम्' विराडिति ॥ ८ ॥

१५ । प० ६ ।

१'स ध्रुवाम्' इति षड्विंशतिः । आद्या, ४'स ऊर्ध्वां' आसुरीपंक्तिः । ७'स उत्तमां', १०' स बृहतीं', १३'स परमां', १६'सोनादिष्टां', २४'स सर्वान्' इत्यासुरीबृहत्यः । २२'स दिशः' परोष्णिक् । २'तं भूमिः', १७'तमृतवः' इत्यार्चीपंक्ती । १६'सोनावृत्ताम्' आर्च्युष्णिक् । ५'तमृतं च', ११'तमिति-हासः' साम्नी त्रिष्टुभौ । १७'तमृतवश्च' साम्नीपंक्तिः । १४'त-माहवनीयः', २३'विराजश्च' आर्चीत्रिष्टुभौ । २०'तं दितिः' साम्न्यनुष्टुप् । २५'तं प्रजापतिः' आर्च्यनुष्टुप् । ३'भूमेश्च वै' आर्षी पंक्तिः । ६'ऋतस्य च', १२ इतिहासस्य च' निचृद्बृहत्यौ । ६'ऋचां च' प्राजापत्या त्रिष्टुप् । १५'आहवनीयस्य च', १८'ऋतूनां च' विराड्जगत्यौ । २१'दितेश्च वै' आर्ची बृहती । २६'प्रजापतेश्च' विराड्बृहतीति ॥ ६ ॥

१५ । प० ७ ।

१'स महिमा' इति पञ्चकः† । आद्या त्रिपदा निचृद्गायत्री ।

---

* मूल पुस्तकों में गायत्र्यः है ।

† सब मूल लेखों में पाठ पञ्चका है शं. पा. ने सायणाथर्व

२'तं प्रजापतिः' इत्येकपदा विराड्बृहती । ३'एनमापः' इति विराडुष्णिक् । ४'तं श्रद्धा च' एकपदा गायत्री । ५'एनं श्रद्धा गच्छति' पंक्तिः ॥

१५ । प० ८ ।

१'सोरज्यत' ॥

१५ । प० ६ ।

१'स विशः' इति द्वौ त्रिकौ ॥

१५ । प० ८ ।

तत्राद्यस्याद्या साम्न्युष्णिक् । २'स विशः सबन्धूनन्नम्' प्राजापत्यानुष्टुप् । ३'विशां च वै स' आर्चीपंक्तिः ॥

१५ । प० ६ ।

१'स विशः' आसुरी जगती । २'तं सभा च' आर्चीगायत्री । ३'सभायाश्च' आर्चीपंक्तिरिति ॥ १० ॥

१५ । प० १० ।

१'तद्यस्य' इति त्रयः पर्य्यायाा एकादशकाः । आद्यस्याद्या द्विपदा साम्नी बृहती । २'श्रेयांसमेनम्' इति त्रिपदार्चीपंक्तिः । ३'अतो वै ब्रह्म' प्राजापत्या द्विपदा पंक्तिः । ४'बृहस्पतिमेव' त्रिपदा वर्धमाना गायत्री । ५'अतो वै बृहस्पतिं' त्रिपात्साम्नी-

---

भाष्य भूमिका में पञ्चकः दिया है हम ने भी उसी का अनुकरण किया है ।

बृहती । ६ इयं वा उ', ८'एनं ब्रह्म', १०'एनमिन्द्रियम्' इति द्विपदा आसुरीगायत्र्यः । ७'अयं वा उ', ९'यः पृथिवीं' साम्न्युष्णिहौ । ११'य आदित्यं' आसुरी बृहतीति ॥ ११ ॥

१५ । प० ११ ।

१'व्रात्योऽतिथिः' दैवीपंक्तिः । २'स्वयमेनम्' द्विपदा पूर्वा त्रिष्टुबति शक्करी । ३'यदेनमाह व्रात्य क्वावात्सीः' ४'व्रात्योदकम्', ५'व्रात्य तर्पयन्तु' द्वे, ८'ते वशः', १०'यदेनमाह व्रात्य यथा ते निकामः' इति निचृदार्चीबृहत्योऽन्त्या भुरिक् । ७'एनं प्रियं' ९'एनं वशः' इति* द्विपदे प्राजापत्याबृहत्यौ । ११'एनं निकामः' इति द्विपदार्च्यनुष्टुप् ॥

१५ । प० १२ ।

१'व्रात्य उद्धृतेषु' त्रिपदागायत्री । २'स्वयमेनम्' प्राजापत्या बृहती । ३'स चातिसृजेत्' इति द्वे प्राजापत्यानुष्टुभौ । द्वितीया साम्नी तथोभे भुरिजौ । ५'प्र पितृयाणम्' इति द्वे ६'न पितृयाणम्' इति द्वे आसुरीगायत्र्यः । ८'अथ य एवम्' इति विराड्गायत्री । ११'नास्यास्मिन्' ७'पर्यस्यास्मिन्' इति त्रिपादौ प्राजापत्या त्रिष्टुभाविति ॥ १२ ॥

१५ । प० १३ ।

१'व्रात्य एकाम्' इति चतुर्दश आद्या साम्न्युष्णिक् ।

---

* मूल पुस्तकों में द्विपदा प्राजापत्या बृहती है ।

२ 'ये पृथिव्याम्' ६ 'ये दिवि' प्राजापत्यानुष्टुभौ । ३ 'व्रात्यां द्वितीयां' ५ तृतीयां', ७ 'चतुर्थीं' आसुरीगायत्र्यः । ४ 'येऽन्तरिक्षे', ८ 'ये पुण्यानां' साम्नी बृहत्यौ । ७ 'तद् यस्यैवं विद्वान्', ९ 'व्रात्यो परिमिता' इति* द्विपदे निचृद्गायत्र्यौ । १० 'एवा परिमिताः' इति द्विपदा विराड्गायत्री । ११ अथ यस्याव्रात्यः' प्राजापत्यापंक्तिः । १२ कर्षेदेनम्' आसुरी जगती । १३ 'अस्य देवताया उदकम्' सतः पंक्तिः । १४ 'तस्यामेव' अक्षरपंक्तिरिति ॥ १३ ॥

१५ । प० १४ ।

१ 'स यत प्राचीम्' इति चत्वारिविंशातिश्चैव सप्तमः । प्रथमा त्रिपदानुष्टुप् । २ 'मनमान्नादन' प्रभृति सर्वा उत्तरा द्विपदा आसुरीगायत्र्योऽष्टांशेपाश्वतस्रः । १२ 'ओषधीभिः' इत्याद्याः १८ वषट्कारेणान्ताः' प्राजापत्यानुष्टुभो भुरिजः । ३ 'स यद्दक्षिणां', ६ 'ध्रुवां' पुर उष्णिहौ । ५ 'प्रतीचीं' अनुष्टुप् । ७ 'उदीचीं' प्रस्तारपंक्तिः ११ 'स यत् पशून्' स्वराड्गायत्री । १३ 'यत्पितॄन्' १५ 'यन्मनुष्यान्' आर्चीपंक्ती । १६ 'यद् देवान्' भुरिङ्नागीगायत्री । २१ यत् प्रजाः' प्राजापत्या त्रिष्टुबिति॥१४॥

१५ । प० १५ ।

१ 'तस्य व्रात्यस्य' इत्यष्टमं नवकं विद्यात् । आद्या दैवीपंक्तिः । २ 'सप्त प्राणाः' आसुरीबृहती । ३ 'योस्य प्रथमः',

---

* सब मूल पुस्तकों में द्विपदा निचृद्गायत्री है ।

४ द्वितीयः' ७'पञ्चमः' ८'षष्ठः प्राणः' प्राजापत्यानुष्टुभस्तिस्रोभुरिजः। ५'योस्य तृतीयः' ६'चतुर्थः प्राणः' द्विपादौ साम्न्यौ बृहत्यौ। ६'योस्य सप्तमः प्राणः' विराड्गायत्री॥

१५। प० १६।

१'प्रथमोपानः' इति नवमस्तु सप्तकः* । आद्या ३'तृतीयोपानः' इति साम्न्युष्णिहौ। २'द्वितीयोपानः', ४'चतुर्थोपानः' ५'पञ्चमः' प्राजापत्योष्णिहः। ६'षष्ठः' याजुषी त्रिष्टुप् ७'सप्तमः' आसुरी गायत्री॥ १५॥

१५। प० १७।

१'अस्य प्रथमो व्यानः' इति दश दशममाद्या ५'अस्य पञ्चमो व्यानः' इति प्राजापत्योष्णिहौ। २'अस्य द्वितीयः', ७'अस्य सप्तमः' इत्यासुर्यनुष्टुभौ। ३'अस्य तृतीयः' याजुषीपंक्तिः। ४'अस्य चतुर्थः' साम्न्युष्णिक्। ६'अस्य षष्ठः' याजुषी त्रिष्टुप्। ८'समानमर्थम्' त्रिपदा प्रतिष्ठार्चीपंक्तिः। ६'यदादित्यम्'। द्विपदा साम्नी त्रिष्टुप्। १०'एकं तदेषाम्' साम्न्यनुष्टुप्॥

१५। प० १८।

१'तस्य व्रात्यस्य' इति पञ्चको दशमात्परः। आद्या दैवीपंक्तिः। २'यदस्य दक्षिणम्' ३'योस्य दक्षिणः' इत्यार्चीबृहत्यौ। ४'अहोरात्रे नासिके' आर्च्यनुष्टुप्। ५'अह्वा प्रत्यङ् व्रात्यः' साम्न्युष्णिगिति॥ १६॥

---

* क. बी. सप्तकस्य।

(अथ षोडशं काण्डम्)

१६ । प० १ ।

१'अतिसृष्टो अपाम्' इति प्राजापत्यस्य नव पर्य्यायास्तत्र त्रयोदशाद्यं विजानीयात् । आद्या, २'ओको मनोहा' द्विपदा साम्नीबृहत्यौ । ३'रुजन् परि' याजुषीत्रिष्टुप् । ४'इदं तमतिसृजामि' आसुरीगायत्री । ५'तेन तम्' इति द्विपदा साम्नीपंक्तिः । ६'अपामग्रमसि' साम्न्यनुष्टुप् । ७'योप्स्वग्निः' निचृद्विराड्गायत्री । ८'यो व आपोग्निः' साम्नीपंक्तिः । ९'इन्द्रस्य वः' आसुरीपंक्तिः । १०'अरिप्रा आपः' याजुषी त्रिष्टुप् । ११'प्रास्मादेनः' साम्न्युष्णिक् । १२'शिवेन मा', १३'शिवानग्नीन्' आर्च्यनुष्टुभाविति ॥ १७ ॥

१६ । प० २ ।

१'निर्दुरर्मण्य' इति द्वौ षट्कौ, सप्तकः परः । पूर्वो वाग्दैवत्य उत्तरौ ब्रह्मादित्यदैवत्यौ । १'निर्दुरर्मण्य' आसुर्यनुष्टुप् । २'मधुमती स्थ' आसुर्युष्णिक् । ३'उपहूतो मे' साम्न्युष्णिक् । ४'सुश्रुतौ कर्णौ' त्रिपदा साम्नीबृहती । ५'सुश्रुतिश्च' आर्च्यनुष्टुप् । ६'ऋषीणां प्रस्तरोसि । निचृद्विराड्गायत्रीति ॥ १८ ॥

१६ । प० ३ ।

१'मूर्धाहम्' आसुरीगायत्री । २'रुजश्चमा', ३'उर्वश्च' आ-

र्च्यनुष्टुभौ । ४ 'विमोकश्च' प्राजापत्या त्रिष्टुप् । ५ 'बृहस्पतिर्मे' साम्न्युष्णिक् । ६ 'असंतापं मे' द्विपदा साम्नीत्रिष्टुप् ॥

१६ । प० ४ ।

१ नाभिरहम्', ३ 'मा मां प्राणः' साम्न्यनुष्टुभौ । २ 'स्वादसि' साम्न्युष्णिक् । ४ 'सूर्यो माह्नः' त्रिपदानुष्टुप् । ५ 'प्राणापानौ मा मा' आसुरी गायत्री । ६ 'स्वस्त्यद्योषसः' आर्च्युष्णिक् । ७ 'शक्करी स्थ' त्रिपदाविराड्गर्भानुष्टुबिति ॥ १९ ॥

१६ । प० ५ ।

१ 'विद्म ते' इति त्रयोदुःस्वप्ननाशन देवत्यास्तान् यमः । आद्यं दशकं तस्याद्यादितः आद्याः षड्विराड्गायत्र्यः । पञ्चमीभुरिक् । षष्ठी स्वराट् । ९ 'अन्तकोसि' प्राजापत्यागायत्री । १० 'तं त्वा स्वप्न' द्विपदा साम्नीबृहती ॥

१६ । प० ६ ।

*१ 'अजैष्माद्या' इत्येकादशोषोदेवत्याः । प्रथमाश्चत्वारः प्राजापत्यानुष्टुभः । ५ 'उषा देवी' साम्नीपंक्तिः । ६ 'उषस्पतिः' । निचृदार्षीबृहती । ७ 'ते ३मुष्मै' द्विपदा साम्नीबृहती । ८ 'कुम्भीका' आसुरी जगती । ९ 'जाग्रद्दुष्वप्न्यम्' आसुरीबृहती । १० 'अनागमिष्यतो वरान्' आर्च्युष्णिक् । ११ 'तदमुष्मा अग्ने' त्रिपदा यवमध्यागायत्री वार्च्यनुष्टुबिति ॥ २० ॥

---

* १६ । प० ६ । १ ऋ० ८ । ४७ । १८ के मंत्र में आता है. ऋषित्रितआप्त्य है ।

६ । प० ७ ।

१ 'तेनैनम्' इति द्व्यधिकं* विहितम् । आद्यापंक्तिः । २ 'देवानामेनम्' साम्न्यनुष्टुप् । ३ 'वैश्वानरस्यैनम्' आसुर्युष्णिक् । ४ 'एवानेवाव' प्राजापत्यागायत्री । ५ 'योऽस्मान्द्वेष्टि तमात्मा' आर्च्युष्णिक् । ६ 'निर्द्विषिन्तं दिवः', ९ 'यददः', ११ यदहरहः' साम्नीबृहत्यः । ७ 'सुयामं' याजुषी गायत्री । ८ 'इदमहमामुष्यायणे' प्राजापत्या बृहती । १० 'यज्जाग्रद् यत् सुप्तः' साम्नीगायत्री । १२ 'तं जहि तेन' भुरिक् प्राजापत्यानुष्टुप् । १३ 'स मा जीवीत तम्' आसुरी त्रिष्टुबिति ॥ २१ ॥

१६ । प० ८ ।

१ 'जितमस्माकम्' इत्येकादश वै त्रिगुणान्याद्यैकपदा यजुर्ब्राह्मयनुष्टुप् । २ 'तस्मादमुं निर्भजामोमुम्' त्रिपदा निचृद्गायत्री । ३ 'स ग्राह्याः पाशात्' प्राजापत्या गायत्री । ४ तस्येदं वर्चस्तेजः' त्रिपदा प्राजापत्या त्रिष्टुप् । ५ 'स निर्ऋत्याः' इति तिस्रः, १२ स ऋषीणाम्', २० 'स ऋतूनां', २२ 'स मासानाम्' २७ 'स इन्द्राग्न्योः' आसुरी जगत्यः । ८ 'स पराभूत्याः' १० 'स बृहस्पतेः', ११ 'स प्रजापतेः' १४ 'सो अङ्गिरसाम्', १६ 'सोऽथर्वणां', २१ स आर्तवानां', १३ स आर्षेयाणाम् आसुरीत्रिष्टुभः । ९ 'स देव जामीनां', १५ 'स आङ्गिरसानाम्', १७ 'स आथर्वणा-

* यहां द्व्यधिक पर्य्याय ६ से जानना. पर्य्याय की ऋचायें ११ है और दो अधिक करने से इस ७ पर्य्याय की १३ ऋचायें बनती हैं ।

नाम्', १८'स वनस्पतीनाम्', १६'स वानस्पत्यानाम्', २३'सो-ऽर्धमासानाम्' चत्वरः, ३२'स मृत्योः' आसुरीपंक्तयः। २८'स मित्रावरुणयोः' द्वे आसुरीबृहत्याविति ॥ २२ ॥

१६ । प० ६ ।

*१'जितमस्माकम्' इति परश्चत्वारि वै वचनानि। प्रथमा प्राजापत्यार्च्यनुष्टुप्, २ तदग्निः' मंत्रोक्त बहुदेवत्यमार्च्युष्णिक्। ३'अगन्म' द्वौ सौम्यौ पूर्वः साम्नीपंक्तिः, उत्तरः परोष्णिगिति।२३

इति श्री ब्रह्मवेदोक्तमंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां नवमः पटलः समाप्तः ॥

---

* १६। प० ६। १ अथर्व १०। ५। ३६ में आचुका है।

(अथ सप्तदशं काण्डम्)

१७ । १ ।

ओं १ 'विषासहिम्' ऋचस्त्रिंशद्ब्रह्मादित्यदेवत्या जगती । प्रथमा १ 'विषासहिं सहमानम्' इत्यष्टौ त्र्यवसानाः, आद्याश्च तस्रो*ऽतिजगत्यः । ६ 'उदिहि' इति द्वे । १९ 'असति सत्' †इत्यष्टयः । ८ 'मा त्वा दभन्' ११ 'त्वमिन्द्रासि विश्वजित्' १६ 'त्वं रक्षसे' इत्यतिधृतयः । ९ 'त्वं न इन्द्र महते' इति पञ्चपदा शक्वरी । १० 'त्वं न इन्द्रोतिभिः' इति चतस्रः, १६ 'त्वं रक्षसे' १८ 'त्वमिन्द्रास्त्वंमहेन्द्रः' इति द्वे; २४ 'उदगादयमादित्यः' ‡त्र्यवसाना आद्याष्टपदा धृतिः । १२ 'अदब्धो दिवि' इति कृतिः ।

---

* बो 'अति' नहीं ।

† ह्विटने को यहां पाठ में संशय था उसने 'अष्टयः' तथा 'अत्यष्टयः' दोनों पाठ दिये हैं परन्तु हमारे मूल ग्रन्थों में ङ का पाठ 'अत्यष्टयः' है और शेष क. घ. बो. का पाठ 'अष्टयः' है । ऊपर पाठ क. घ. बो. का दिया है ।

‡ ह्वि. ने अपने भाष्य में नोट दिया है कि ६—८, १०—१३, १६, १८—१९, तथा २४ हस्तलेख तथा बंबई संस्करण में तो त्र्यवसानाः हैं परन्च बर्लिन संस्करण में चतुरवसानाः हैं, हमारे चारों मूल ग्रन्थों में यह त्र्यवसानाः है और यही ठीक है । १७ । १ । २४ स्वरूप भेद से ऋ० १ । ५० । १३ में आता है । ऋषि प्रस्कण्वः काण्व है ॥

१३'या त इन्द्र' प्रकृतिः । १४'त्वामिन्द्र' इति द्वे पञ्चपदे शक्कर्य्यौ । १७'पञ्चभिः पराङ्' इति पञ्चपदा विराडति शक्करी । १८'त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः' इति भुरिगष्टिः । २४'उदगादयमादित्यः' इति विराडत्यष्टिः । १'विषासहिं' इत्यष्टौ* षट्पदाः शेषाः सप्तपदाः । २०'शुक्रोसि' इति ककुप् । २१'रुचिरसि' इति चतुष्पादुपरिष्टाद्बृहती । २२'उद्यते' इति याजुषी, द्वे द्विपदे, पूर्वानुष्टुबुत्तरा निचृद्बृहती । २५'आदित्य नावम्' इति दे अनुष्टुभौ । २७'प्रजापतेरावृतः', ३०'अग्निर्मा गोप्ता' इति जगत्यौ । २८'परिवृतो ब्रह्मणा' इति द्वे त्रिष्टुभाविति ॥ १ ॥

* मूल में आदि के आठ मंत्र षट्पद लिखे हैं परन्तु पाठ में आदि के पांच मंत्र तो षट्पद सिद्ध होते हैं शेष ३ सप्तपद । ह्विटनें ने तो यहां यह भी लिखा है कि मूल का पाठ इत्यष्टौ के स्थान पर इति पञ्च चाहिये था ॥

(अथ अष्टादशं काण्डम्)

१८ । १ ।

*१ 'ओचित् सखायम्' इति चतुरनुवाकमष्टाविंशतिसूक्तकं नवर्चं यमदेवत्यं त्रैष्टुभं काण्डमथर्वा मंत्रोक्त बहुदेवत्यं च ।

---

* हमारी क. घ. ङ. बी. पुस्तकों में पाठ छूटा हुआ है जो कि 'सूक्तकम्' के आगे ह्वि० ने अपने मूल लेखाधार से निज English भाष्य में काण्डारंभ में दिया है । उसका पाठ यह है 'ओचित् सखायम्' इति चतुरनुवाकमष्टाविंशति सूक्तकं त्र्यशीतिद्विशतं नवत्यर्चम् (पढ़ो द्विशतर्चम्) । ह्वि. ने बंधनी में पाठ अपनी ओर से दिया है । 'नवत्यर्चम्' पाठ का कुछ भी पता नहीं लगता । हमारे मूल लेखों में पाठ 'नवर्चम्' है । परञ्च यह तो हमें मानना पढ़ता है कि अवश्य मंत्र इस काण्ड के २८३ ही हैं न्यूनाधिक नहीं । एक तो ह्वि. वाली अनुक्रमणिका का मूल लेख प्रमाण है तथा दूसरा प्रमाण पञ्चपटलिका से भी यही मिलता है ।

एकषष्टिश्च षष्टिश्च सप्ततिस्त्र्यधिकात् परः ।
एकोननवतिश्चैव यमेषु विहिता ऋचः । ७ । १७

अनु० में भी प्रत्येक अनुवाक में गणना की है, और परिणाम पटलिकावत् है । इस से तो सिद्ध ही है, कि यहां ऋचाएं २८३ ही चाहियें और प्रकाशित अथर्व संहिताओं के भी चारों अनुवाकों की ऋचायें जोडने से परिणाम २८३ ही निकलता है । अब 'नवत्यर्चम् वा नवर्चं का पता करना बहुत कठिन है । सम्भव है कि अनुक्रमणिकायों में कुछ अन्य पाठ भी छूटा हो

जिस में सब अनुवाकों की ऋक् संख्या बताई हो। यदि ऐसा हो तोकुछ पाठ हम इस प्रकार कल्पित कर सकते हैं (प्रथममनुवाकमेकषष्ठ्यर्चम्' द्वितीयं पष्ठ्यर्चम्, तृतीयं त्रिसप्तत्यर्चंश्चतुर्थमेकोननवत्यर्चम्' । यदि इस प्रकार कल्पना करें तो 'नवत्यर्चम्' का कुछ अर्थ हो सकता है परन्तु, हम यहां निश्चय से कुछ नहीं बता सकते। आशा है अन्य अनेक मूल ग्रंथों के मिलने से शुद्ध पाठ का ठीक निर्णय हो सकेगा।

इस प्रथम सूक्त के ६१ मंत्रों में से केवल पांच मंत्र (१७, २७, २८, ५७, ६१) हैं जो ऋग्वेद में नहीं आते शेष ५६ मंत्र ऋग्वेद में हैं। हम क्रमशः उन मंत्रों का ऋग्वेद में स्थान तथा ऋषि देते हैं। ऋषि प्रत्येक मंत्र के नीचे इस लिये नहीं दिये कि जिससे अधिक मंत्रों के ऋषि आदि बार २ न लिखने पड़ें। इन मंत्रों को ऋग्वेद से मिलावें—

मं० मं०	
(१) १ से १६ पर्य्यन्त—	ऋ० वे० १०। १० सूक्त में आते हैं ऋषि यमी वैवस्वती है। शेष ६, तथा १३ मंत्र सूक्त १० में नहीं वे क्रम से ऋ० वे० १। ८४। १६ तथा १०।१०।१२ में कुछ भेद से हैं। मं० ६ का ऋ० वे में ऋषि राहूगण गोतम है और मं० १३ का यमी वैवस्वती।
(२) १८—२६ ,,	ऋ० वे० १०। ११ सूक्त में हैं ऋषि हविर्धान अङ्गिरा है।
(२) २६—३६ ,,	ऋ० १०। १२ में हैं ऋषि सूक्त ११ का ही है। शेष २५, २८ मंत्र अथर्ववेद ७।८२।४,५ में आचुके हैं।

८'यमस्य मा यम्यम्' आर्षीपंक्तिः । १४'न वा उ ते' भुरिक् । १५'बतो बतासि यम' आर्षीपंक्तिः । १८'वृषा वृष्णे दुदुहे' इति तिस्रः, २१'अध त्यं द्रप्सम्' इति तिस्रो जगत्यः । ३७'सखाय' इति द्वे परोष्णिहौ । ४१'सरस्वन्तीं देवयन्तः' इतितिस्रः सरस्वती देवत्याः । '४०स्तुहि श्रुतम्' इति रौद्री पूर्वसूक्तानि । ४४'उदीरतामवर' इति तिस्रो मंत्रोक्त पितृदेवत्याः । ४६'परे-

---

(४) ३७—३८ ,,	ऋ० ८ । २४ । १, २ में हैं ऋषि विश्वमना वैयश्व है ।
(५) ३६	ऋ० १० ।३१।६ में है ऋषि कवषएलूष हैं।
(६) ४०	ऋ० २ । ३३ । ११ में हैं ऋषि गृत्समद हैं।
(७) ४१—४३	ऋ० १० । १७ । ७-६ में हैं ऋषि देवश्रवा यामायन है ।
(८) ४४-४६	ऋ० १० । १५ । १, ३, २ में हैं ऋषि शंखो यामायन है ।
(६) ४७,	ऋ० १० । १४ । ३ में है ऋषि यम हैं।
(१०) ४८	ऋ० ६ । ४७ । १ में है ऋषि गर्ग है ।
(११ ४६, ५०	ऋ० १० । १० । १, २ में हैं ऋषि यम है ।
(१२) ५१, ५२	ऋ० १० । १५ । ४, ६ में हैं ऋषि शंखो यमायन है ।
(१३) ५३	ऋ० १० । १७। १ ऋषि देवश्रवा यामायनः।
(१४) ५४	ऋ० १० । १४ । ७ ऋषि यम ।
(१५) ५६, ५७	ऋ० १० । १४ । ६ ,, ,,
(१६) ५८-६०	१० । १४ । ६, ५, ४ । ,, ,,
(१७) ६१	सामवेद १ । १ । २ । ५ । २ । में है।

यिवांसम्' इति द्वे भुरिजौ । ५१ 'बर्हिषदः पितरः' इति द्वे पित्र्ये । ५६ 'उशन्तस्त्वेधीमहि' इति द्वे अनुष्टुभौ । ५८ 'अंगिरोभिर्यज्ञियैः' पुरोबृहती । ६१ 'इत एत उदारुहन्' इत्यनुष्टुबेकषष्ठिरिति ॥ २ ॥

१८ । २ ।

*१ 'यमाय सोमः' इति तिस्रोऽनुष्टुभः । †४ 'मैनमग्ने' इत्याग्नेयी । ७ 'सूर्यं चक्षुषा', ९ 'यास्ते शोचयः' जगत्यौ ।

---

* १८। २ सूक्त के मंत्रों का वर्णन जो वैसे तथा स्वल्प भेद से ऋग्वेद में आते हैं।

अथर्व	१—३	ऋ० १० । १४ । १३–१५	ऋषि	'यमः' ।
,,	४—५	,, ,, । १६ । १—२	,,	दमनो यामायनः
,,	६	,, ,, । १४ । १६		
,,	७—८, १०	,, ,, । १६ । ३—५		
,,	११–१३	,, ,, । १४ । १०—१२		
,,	१४–१८	,, ,, । १५४ । १, ४, २, ३, ५	ऋषि	यमी
,,	१९	,, १ । २२ । १५		मेधातिथि काण्व ऋषि
,,	३३	,, १० । १७ । २	ऋषि	देवश्रवा यामायन ।
,,	३५ पूर्वार्ध	,, । १५ । १४	,,	शंखो ,,
,,	५० उत्तरार्ध	,, । १८ । ११ में	,,	संकुसुको ,,
,,	५४	,, । १७ । ३	,,	देवश्रवा ,,
,,	५५	,, । ,, । ४		
,,	५८	,, । १६ । ७	,,	दमनो ,,
,,	६०	,, । १८ । ९	ऋषि	(५०) का

† वी 'मैनम् (अग्ने नहीं है) ।

५'यदा शृतम्' इति जातवेदसी भुरिक्। ६'त्रिक द्रुकेभिः पवते' अनुष्टुप्। १३'उरुणसौ' जगती । १४'सोम एकेभ्यः' इति पंचानुष्टुभः। १९'स्योनास्मै भव पृथिवि' इति त्रिपदार्षीगायत्री। २०'असंबाधे' अनुष्टुप्। २२'उत् त्वा वहन्तु' इति द्वे, २५'मा त्वा वृक्षः सं बाधिष्ट' अनुष्टुभः । २४मा ते मनः' इति त्रिपदा समविषमार्षी गायत्रीति ॥ ३ ॥

२६'यत् ते अङ्गम्' इति भुरिक्। २९'सं विशन्तु' इति* पित्र्या। ३०'यां ते धेनुं', ३४'ये निखाताः' आग्नेयी। ३६'शं तप' इत्यनुष्टुभः । ३७'ददाम्यस्मै' इति विराड्जगती । ३८'इमां मात्राम्' इति सप्तार्षीगायत्र्यः । ४०'अपेमाम्', ४२ निरिमां', इति तिस्रोभुरिजः। ४५'अमासि मात्राम्' ककुम्मत्यनुष्टुप् । ४६'प्राणो अपानः', ४८'उदन्वती द्यौः' ५०'इदमिद्वा' इति तिस्रोऽनुष्टुभः। ४९'ये नः पितुः' भुरिक्। ५६'इमौ युनज्मि ते' अनुष्टुप्। ५७'एतत् त्वा' भुरिक् षष्टिरिति ॥ ४ ॥

१८ । ३ ।

†४'प्रजानत्यघ्न्ये जीवलोकम्', ८'उत्तिष्ठ प्रेहि' ११'वर्चसा मां समनक्तु', २३'आ यूथेव क्षुमति' सप्त पंक्तयः। ५'उप

* क. घ. द्वे पाठ अधिक है।

† इस १८।३ सूक्त के उन मंत्रों का वर्णन जो ऋग्वेद में वैसे वा कुछ भेद से आये हैं—

घामुप वेतसम्' इति त्रिपदा निचृद्गायत्री । ६'यं त्वमग्ने समदहः' अनुष्टुप् । उभे आग्नेय्यौ । १८'अञ्जते व्यञ्जते', २५'इन्द्रो मा मरुत्वान्' इति पञ्च जगत्यः । तत्रैकाधिकाभुरिगंत्याविराट् । ३०'प्राच्यां त्वा' पञ्चपदाति जगती । ३१'दाक्षिणायां त्वा' विराट् शक्करी । ३२'प्रतीच्यां त्वा' इति चतस्रो

अथ० २ ऋ० १० । १८ । ८
,, ६—७ ,, १० । ५६ । १ ऋषि, बृहदुक्थो वामदेव्यः ।
अथर्व १३ ऋ० १० । १६ । १३
,, १८ ,, ६ । ८६ । ४३ ऋषि आकृष्टामाषाः ।
,, २१—२४ ,, ४ । २ । १६-१६ ऋषि वामदेव ।
,, ३८—४१ ,, १० । १३ । १—४ ऋषि विवस्वानादित्य है ।
,, ४२—४८ ,, १० । १५ । १२, ७, ११, ५, ८, ६, १० में हैं
ऋषि शंखो यामायन है ।
,, ४६—५२ ,, १० । १८ । १०—१३ ऋषि पूर्व दे दिये हैं ।
,, ५३, ५५ ,, ,, । १६ । ८, ६ ,, ,,
,, ५६ ,, ,, । १७ । १४ ,, ,,
,, ५७ ,, ,, । १८ । ७ ,, ,,
,, ५८ ,, ,, । १४ । ८ ,, ,,
,, ५६ ,, ,, । १५ । १४ ऋषि भरद्वाज बार्हस्पत्य
,, ६० उत्तरार्ध ,, । १० । १६ । १४
से अधिक
,, ६५ ऋ० ,, । ८ । १ त्रिशिरास्त्वाष्ट्र ऋषि ।
,, ६६ ,, ,, । १२३ । ६ वेन ऋषिः ।
,, ६७ ,, ७ । ३२ । २६ वसिष्ठ वा शाक्तिः ।

१८ । ३ ।

भुरिजः । ३६'धर्तासि' इत्येकावसानासुर्यनुष्टुप्। ३७'उदपूरसि' तथासुरीगायत्रीति ॥ ५ ॥

३९'स्त्रासस्थे भवतम्' इति परात्रिष्टुप्पंक्तिः । ४४'अग्निष्वात्ताः पितरः', ४६ ये नः पितुः पितरः' इति मंत्रोक्त देवत्ये जगत्यौ । ४७'ये तातृषुः' ४९'उप सर्प', ५२'उत्ते स्तभ्नामि' इति भुरिजः । ५०'उच्छ्वञ्चस्व' इति भौमाप्रस्तारपंक्तिः । ५४'अथर्वा पूर्णम्' पुरोऽनुष्टुबैन्दवी । ५६'पयस्वतीरोषधयः' इत्यार्ष्यनुष्टुप् । ५८'सं गच्छस्व' इति विराट् । ६०'शं ते नीहारः' इति त्र्यवसाना षट्पदाजगती । ६४'आ रोहत दिवत्तमाम्' इति भुरिक्पथ्यापंक्तिः । ६७ इन्द्र क्रतुं न' इति पथ्याबृहती । ६८'अपूपापिहितान्', ७०'पुनर्देहि' इत्यनुष्टुभौ । ६९'यास्ते धानाः', ७१'आरभस्व जातवेदः' इत्युपरिष्टाद्बृहत्यौ। ७२'ये ते पूर्वे' अनुष्टुप् । सप्ततिस्त्र्यधिका पर इति ॥ ६ ॥

१८ । ४ ।

१'आ रोहत'*, ४'त्रयः सुपर्णा,' ७तीर्थैस्तरन्ति' इति

---

* १८ । ४ के उन मंत्रों का निर्देश जो वैसे वा स्वल्प भेद से ऋग्वेद में आये हैं—

		ऋषि
अथर्व २८	ऋ० १० । १७ । ११	देवश्रवा यामायन
,, २९	,, ,, । १०७ । ४	दिव्यो, दक्षिणा वा प्राजापत्या ।
,, ४३	अथर्व १८ । ३ । ६९ में आचुका है ।	

भुरिजः । २ 'देवा यज्ञमृतवः', ५ 'जुहूर्दाधार' इति जगत्यौ । ३ 'ऋतस्य पन्थामनु' इति पञ्चपदा भुरिगति जगती । ६ 'ध्रुव आरोह' इति पञ्चपदा शक्करी । ८ 'अङ्गिरसामयनम्' पञ्चपदातिशक्करी । ९ 'पूर्वो अग्निः' इति पञ्चपदा भुरिक्शक्करी । ११ 'शमग्ने' जगती । १२ 'शमग्नयः' महाबृहती । १३ 'यज्ञ इति विततः' इति त्र्यवसाना पंचपदाशक्करी । १४ 'ईजानाश्चितम्' भुरिक् । १६ 'अपूपवान चीरवान्' इति नव त्रिपदो भुरिजो महाबृहत्य इति ॥ ७ ॥

२६ 'यास्ते धाना' इत्युपरिष्टाद्बृहती । २७ 'अक्षितिं' याजुषी गायत्री । २९ 'शतधारं वायुम्' इति जगती । ३१ 'एतत् ते देवः' द्वे, अनुष्टुभौ । ३३ एतास्ते असौ धेनवः' इत्युपरिष्टाद्बृहती । ३६ 'सहस्र धारम्' इति भुरिक् । ३८ 'इहैवैधि' इत्यनुष्टुप् । ३९ 'पुत्रं पौत्रम्' इति पुरोविराडास्तारपंक्तिः । ४१ 'समिन्धते अमर्त्यम्' इति द्वे अनुष्टुभौ । ४९ 'आ प्र च्यवेथामप' इत्यनुष्टुब्गर्भात्रिष्टुप् । ५० 'एयमगन्' इति ५१ 'इदं पितृभ्यः' इति पुरोविराट्सतः पंक्तिरिति ॥ ८ ॥

" ५८ ऋ० १० । ८६ । १९

" ५९ " ६ । २ । ६ भरद्वाज बार्हस्पत्य

" ६० " ९ । ८६ । १६

अथर्व ६१ ऋ० १ । ८२ । २ गोतमो राहूगण

" ६९ " १ । २४ । १५ शुनः शेप

" ८८ " ५ । ६ । ४ वसुश्रुत आत्रेय

" ८९ .. १ । १०५ । १ आप्त्यस्त्रित आङ्गिरसः कुत्सो वा ।

१८ । ४ ।

५५'यथा यमाय' इति तिस्रोऽनुष्टुभः । तत्र ५६'इदं हिरण्यम्' इति ककुम्मती । ५८'वृषा मतीनां' जगती । ५९'त्वेषस्ते', ६१'अक्षन्नमीमदन्त' इत्यनुष्टुभौ । ६०'प्र वा एतीन्दुः' इति भुरिक् । ६२'आ यात पितरः' इति द्वे आस्तारपंक्ती । पूर्वा भुरि गुत्तरा स्वराट् । ६६'असौ हा इह' इति त्रिपदा स्वराड्गायत्री । ६७'शुम्भन्तां लोकाः' इति द्वे एकावसाने पूर्वा द्विपदाच्यनुष्टुबिति ॥ ९ ॥

७१'अग्नये कव्यवाहनाय' इति प्रभृति ८६'यत्र पितरः' इत्यंतः* एकावसानाः । ७१'अग्नये' आसुर्यनुष्टुप् । ७२'सोमाय पितृमते' इति तिस्र आसुरीपंक्तयः । ७५'एतत् ते प्रततामह' आसुरीगायत्री, परासुर्युष्णिग्, उत्तरा दैवी जगती । ८१'नमो वः पितरः' इति पितृदेवत्यमाद्या प्राजापत्यानुष्टुप् । ८२'पितरो भामाय' साम्नीबृहती । ८३'पितरो यद् घोरम्', ८४'यच्छिवम्' साम्नीत्रिष्टुभौ । ८५'नमो वः पितरः स्वधा' आसुरीबृहती । ८६'येत्र पितरः' इति द्वे चतुष्पदे† उष्णिहौ । पूर्वा ककुम्मती ।

* सब हस्त लेखों में पाठ 'इत्यात' है ऐसा पाठ कौशिक सूत्र ८१।४४, ८५।२६, ८६।१७, तथा ८७।३० में आया है, यहां पर भी इसका अर्थ कुछ पता नहीं लगता। ह्वि० ने यहां अनुक्रमणिका का पाठ 'आतः' दिया है। कौ० सू० ८१।४४ के पाठ भेद में ब्लूमफील्ड ने E हस्त लेख का पाठ 'इत्यत' दिया है। मेरी सम्मति में यदि यहां 'इत्यंतः' हो तो अर्थ बहुत अच्छा लग सकता है।

† क. घ. चतुष्पदावुष्णिहौ।

८७ 'य इह' शंकुमती । ८८ 'आ त्वाग्न इधीमहि' इति त्र्यवसाना पथ्यापंक्तिराग्नेयी । ८९ 'चन्द्रमा अप्स्वन्तः' इति चान्द्रमसीयं पंचपदा पथ्यापंक्तिः । *'एके.ननव.तिश्चैव यमेषु विहिता ऋच' इति ॥ १० ॥

* यह प्रतीक पंचपटलिका ४ । १७ से उद्धृत की गई है ।

(अथैकोनविंशं काण्डम्)

१६ । १ ।

१'सं सं स्रवन्तु नद्यः' इति तृचं बहूवृचं ब्रह्मकांडं ब्रह्मा चान्द्रमसमानुष्टुभमपश्यदाद्यंयाज्ञिकम् । तस्याद्ये द्वे पथ्याबृहत्यौ । ३'रूपं रूपं वयो वयः' इति पंक्तिः ।

१६ । २ ।

१'शं त आपः' इति पञ्चर्चं सिन्धुद्वीप आप्यम् ।

१६ । ३ ।

१ दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात्' इति द्वे चतुर्ऋचे अथर्वाङ्गिरा आग्नेये त्रैष्टुभे । २'यस्ते अप्सु महिमा' इति भुरिक् ।

१६ । ४ ।

१'यामाहुतिम्' इति पञ्चपदा विराडति जगती । २'आकूतिं देवीम्' इति जगती मंत्रोक्तदेवत्या ।

१६ । ५ ।

१*'इन्द्रो राजा' इत्येकर्चमैन्द्रं त्रैष्टुभमिति ॥ ११ ॥

१६ । ६ ।

†१'सहस्र बाहुः' इति षोडशर्चं नारायणः पुरुष देवत्या अनुष्टुभः ।

---

* १६ । ५ । १ ऋ० ७ । २७ । ३ में है, ऋषि वसिष्ठ है ।

† १६ । ६ यह समग्रसूक्त ही स्वल्प भेद से ऋ० १० । ६ सूक्त में आता है ऋषि नारायण है ।

१६ । ७ । १ 'चित्राणि साकम्' इति पञ्च ।

१६ । ८ ।

१ 'यानि नक्षत्राणि' सप्तोभे मंत्रोक्तनक्षत्रदेवत्ये गार्ग्यस्त्रैष्टुभे । ७ । ४ अन्नं पूर्वा' इति भुरिक् । ८।१ 'यानि नक्षत्राणि' विराड्-जगती ।

१६ । ६ । १ 'शान्ता द्यौः' इति चतुर्दश ।

*१६ । १० । १ 'शं न इन्द्राग्नी' दश ।

१६ । ११ । १ 'शं नः सत्यस्य' षट् ।

†१६ । १२ ।

१ 'उषा अप स्वसुः' इत्येकर्चं वासिष्ठं वैश्वदेवं शंतातीयं त्रैष्टुभमाद्यं मंत्रोक्त बहुदेवत्यमिति ॥ १२ ॥

१६ । ६ ।

१ 'शान्ता द्यौः' विराडुरोबृहती । ५ इमानि यानि पञ्च' इति पञ्चपदा पथ्यापंक्तिः ६ 'नक्षत्रमुल्काभिहतम्' इति पंचपदा ककुम्मती । १२ 'ब्रह्म प्रजापतिः' इति त्र्यवसाना सप्तपदाष्टिः । १४ 'पृथिवी शान्तिः' इति चतुष्पदा संकृतिः, शेषाः काण्ड प्रतीकत्वेनानुष्टुभः ।

---

‡ १६ । १०, तथा ११ ये दो सूक्त ऋ० ७ । ३५ में आते हैं ११वें का अन्तिम छटा मंत्र ऋ० ५ । ४७ । ७ में है । ७ । ३५ का ऋ० वे० में ऋषि वासिष्ठ है और ५ । ४७ सू० का ऋषि ऋ० वे० में प्रति रथ आत्रेय है ।

† १६ । १२ का पूर्वार्ध ऋ० १० । १७२ का चतुर्थ मंत्र है ऋषि संवर्तः है । और इस मंत्र का उत्तरार्ध ऋ० ६।१७ । १५ का मंत्र है वहां ऋषि 'भरद्वाजो बार्हस्पत्य' है।

१६ । *१३ ।

१ 'इन्द्रस्य बाहू' एकादशाप्रतिरथ ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः । २ 'सक्रन्दनेन' इति चतस्रः, ११ 'अस्माकमिन्द्रः' इति भुरिजः ।

१६ । १४ ।

१ 'इदमुच्छ्रेयः' इत्येकर्चमथर्वा द्यावापृथिवीयं त्रैष्टुभमिति॥१३॥

१६ । †१५ ।

१ 'यत इन्द्र भयामहे' इति षड्चम् ।

१६ । १६ ।

१ 'असपत्नं पुरस्तात्' इति ‡तृचम् । आद्यस्य चतस्र ऐन्द्र्यः, प्रथमा §अन्त्ये द्वे, द्वितीयस्य तिस्रोऽपि मंत्रोक्त बहुदेवत्याः ।

१६ । १५ । १ 'यत इन्द्र' इति पथ्याबृहती । २ 'इन्द्रं वयं', ५ 'अभयं नः करत्यन्तरिक्षम्' इति ‖चतुष्पदे जगत्यौ । ३ 'इन्द्रस्त्रातोत'

---

* १६ । १३ सूक्त के समग्र मंत्र प्रथम के विना ऋ० १०।१०३ सूक्त में आ जाते हैं वहां ऋषि अप्रतिरथ ऐन्द्र है ।

† १६ । १५ । १, ४ मंत्र क्रम से ऋ० ८ । ६१ । १३ तथा ६ । ४७ । ८ में है क्रम से ऋषि भर्ग प्रागाथ और गर्ग हैं ।

‡ क. ङ हि (लंडन) लेखों में 'तृचम्' है और घ० बी० हि० (बर्लिन) लेखों में पाठ 'द्व्यृचम्' है। संहिता में यह सूक्त द्व्यृच ही है । सायण नें 'तिरश्चीनघ्न्या' को भिन्न तृतीया लिखकर भाष्य किया है । हमारी सम्मति में 'तृचम्' पाठ ही बृ० सर्वा० लेखक को अभिप्रेत है; क्योंकि आगे चलकर जो 'द्वितीयस्य तिस्रोऽपि' पाठ दिया है उस से तो तीन ऋचायें ही सिद्ध होती हैं दो नहीं।

§ घ० गु० अन्त्ये का (अ०) नहीं ।

‖ बी. 'द्वे' पाठ अधिक है ।

इति विराट्पथ्यापंक्तिः । ४'उरूं नो लोकम्', ६'अभयं मित्रात्' इति त्रिष्टुभौ ।

१६ । १६ ।

१'असपत्नं पुरस्तात्' इत्यनुष्टुप् । २'दिवो मादित्याः' इति त्र्यवसाना सप्तपदा बृहतीगर्भातिशक्करीति ॥ १४ ॥

१६ । १७ ।

'अग्निर्मा पातु', १=।१ अग्निं ते वसुवन्तम्' इत्युभे दशके प्रत्यृचं मंत्रोक्त देवत्ये । पूर्वं जागतमुत्तरं द्विपदम् । ५'सूर्यो मा द्यावापृथिवीभ्याम्', ७'विश्वकर्म्मा १०'बृहस्पतिर्मा' अतिजगत्यः । ६ आपो मा'इति भुरिक् । ६प्रजापतिर्मा अतिशक्कर्य्यः पंचपदाः ।

१६ । १८ ।

१ अग्निं ते वसुवन्तम्' साम्नीत्रिष्टुप् । २'वायुं ते' इति तिस्रः । ६अपस्त ओषधीमतीः' आर्च्यनुष्टुभः । ८'इन्द्रं ते' साम्नीत्रिष्टुप् । ५'सूर्यं ते' सम्राडार्च्यनुष्टुप् । ७ विश्व कर्म्माणं ते ६'प्रजापतिं ते', १०'बृहस्पतिं ते' इति प्राजापत्यात्रिष्टुभ इति॥१५

१६ । १६ ।

१'मित्रः पृथिव्योदक्रामत्' इति चैकादशकं चान्द्रमसं पांक्तमुत मंत्रोक्तदेवत्यम् । १ मित्रः', ३'सूर्यः', ६'इन्द्रः', भुरिग्बृहत्यः । १०'देवा अमृतेन' स्वराट्, शेषाः सर्व्वा अनुष्टुब्गर्भाः ।

१६ । २० ।

१ 'अप न्यधुः पौरुषेयं वधम्' बहुदेवत्यं त्रैष्टुभम् । २ 'यानि चकार' इति जगती । ३ 'यत् ते तनूषु' इति पुरस्ताद्बृहती । ४ 'वर्म मे' अनुष्टुब्गर्भा ।

१६ । २१ ।

१ 'गायत्र्युष्णिक्' इत्येकावसाना द्विपदा साम्नीबृहती । इद-मेकर्चं ब्रह्मा छान्दसं छन्दोऽनुक्रान्तिविज्ञानायापश्यदिति ॥१६॥

१६ । २२ ।

१ 'आङ्गिरसानामाद्यैः' इत्येकविंशतिस्तत्र सर्वा एकावसाना विहायान्त्याम् । अङ्गिरा मंत्रोक्तदेवत्यम् । आद्या साम्न्युष्णिक् । ३ 'सप्तमाष्टमाभ्याम्', १६ 'पृथक्सहस्राभ्याम्' प्राजापत्या गायत्र्यौ । ११ उपोत्तमेभ्यः', ४ 'नील नखेभ्यः' ७ 'पर्यायिकेभ्यः', १७ 'महा गणेभ्यः' दैवी जगत्यः । ५ हरितेभ्यः', १२ 'उत्तमेभ्यः', १३ उत्तरेभ्यः', दैवी त्रिष्टुभः । २ 'षष्ठाय', ६ 'क्षुद्रेभ्यः', १४ ऋषिभ्यः' इति तिस्रः, २२ 'ब्रह्मणे दैवीपंक्तयः । ८ प्रथमेभ्यः शंखेभ्यः' इति तिस्र आसुरीजगत्यः । १८ 'सर्वेभ्योऽङ्गिरोभ्यो विदगणेभ्यः' आसुर्यनुष्टुप् । २१ 'ब्रह्मज्येष्ठा' इति चतुष्पदा त्रिष्टुबिति ॥ १७ ॥

१६ । २३ ।

१ 'आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः' इति त्रिंशदथर्वा मंत्रोक्त-

देवत्या उत चान्द्रमसमंत्र्यां वर्जयित्वा सर्वा एकावसानाः। प्रथमासुरी गायत्री। द्वितीयादयः षड्दैवीत्रिष्टुभः। ८'एकादशर्चेभ्यः', १० 'त्रयोदशर्चेभ्यः' इति तिस्रः, १४'सप्तदशर्चेभ्यः' इति तिस्रः प्राजापत्यागायत्र्यः। १७ 'विंशतिः', १६'तृचेभ्यः' २१'क्षुद्रेभ्यः' २४'सूर्याभ्याम्' २५'व्रात्याभ्याम्' २६'ब्रह्मणे' दैवी पंक्तयः। १८'महत्काण्डाय', २६'प्राजापत्याभ्याम्' ६ 'द्वादशर्चेभ्यः', २८'मङ्गलिकेभ्यः' इति दैवी जगत्यः। २० 'एकर्चेभ्यः' २३ 'रोहितेभ्यः' २७'विषासह्यै' दैवी त्रिष्टुभ इति ॥ १८ ॥

१६। २४।

१'येन देवं सवितारम्' इत्यष्टौ मंत्रोक्त बहुदेवत्या उत ब्राह्मणस्पत्यमानुष्टुभम्। ४'परि धत्त' इति तिस्रः, ८'हिरण्य वर्णो अजरः' इति त्रिष्टुभः। ७'योगे योगे' इति त्रिपदार्षीगायत्री।

१६। २५।

१'अश्रान्तस्य त्वा' इत्येकर्चमानुष्टुम्, वाजिदेवत्यं गोपथः॥

१६। २६।

१'अग्नेः प्रजातं परि' इति चतुर्ऋचमाग्नेयं हैरण्यं त्रैष्टुभमथर्वा। ३ 'आयुषे त्वा वर्चसे त्वा' इत्यनुष्टुप्। ४ 'यद् वेद राजा वरुणः' इति पथ्यापंक्तिः, अनेन हिरण्यमस्तौदिति ॥ १६ ॥

१६। २७।

१'गोभिष्ट्वा पातु' इति पंचदशकं भृग्वंगिरास्त्रिवृद्देवत्यमुत

१६ । २७ ।

१ 'गोभिष्ट्वा पातु' इति पञ्चदशकं भृग्वंगिरारत्नवृद्देवत्यमुत चान्द्रमसमानुष्टुभम् । ३ 'तिस्रो* दिवः', ६ 'देवानां निहितं निधिम्' इति त्रिष्टुभौ । †६ आपो हिरण्यं जुगुपुः' जगती । १३ 'ये देवाः' इति तिस्र एकावसानाः । प्रथमार्च्युष्णिग्द्वितीयार्च्यनुष्टुप्, तृतीया साम्नीत्रिष्टुप् ॥

१६ । २८ ।

इमं बध्नामि ते मणिम्' इति त्रीणि । पूर्वं दशकमुत्तरं नवकं तृतीयं पञ्चकम् । ब्रह्मा सपत्नक्षयकामो मंत्रोक्तदर्भमणिदेवत्यमानुष्टुभमेतत्त्रयमिति ॥ २० ॥

१६ । ३१ ।

१ 'औदुम्बरेण मणिना' इति चतुर्दश पुष्टिकामोमंत्रोक्तौदुम्बरमणिदेवत्यमानुष्टुभम् । वेधसः पुष्ट्यै सविता ददर्श । ५ 'पुष्टिं पशूनाम्' १२ 'ग्रामणीरसि' इति त्रिष्टुभौ । ६ 'अहं पशूनां' विराट्प्रस्तारपंक्तिः । ११ 'त्वं मणीनां', १३ 'पुष्टिरसि' इति पञ्चपद शक्वर्यौ । १४ 'अयमौदुम्बरः' विराडास्तारपंक्तिः ॥

१६ । ३२ ।

१ 'शतकाण्डो दुश्च्यवनः' इति द्वे पूर्वं दशकमुत्तरं पञ्चकम्

---

* क., घ. 'दिवः' नहीं ।

† संहिता में यह पाठ १६ । २७ । ६ का उत्तरार्ध है । यह छन्द जगती छन्द के अनुकूल नहीं अतः यह पाठ चिन्तनीय है ।

एते मंत्रोक्तदेवत्ये आनुष्टुभे, भृगुः सर्वकाम आयुषे । ८'प्रियं मा दर्भ' इति पुरस्ताद्बृहती । ६'यो जायमानः', ३३ । २'घृतादुल्लुप्तः' ३३ । ५'दर्भेण त्वम्' इति त्रिष्टुभः । ३२ । १०'सपत्नहा शतकाण्डः', ३३ । १'सहस्रार्घः शतकाण्डः' इति जगत्यौ । ३३ । ३'त्वं भूमिम्' इत्यार्षीपंक्तिः । ३३ । ४'तीक्ष्णो राजा विषासहिः' आस्तारपंक्तिः ॥ २१ ॥

१६ । ३४ ।

१'जङ्गिडोसि जङ्गिडः' इति द्वे प्रथमं दशकं, द्वितीयं पञ्चकमांगिरा उभे मंत्रोक्तदेवत्ये उत वानस्पत्ये आनुष्टुभे ।

१६ । ३५ ।

३'दुर्हार्दः सघोरम्' इति पथ्यापंक्तिः । ४'परि मा दिवः'* शक्वरी निचृत्त्रिष्टुप् ॥

१६ । ३६ ।

१'शतवारो अनीनशत्' इति† षड्चं ब्रह्मा शतवार दैवतमानुष्टुभम् ॥

१६ । ३७ ।

१'इदं वर्चः' इति चतुर्ऋचमथर्वाग्नेयं त्रैष्टुभम् । २'वर्च आ धेहि' आस्तारपंक्तिः ३'ऊर्जे त्वा बलाय‡ त्वा' इति त्रिपदा महाबृहती । ४'ऋतुभ्यष्ट्वार्तवेभ्यः' पुर उष्णिगिति ॥ २२ ॥

---

* ड. बी. में इसका छन्द जगती दिया है ।

† ड. बी. षडर्चम् ।

‡ ड 'त्वा' नहीं ।

१६ । ३८ ।

१ 'न तं यक्ष्मा' इति तृचं मंत्रोक्त गल्गुलु देवताकमानुष्टुभम्। २ 'विष्वञ्चस्तस्मात्' इति चतुष्पादुष्णिक्। ३ 'उभयोरग्रभम्' इत्येकावसाना प्राजापत्यानुष्टुप् ॥

१६ । ३९ ।

१ 'एतु देवः' इति दशकं भृग्वंगिरा मंत्रोक्त कुष्ठदेवत्यमानुष्टुभम्। २ 'त्रीणि ते', ३ 'जीवला नाम ते' इति द्वे त्र्यवसाने *पञ्चपदे बृहत्यौ। तृतीया षट्पदा जगती। ५ 'त्रिः शाम्बुभ्यः' इति चतस्रश्चतुरवसानाः। प्रथमा सप्तपदा शक्करी। ९ 'अश्वत्थो देवसदनः' इति तिस्रोऽष्टयः ॥

१६ । ४० ।

१ 'यन्मे छिद्रं मनसः' इति चतुर्ऋचं ब्रह्मा बार्हस्पत्यमुत वैश्वदेवमानुष्टुभं। प्रथमानुष्टुप्त्रिष्टुप्। २ 'मा न आपः' इति पुरः ककुम्मत्युपरिष्टाद्बृहती। ३ 'मा नो भेधाम्' इति बृहतीगर्भा। ४ या नः पीपरदश्विना' इति त्रिपदार्षी गायत्रीति ॥२३॥

१६ । ४१ ।

१ 'भद्रमिच्छन्तः' इत्येकर्चं मंत्रोक्त तपोदेवत्यं त्रैष्टुभम् ॥

१६ । ४२ ।

१ 'ब्रह्मा होता' इति चतस्रो मंत्रोक्त ब्रह्मा देवत्या आद्या

---

* गु. घ. पञ्चपदे नहीं।

अनुष्टुप् । २ 'ब्रह्म स्रुचः' इति ककुम्मती पथ्यापंक्तिस्त्र्यवसाना । ३ 'अंहोमुचे प्र भरे' इति त्रिष्टुप् । ४ 'अंहोमुचं वृषभं' जगती ।

१९ । ४३ ।

१ 'यत्र ब्रह्मविदः' इत्यष्टौ बहुदेवत्यास्त्र्यवसानाः शंकुमत्यः पथ्यापंक्तय इति ॥ २४ ॥

१९ । ४४ ।

१ 'आयुषोसि' दशकं मंत्रोक्ताञ्जन देवत्यमानुष्टुभं भृगुः । ८ 'वर्ह्मीदम्' इति द्वे वारुणे । प्रथमा शन्तातिमप्रार्थयदेवं ततो मंत्रोक्तांश्च देवानिति । ४ 'प्राण प्राणम्' इति चतुष्पदा शंकुमत्युष्णिक् । ५ 'सिन्धोर्गर्भोसि, इति त्रिपदा निचृद्विषमा गायत्री ॥

१९ । ४५ ।

१ 'ऋणादृणमिव' दशतत्रयं चाञ्जनदेवत्याः पराः पञ्च मंत्रोक्तदेवत्याः । आद्ये द्वे आनुष्टुभौ । ३ 'अपामूर्ज' इति तिस्रः त्रिष्टुभः । ६ 'अग्निमग्निनावतु' इति पंचैकावसाना महाबृहत्यः । तत्राद्या विराट् चतस्रो निचृत इति ॥ २५ ॥

१९ । ४६ ।

१ 'प्रजापतिष्ट्वा बध्नात्' इति सप्तकं प्रजापतिरस्तृतमणि दैवतं त्रैष्टुभमाद्या पंचपदा ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् । २ 'ऊर्ध्वस्तिष्ठतु रक्षन्' इति षट्पदा भुरिक्शक्करी । ३ 'शतं च न', ७ यथा-त्वमुत्तरः' इति पंचपदा पथ्यापंक्तिः । ४ 'इन्द्रस्य त्वा' चतुष्पदा ।

'अस्मिन् मणौ' इति पञ्चपदातिजगती । ६ 'घृताद्दुल्लुप्तः' इति पञ्चपदोष्णिग्गर्भा विराड्जगती पंक्तिरिति ॥ २६ ॥

१९ । ४७ ।

१ 'आ रात्रि पार्थिवम्' इति चत्वारि सूक्तानि । पूर्वं नवकमुत्तरं षट्कं मध्यमं दशकमन्त्यं सप्तकमेवं द्वात्रिंशन्मन्त्रोक्तरात्रिदेवत्या अनुष्टुभो गोऽथ ऋच आद्यस्याद्या पथ्याबृहती । २ 'न यस्याः' पंचपदा अनुष्टुब्गर्भा परातिजगती । ६ 'रक्षा माकिर्नः' इति पुरस्ताद्बृहती । ७ 'माश्वानाम्' इति त्र्यवसाना षट्पदा जगती ॥ २७ ॥

१९ । ४८ ।

१ 'अथो यानि च' त्रिपदार्षी गायत्री । २ 'रात्रिमातः' त्रिपदाविराडनुष्टुप् । ३ 'यत् किं चेदं' बृहतीगर्भा । ५ 'ये रात्रिमनुतिष्ठन्ति' पथ्यापंक्तिरिति ॥

१९ । ४९ ।

१ 'इषिरा योषा' इति पञ्च, ८ 'भद्रासि रात्रि' त्रिष्टुभः । ६ 'स्तोमस्य नः' आस्तारपंक्तिः ७ 'शम्या ह' पथ्यापंक्तिः । १० 'प्र पादौ न' इति त्र्यवसाना षट्पदा जगती भरद्वाजश्चेति॥२८

१९ । ५१ ।

१ 'अयुतोहम्' इति द्वे एकावसाने ब्रह्मा । पूर्वात्मदेवत्या ह्येकपदा ब्राह्म्यनुष्टुप् उत्तरा सावित्री त्रिपाद्यवमध्योष्णिक् ॥

१९ । ५२ ।

१'कामस्तद्' इति पञ्चकं मंत्रोक्तकामदैवतं त्रैष्टुभम् । ३'दूराच्चकमानाय' चतुष्पादुष्णिक् । ५'यत्काम कामयमान.' उपरिष्टाद्बृहती ॥

१९ । ५३ ।

१'कालो अश्वः' इति द्वे पूर्वे दशकमुत्तरं पंचकमेवं पचदश भृगुर्मंत्रोक्त सर्वात्मक कालदेवत्या अनुष्टभ इति ॥ २९ ॥

पूर्वस्याद्याश्चतस्त्रस्त्रिष्टुभः । ५'कालोऽमूम्'* इति निचृत् पुरस्ताद्बृहती ॥

१९ । ५४ ।

२'कालेन वातः' इति त्रिपदार्षी गायत्री । ५'कालेयमङ्गिरा' इति त्र्यवसाना षट्पदाविराडष्टिरिति ॥

१९ । ५५ ।

१ रात्रिं रात्रिमप्रयातम्' इति षडृचमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । २'या ते वसोः' इत्यास्तार पंक्तिः । ५'अपश्चा दग्धान्नस्य' इति त्र्यवसाना पंचपदा पुरस्ताज्ज्योतिष्मतीति ॥ ३० ॥

१९ । ५६ ।

१'यमस्य लोकात्'* इति द्वे पूर्वे षट्कमुत्तरं पंचकमेवमेवमेकादश यमो दौष्वप्न्यस्त्रिष्टुभः ॥

---

* घ. 'अमूं दिवम्' इति ।

१६ । ५७ ।

*१ 'यथा कलाम्' इत्यनुष्टुप् । ३ 'देवानां पत्नीनाम्' इति त्र्यवसाना चतुष्पदा त्रिष्टुप् । ४ 'तं त्वा स्वप्न' इति षट्पदोष्णिग्बृहतीगर्भा विराट् शक्करी । ५ 'अनास्माकस्तद्देव' इति त्र्यवसाना पंचपदा पर शाक्करातिजगतीति ॥ ३१ ॥

१६ । ५८ ।

१ 'घृतस्य जूतिः' इति षडृचं ब्रह्मा मंत्रोक्तबहुदेवत्यमुत याज्ञिकं त्रैष्टुभम् । २ 'उपास्मान् प्राणः' इति पुरोऽनुष्टुप् । ३ 'वर्चसो द्यावापृथिवी' इति चतुष्पदातिशक्करी । †५ 'यज्ञस्य-चक्षुः' इति भुरिक् । ६ 'ये देवानामृत्विजः' इति त्रिष्टुप् ।

१६ । ५६ ।

‡१ 'त्वमग्ने' इति तृचमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । प्रथमा गायत्री ।

१६ । ६० ।

१ 'वाङ्म आसन्नसोः' इति द्व्यृचं मंत्रोक्त वागादिदैवतम् । आद्या पथ्याबृहती । २ ऊर्वोः' इति ककुम्मती पुर उष्णिगिति३२

१६ । ६१ ।

१ 'तनूस्तन्वा' इति त्रीण्येकर्चानि ब्राह्मणस्पत्यानि । प्रथमा-विराट् पथ्याबृहती ।

---

* १६ । ५७ । १ ऋ० ८ । ४७।१७ में है ऋषि त्रित आप्त्य है।

† १६ । ५८ । ४ ऋ० १० । १०१ । ८ में आता है ऋषि बुधः सौम्यः है ।

‡ १६ । ५६ । १ ऋ० ८।११।१ में है ऋषि वत्सः काण्वः है । तथा १६ । ५६ । २ ऋ० १० । २ । ४ में है ऋषि त्रित है।

१९ । ६२ ।

१ 'प्रियं मा' अनुष्टुप् ।

१९ । ६३ ।

१ 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति विराडुपरिष्टाद्बृहती ।

१९ । ६४ ।

१ 'अग्ने समिधम्' इत्याग्नेयं चतुर्ऋचमानुष्टुभम् ।

१९ । ६५ ।

'हरिः सुपर्णः' इत्येकर्चं जातवेदसं सौर्य्यं जागतम् ।

१९ । ६६ ।

१ 'अयो जालाः' इत्येकर्चं जातवेदसं सौर्य्यं वज्रदेवत्यमति-
जागतम् ।

१९ । ६७ ।

१ 'पश्येम' इत्यष्टौ सौर्य्याः प्राजापत्यागायत्र्य इति ॥ ३३ ॥

१९ । ६८ ।

१ 'अव्यसश्च' इत्येकर्चं मंत्रोक्तकर्म्ममात्रदेवत्यमानुष्टुभम् ।

१९ । ६९ ।

१ 'जीवा स्थ' इति चतस्र एकावसाना मंत्रोक्ताब्देवत्याः ।
प्रथमासुर्यनुष्टुप् । २ उप जीवा' इति साम्न्यनुष्टुप् । ३ संजीवा'
इत्यासुरी गायत्री । ४ 'जीवला' इति साम्न्युष्णिक् ।

१९ । ७० ।

१ 'इन्द्र जीव' इत्येका सौर्य्या त्रिपदा गायत्री ।

१६ । ७१ ।

'स्तुतामया' इति त्र्यवसाना पञ्चपदातिजगती गायत्री देवतमेकर्चम् ।

१६ । ७२ ।

१ 'यस्मात् कोशात्' इत्येकर्चं परमात्मदैवतं त्रैष्टुभमनेन सर्वान् देवान् स्वरक्षणकामः प्रार्थयदिति भृग्वंगिरा ब्रह्मेति भृग्वं-गिरा ब्रह्मेति ॥ ३४ ॥

इति श्री ब्रह्मवेदोक्तमंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां दशमः पटलः समाप्तः एकोनविंशतिकाण्डम् समाप्तम्* ।

---

* घ. में यह सम्पूर्ण पाठ भी है और यह पाठ आगे अधिक है—

"स्वस्ति" करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ।

संवत् १७६७ वर्षे वैशाषवदि १ रवि वायद्रा ज्ञातीय जग जीवनेन लषीतमिदं इदं पुस्तक लेखकः पाठकयोः चिरंजियात् ॥

शुभमस्तु—यावल्लवण समुद्रो यावन्नक्षत्र मंडितोमेरुः ।

यावत् चन्द्रादीत्यौ तावत् इदं पुस्तकं जयतु ।

भग्न पृष्टि कटीग्रीवाबद्ध मुष्टीरधोमुखं ।

कष्टेन लेखितं शास्त्रं यत्नेन परिपालयेत् ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

कल्याणमस्तु

इन श्लोकों में अशुद्ध पाठों को अशुद्ध ही दिया है ।

(अथ विंशति काण्डम्)

*ओं सूक्तसंख्याऋषिदैवतछन्दांस्यनुवर्तन्ते अपरस्याः संख्याऋषिदैवत छन्दोभ्योबृहती सतोबृहत्यौ । बार्हतः प्रगाथः प्रगाथोक्तौ तं ब्रूयात् ॥ प. रे भाषा ॥ †ॐ अथाथर्वणे विंशतितमकाण्डस्य सूक्तसंख्या सम्प्रदायादृषिदैवतछन्दांस्या-श्वलायनानुक्रमानुसारेणानुक्रमिष्यामः खिलान् वर्जयित्वा ॥

---

* इसके आरम्भ में शु. में 'श्री गणेशायनमः' अधिक है । घ. और ग. में यह पाठ अधिक है—(ॐ नमः यह ग में नहीं) । श्री ब्रह्मवेदाय नमः ॥ ॐ अथेन्द्रत्वादीन्यनाय्यं तदित्यंतान् बहूनैन्द्राग्नान् गायत्रान्याश्विय शंसनमंत्रानथर्वांगिरा अपश्यत् तत्राद्यस्य सूक्तस्य द्वितीया मारुती, पराग्नेयी, मरुतः पोत्रादिति चतस्रो मंत्रोक्तदेवत्या एकावसाना आद्ये द्वे विराड्गायत्र्याविंद्रो ब्रह्मा-च्युर्णेग्वेवोद्राविणोदाः साम्नीत्रिष्टुब्यथोद्प्रुतो न वयो रक्षमाण इति बार्हस्पत्यमेवं यत्र मंत्रान्तर्देवता या दृश्यते स मंत्रस्तद्देवताको भवतीति सर्वत्र परिभाष्यते विहिसोतोरसृक्षतेति त्रयो विंशति मंत्रानैन्द्रान् वृषाकपिरिदंजना उपश्रुतेत्यादि यदस्याहमित्यंतान्खिलमंत्रान् सर्वानैतशो मुनिरपश्यदैतशोमुनिरपश्यदिति ॥

अथर्वान्तर्गत खिल मंत्रों के छंद और ऋषि केवल घ. में ही हमें मिले हैं । ङ और बी. में तो यह पाठ है ही नहीं और क. का हस्त लेख ही यहां तक नहीं मिलता।

† इस लेख से प्रतीत होता है, कि अथर्ववेद के बीसवें काण्ड के छन्द ऋषि आदि बृहत्सर्वानुक्रमणिका लेखकों के नहीं प्रत्युत उन्हों ने इस काण्ड के ऋषि दैवत छंद आदि आश्वलायनानुक्रमणी के आधार से दिये हैं ।

२० । १ ।

*१'इन्द्र त्वा' तृचं विश्वामित्र गोतम विरुपाः प्रत्यृच-मिन्द्रमरुदग्नयोऽपि गायत्रम् ॥

२० । २ ।

†१'मरुतः पोत्रात्' इति चतुष्कमेकावसाना आद्ये द्वे विराड्गायत्र्यौ । ३'इन्द्रो ब्रह्मा' आर्च्युष्णिक् । ४'देवो द्रविणोदाः' साम्नीत्रिष्टुप् ॥

२० । ३ ।

†१'आयाहि' तृचमिरिंबिठिरैन्द्रं गायत्रम् ॥

२० । ४ ।

‡१'आ नो याहि ॥

२० । ५ ।

§१'अयमु त्वा' अष्टावित्या विश्वामित्रस्य ॥

---

* २० । १ । सूक्त के तीनों मंत्र ऋ० वे० में क्रमशः ३ । ४० । १, १ । ८६ । १, ८ । ४३ । ११ में आते हैं । वहां भी ऋषि देवता, छन्द, यही हैं ।

† २० । ३ । सूक्त ऋ० ८ । १७ । १-३ में है ऋषि 'इरम्बिठिः काण्व' है ।

‡ २० । ४ । सू० ऋ० ८ । १७ । ४-६ में है ।

§ २० । ५ । सू० ऋ० ८ । १७ । ७-१३ में है ।

प्रकाशित अथर्वसंहिताओं में यह २० । ५ । सूक्त सप्तर्च है और अगला २० । ६ । सू० नवर्च है, परन्तु बृ० सर्वा० में इन दोनों को अष्टर्च ही माना है । बृ० सर्वा० में २० । ६ सूत्र का आदि का 'इन्द्रत्वा वृषभं' २० । ५ । का अन्तिम मंत्र स्वीकार करके छटे सूक्त को 'इन्द्र क्रतुविदं' छटे के द्वितीय मंत्र से आरम्भ करके उसे भी अष्टर्च सिद्ध किया है । सायण ने अपने भाष्य में पांचवें सूक्त को सप्तर्च और छटे को नवर्च लिखा है । २० । ६ मंत्र के नीचे शंकर पाण्डुरंग ने बृ० सर्वाक्रमणी के विषय में यह टिप्पणि दी है—

The Sarvanukramni begins the hymn with 'इन्द्र क्रतुविदं' instead of with 'इन्द्र त्वा वृषभं वयं', and makes and the preceding hymn consist of eight mantras each, being supported in this by P. P. J. CP.

हमारी सम्मति में यहां पञ्चम सूक्त सप्तर्च ही चाहिये अष्टर्च नहीं, क्योंकि अथर्ववेद के बीसवें काण्ड के तीसरे, चौथे और पञ्चम सूक्तों के जो १३ मंत्र हैं वे क्रम से ही १३ मंत्र ऋ० ८ । १७ । सूक्त में आए हैं और छटे सूक्त के ६ मंत्र ही ऋ० वे० ३ । ४० । सूक्त में क्रम से आते हैं । अतः बृ० सर्वा० कार का ६ सूक्त का आदि मंत्र पञ्चम सूक्त में मिलाकर अष्टर्च लिखना ठीक नहीं प्रतीत होता । इसी ऋ० के एक सूक्त के आधार से ही प्रतीत होता है, कि अथर्ववेद में तीन सूक्तों की कल्पना की गयी है । न जाने बृ० सर्वा० लेखक ने इन दोनों सूक्तों को अष्टर्च किस विचार और आधार से लिखा है ।

* २० । ६ । सूक्त ऋ० ३ । ४० में है ऋषि विश्वामित्र है ।

२० । ६ ।

१ 'इन्द्र क्रतु विदम्' इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य विश्वामित्रः ॥

२० । ७ ।

*१ 'उद् घेदभि' चतुर्ऋचं सूक्तं सुकक्षोऽन्त्या विश्वामित्रस्य ॥

२० । ८ ।

†१ 'एवा पाहि' तृचं सूक्तं भरद्वाजः कुत्सविश्वामित्राः प्रत्यृचं त्रैष्टुभम् ॥

२० । ९ ।

‡१ 'तं वो दस्म' इति चतुर्ऋचं सूक्तं नोधा आद्ययोर्मेध्यातिथिरन्त्ययोराद्ये §द्वे त्रैष्टुभौ प्रगाथ उत्तरे ॥

२० । १० ।

‖१ 'उदु त्ये' इति द्व्यृचं सूक्तं मेध्यातिथिः प्रगाथः ॥

---

* २० । ७ सूक्त ऋ० ८ । ९३ । १–३ में आते हैं ऋषि सुकक्ष है । इस सूक्त का चतुर्थ मंत्र २० । ६ । सूक्त में ही आचुका है । घ० में आदि का उद्धरण केवल 'उद्धेति' मे ही है ।

† २० । ८ । सूक्त के तीन मंत्र ऋ० वे० में क्रमशः ६ । १७ । ३. १ । १०४ । ९, ३ । ३२ । १५ में आते हैं ऋषि क्रम से भरद्वाज बार्हस्पत्य, कुत्स आङ्गिरस तथा विश्वामित्र हैं ।

‡ २० । ८ । सूक्त के तीन मंत्र ऋ० वे० में क्रम से ८ । ८८ । १, २ तथा ८ । ३ । ९, १० आते हैं । ऋषि क्रम से नोधा और मेध्यातिथि काण्व है । घ० में 'तं वो' है दस्म नहीं दिया ।

§ घ में द्वे नहीं ।

‖ २० । १० । ऋ० ८ । ३ । १५, १६ में है ऋषि मेध्यातिथि काण्व है ।

२० । ११ ।

*१ 'इन्द्रः पूर्भि' एकादशर्चं सूक्तं विश्वामित्रस्त्रैष्टुभम् ॥

२० । १२ ।

†१ 'उदु ब्रह्माणि' इति सप्तर्चं सूक्तं वसिष्ठोऽन्त्यात्रिम् ॥

२० । १३ ।

‡१ 'इन्द्रश्च' इति चतुर्ऋचं सूक्तं वामदेवगोतमकुत्सविश्वामित्राः प्रत्यृचमिन्द्रा बृहती मरुत आग्नेय्यौ जागतमंत्यात्रिष्टुप् ॥ १ ॥

२० । १४ ।

§१ 'वयमु ||त्वाम्' इति चतुर्ऋचं सूक्तं सौभरिरैन्द्रं प्रगाथः ॥

२० । १५ ।

¶१ 'प्र मंहिष्ठाय' इति षड्टचं सूक्तं गोतमस्त्रैष्टुभम् ॥

---

* २० । ११ । ऋ० ३ । ३४ में है ऋषि विश्वामित्र है ।

† २० । १२ । प्रथम १-६ मंत्र ऋ० ७ । २३ में हैं और सातवां ५ । ४० । ४ में है ऋषि क्रमशः वसिष्ठ और अत्रि हैं ।

‡ २० । १३ । का प्रथम मंत्र ऋ० ४ । ५० । १० में, दूसरा मंत्र ऋ० १ । ८५ । ६ में, तीसरा ऋ० १ । ६४ । १ में और चतुर्थ ऋ० ३ । ६ । ६ में है । ऋषि क्रम से वामदेव गोतम, कुत्स, तथा विश्वामित्र हैं ।

§ २० । १४ । ऋ० ८ । २१ । १,२,६, १० मे हैं । मूल लेखों में 'वायमुत्वा' पाठ है यह ऊपर का पाठ संहितानुकूल जान हमने दिया है ।

|| २० । १५ । सू० ऋ० १ । ५७ । में आता है वहां ऋषि सव्य आङ्गिरस है । ऋषि सोभरिः काण्व है ।

¶ मूल लेखों में 'षडर्चं' है ।

२० । १६ ।

*१'उद प्रुतो न' इति द्वादशर्चं सूक्तं अयास्यो बार्हस्पत्यम्॥

२० । १७ ।

†१'अच्छा मे' इति द्वादशर्चं सूक्तं कृष्णो जागतमन्त्ये त्रिष्टुभौ ॥ २ ॥

२० । १८ ।

‡१'वयमु त्वा' इति षण्मेध्यातिथिप्रियमेधौ तिसृणां शिष्टा वसिष्ठो गायत्रम् ॥

२० । १९ ।

१'वार्त्रहत्याय' इति सप्तर्चं सूक्तं विश्वामित्रः ॥

२० । २० ।

१'शुष्मिन्तमं नः' अन्त्या गृत्समदा ॥

---

* २० । १६ । ऋ० १० । ६८ में है । ऋषि अयास्य है ।

† २० । १७ । १-११ ऋ० १० । ४३ में और १२ ऋ० ७ । ९७ । १० में है ऋषि क्रम से कृष्ण और वसिष्ठ हैं ।

‡ २० । १८ । १—३ ऋ० ८ । २ । १६—१८ में तथा ४—६ ऋ० ७ । ३१ । ४—६ में है । ऋषि क्रम से मेधातिथि काण्व तथा प्रियमेधाङ्गिरस, वसिष्ठ हैं ।

२० । १९ । ऋ० ३ । ३७ । १—७ में है ऋषि विश्वामित्र है ।

२० । २० । १-४ ऋ० ३ । ३७ । ८-११ में और ५-७ ऋ० २ । ४१ । १०-१२ में है । ऋषि क्रम से विश्वामित्र और गृत्समद हैं ।

२० । २१ ।

१ 'न्यू षु' एकादशं सद्यो जागतमन्त्ये त्रिष्टुभौ ॥ ३ ॥

२० । २२ ।

१ 'अभि त्वा' *षड्त्रिंशदेकस्तिसृणामन्त्यानां प्रियमेधो गायत्रम् ॥

२० । २३ ।

१ 'आ तू नः' नवं विश्वामित्रः ॥

२० । २४ ।

१ 'उप नः',

२० । २५ ।

१ अश्वावति सप्तगोतमोऽन्त्यामष्टको जागतमन्त्या त्रिष्टुप् ॥४

२० । २६ ।

१ 'योगे योगे' इति षट् शुनःशेपस्तिसृणां शिष्टा मधुच्छन्दा गायत्रम् ॥

---

२० । २१ । ऋ० १ । ५३ में है ऋषि सव्य आङ्गिरस है । अनुक्रमणी में इस सूक्त का ऋषि नहीं दिया ।

२० । २२ । १—३ ऋ० ८ । ४५ । २२—२४ में है तथा ४–६ ऋ० ८ । ५८ । ४—६ में है ऋषि क्रम से 'त्रिशोकः काण्वः', और मेध्य काण्व है ।

* इस सूक्त की ऋचायें छः हैं यहां षड्त्रिंशद् न जानें किस विचार से लिखा है ।

२० । २३ । ऋ० ३ । ४१ में है ऋषि विश्वामित्र है ।

२० । २४ । ऋ० ३ । ४२ में है ऋषि विश्वामित्र है ।

२० । २५ । १—६ ऋ० १ । ८३ में मंत्र ७ ऋ० १० । १०४ । ३ में है ऋषि क्रम से गोतम राहूगण और अष्टको वैश्वामित्र हैं ।

२० । २६ । १—३ ऋ० १ । ३० । ७—९ में है और ४—६ ऋ० १ । ६ । १—३ में ऋषि क्रमश शुनः शेप आर्जीगर्त और मधुच्छन्दा हैं ।

२० । २७ ।

१'यदिन्द्र' पद् गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ ॥

२० । २८ ।

१'व्यन्तरिक्षम्' चतुष्कमन्त्ये त्रिष्टुभौ ॥

२० । ३३* ।

१'अप्सु धूतस्य' तृचमष्टकंत्रैष्टुभम् ॥ ५ ॥

२० । ३४ ।

१'यो जातः' †पञ्चदश गृत्समद ऐन्द्रं त्रैष्टुभम् ॥

२० । ३५ ।

१'अस्मा इदु' षोडश नोधा ॥

२० । ३६ ।

१'य एकः' एकादश भरद्वाजः ॥

---

२० । २७ ऋ० ८ । १४ । १—६ में है । ऋषि गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ हैं ।

२० । २८ ऋ० ८ । १४ । ७—१० में है । ऋषि पूर्ववत् ।

* बीच के २९—३२ सूक्तों के छन्द ऋषि हस्त लेखों में नहीं हैं ।

२० । ३४ ऋ० २ । १२ में है ऋषि गृत्समद है ।

† इस २० । ३४ सूक्त के मंत्र, संहिता में १८ हैं और अनुक्रमणी के ड. बी दोनों मूल लेखों में यहां पञ्चदश लिखा है ।

२० । ३५ ऋ० १ । ६१ में है । ऋषि नोधा गौतम है ।

२० । ३६ ऋ० ६ । २२ में है । ऋषि भरद्वाज बार्हस्पत्य ।

२० । ३७ ।

१ 'यस्तिग्म शृङ्गः' एकादश वसिष्ठः ॥

२० । ३८ ।

१ 'आ याहि सुषुमा' उक्तमिन्द्रं तृचं मधुच्छन्दा गायत्रम् ॥

२० । ३९ ।

१ 'इन्द्रं वः' पञ्च, व्यन्तरिचं चतसृणामुक्तम् ॥

२० । ४० ।

१ 'इन्द्रेण' तृचं ३ 'आदहं' मारुती ॥

२० । ४१ ।

१ 'इन्द्रो दधीचः' । गोतम ॥

२० । ४२ ।

१ 'वाचं' कुरु स्तुतिः ॥

२० । ४३ ।

१ 'भिन्धि' त्रिशोकयः ॥

---

२० । ३७ ऋ० ७ । १९ में है । ऋषि—वासिष्ठ है ।

२० । ३८ । ऋ० ८ । १७ । १-३ और ऋ० १ । ७ । १-३ में है ऋषि इरिम्बिठिः काण्व ऋषि ॥

२० । ३९ । ऋ० १ । ७ । १०, तथा ८ । १४ । ७-१० ।

२० । ४० । ऋ० १ । ६ । ७, ८, ४ । में है । ऋषि, मधुछन्दा है

२० । ४१ । ऋ० १ । ८४ । १३-१५ । में है । ऋषि गोतमो राहूगण है ॥

२० । ४२ । ऋ० ८ । ६५ । १२, ११, १० में है । ऋषि-प्राथाथः काण्व है ॥

२० । ४३ । ऋ० ८ । ४५ । ४०-४२ में है । ऋषि-त्रिशोकः काण्व है ॥

२० । ४४ ।

१ 'प्र सम्राजम्' इरिम्बिठिः ॥

२० । ४५ ।

१ 'अयमु ते' शुनःशेपो देवतापरनामा ॥

२० । ४६ ।

१ 'प्रणेतारम्' इरिम्बिठिः ॥

२० । ४७ ।

१ 'तमिन्द्रम्' *द्वाविंशतिः सुकक्षस्तिसृणामिन्द्रादय उक्ता एकोनविंशतिः ॥

२० । ४८ ।

१ 'अभि त्वा' द्वाभ्यां सूक्ताभ्यां खिलौ ॥

---

२० । ४४ । ऋ० ८ । १६ । १-३ में है ऋषि-इरिम्बिठि काण्व है।

२० । ४५ । ऋ० १ । ३० । ४-६ में है ऋषि-शुनःशेप आजीगर्तिः।

२० । ४६ । ऋ० ८ । १६ । १०-१२ में है ।

२० । ४७ । १-३ ऋ० ८ । ९३ । ७-९ में, ४-६ ऋ० १ । ७ । १-३ में, ७-९ ऋ० ८ । १७ । १-३ में, १०-१२ ऋ० १ । ६ । १-३ में, १३-२१ ऋ० १ । ५० । १-९ में हैं इनके ऋषि क्रमशः सुकक्ष, मधुच्छन्दा, इरम्बिठिः, मधुच्छन्दा और प्रस्कण्व हैं ॥

*२० । ४७ । सूक्त २१ ऋचाओं का है परंच अनुक्रमणी में इसे 'द्वा विंशतिः' लिखा है सो ठीक प्रतीत नहीं होता ॥

२० । ४८ । ४-६ ऋ० १० । १८९ । में है और अथर्व ६ । ३१ में भी हैं । ऋग्वेद में ऋषि सार्पराज्ञी और देवता भी सार्पराज्ञी और देवता भी सार्पराज्ञी और सूर्य्य है ॥

२० । ५० ।

१ 'कन्नव्यः' द्व्यृचं मेध्यातिथिः प्रगाथम् ॥

२० । ५१ ।

१ 'अभि २ 'प्र वः' प्रस्कण्वः प्रगाथः 'प्र सु' पुष्टिगु प्रगाथम् ॥

२० । ५२ ।

१ 'वयं घ त्वा' तृचं मेध्यातिथिर्बार्हतम् ॥

२० । ५३ ।

१ 'क ईं वेद',

२० । ५४ ।

१ 'विश्वाः पृतनाः' रेभोऽतिजगत्युपरिष्टाद्बृहत्यौ द्वे ॥

२० । ५५ ।

१ 'तमिन्द्रं' रेभो बृहती ॥

२० । ५६ ।

१ 'इन्द्रोमदाय' पड् गोतमस्त्रैष्टुभम् ॥

---

२० । ५० ऋ० ८ । ३ । १३, १४ में है ऋषि मेध्यातिथि काण्व है ।

२० । ५१ ऋ० ८ । ४९ । १, २ तथा ८ । ५० । १, २ में है । ऋषि प्रस्कण्व है ।

२० । ५२ । ऋ० ८ । ३३ । १, २ में हैं । ऋषि मेधातिथिः—

२० । ५३ । ऋ० ८ ३३ । ७-९ में है । ऋषि मेधातिथिः—

२० । ५४ । ऋ० ८ । ९७ । १०-१२ में है । ऋषि रेभः कश्यप है ।

२० । ५५ । ऋ० ८ । ८६ । १३, १, २ में है ।

२० । ५६ । ऋ० १ । ८१ । १-३, ७-९ में है ।

२० । ५७ ।

१ 'सुरूप कृत्नुम्' दश मधुछन्दास्तिसृणां गायत्री । ४ 'शुष्मिन्तमं न' इत्याद्युक्ताः । ११ 'क ईं वेद' इत्युक्तः ॥ ६ ॥

२० । ५८ ।

१ 'आयन्त इव' पएमृधो द्वयोः । ३ 'बएमहान्' द्वयोर्भरद्वाज आद्यये. रैन्द्रस्तृतीया चतुर्थ्यः सूर्यः प्रगाथः ॥

२० । ५९ ।

१ 'उदु त्ये' उक्तः । *३ 'उदित्' द्व्यृचं वसिष्ठ एन्द्रं प्रगाथः ॥

२० । ६० ।

१ 'एवा हि' षट् तिसृणां सुतकक्षः सुकक्षो वोत्तरासां मधुछन्दा गायत्रम् ॥

२० । ६१ ।

१ 'तं ते' दश पएणां गोषूक्त्यश्वसूक्तिनावौष्णिहम् ॥

---

२० । ५७ । ऋ० १ । ४ । १-३, तथा ३ । ३७ । ८-११, तथा २ । ४१ । १०-१२, तथा ८ । ३३ । ७-९, १-३ में है ॥

२० । ५८ ऋ० ८ । ९९ । ३, ४ तथा ८ । १०१ । ११, १२ में है ।

२० । ५९ । ऋ० ८ । ३ । १५, १६, तथा ७ । ३२ । १२, १३ में है ।

*सर्वानुक्रमणी में 'उदित्' मंत्र से नया सूक्त द्व्यृच माना है परन्तु संहिताओं में यह चतुर्ऋच है ॥

२० । ६० । ऋ० ८ । ८१ । २८-३० तथा १ । ८ । ८-१० में है ऋषि कुसीदी काण्व और मधुछन्दा है ॥

२० । ६१ । ऋ० ८ । १५ । ४-६, १-३ में है । ऋषि गोसूक्त्यश्वसूक्तिनौ हैं ॥

२० । ६२ ।

१ 'वयमु त्वा' इत्युक्ता पएनृमेध उष्णिहं *तम्वभ्युक्ता ॥

२० । ६३ ।

†१ 'इमा नु कं भुवना' साधनो वासार्धं चतुर्थ्यां अयावाज भारद्वाजो ४ 'य एकं इद्' इन्द्र नृपोऽर्चे गोतमः । ७ 'य इन्द्र' त्रिष्टुभः शिष्टा उष्णिहम् ॥

२० । ६४ ।

१ 'एन्द्र नः' पएनृमेधास्तिसृणां चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गोषूक्तयश्वसूक्तिनावौष्णिहम् । ४ 'एदु' तृचं विश्वमना उष्णिहम् ॥

२० । ६५ ।

१ एतो नु ॥

---

२० । ६२ । ५-७ ऋ० ८ । ६८ । १-३ में है और मंत्र ८-१० ऋ० ८ । १५ । १-३ में है और मत्र १-४ अथर्व २० । १४ में आचुका है । * यह पाठ पढ़ा नहीं गया ॥

२० । ६३ । १-३ ऋ० १० । १५७ तथा ६ । १७ । १५ में है मंत्र ४-६ ऋ० १ । ८४ । ७-९ में और मंत्र ७-९ ऋ० ८ । १२ । १-३ में है ॥

†यहां का सारा ही पाठ अत्यन्त भ्रष्ट है पढ़ना बहुत कठिन है ॥

२० । ६४ । ऋ० ८ । ६८ । ४-६ तथा ८ । २४ । १६-१८ ॥

२० । ६५ । ऋ० ८ । २४ । १९-२१ ।

२० । ६६ ।

१'स्तुहि' ॥ ७ ॥

२० । ६७ ।

१ वनोति' हि दशाद्याः परुछेपस्तिसृणाम् । ४'यज्ञैः' चतसृणां गृत्समद आद्यैन्द्री, द्वितीया मारुती, तृतीयाग्नेयी । चतस्रः कृतयस्तिस्रोऽत्यष्टयश्चतस्रो जगन्यः ॥

२० । ६८ ।

१'सुरुप कृत्नुम्' इति तिस्र उक्ताः । ४'परेहि' नव मधुछन्दा ऐन्द्रं गायत्रम् ॥

२० । ६९ ।

१'स घा नः' द्वादश । ९'युञ्जन्ति' तिस्रः, १२'आदह' इत्येका चोक्ताः ॥

२० । ७० ।

१'वीलु चित्' विंशतिः आद्ये द्वे ऐन्द्रमारुत्यौ तिस्रो मारुतः शिष्टा ऐन्द्रमारुतः ॥

---

२० । ६६ । ऋ० ८ । २४ । २२-२४ ।

२० । ६७ । १ ऋ० १ । १३३ । ७ में, मंत्र २ ऋ० १ । १३६ । ८ में है, मंत्र ३ ऋ० १ । १२७ । १ में है, मंत्र ४-६ ऋ० २ । ३६ । २, ४, ५ में हैं, मंत्र ७ ऋ० २ । ३७ । २ में है ॥

२० । ६८ । ऋ० १ । ४ ।-४-१० तथा १ । ५ । १-२ में है ।

२० । ६९ । ऋ० १ । ५ । ३-१० तथा १ । ६ । १-४ ।

२० । ७० । ऋ० १ । ६ । ५-१० तथा १ । ७ । १-१० तथा १ । ८ । १-४ ।

२० । ७१ ।

१'महां इन्द्रः' षोडशैन्द्रम् ॥ ८ ॥

२० । ७२ ।

१'विश्वेषु' तृचं परुछेप अत्यष्टम् ॥

२० । ७३ ।

१'तुभ्येदिमा' षड्वसिष्टस्तिसृणां। ४'यदा वज्रम्' विदो वसुक्रैन्द्रमाद्यास्तिस्रो विराजः । ४'यदा वज्रं' द्वे जगत्यौ। ६'यो वाचा' अभिसारिणी ॥

२० । ७४ ।

१'यच्चित्' अष्टौ शुनःशेपः पांक्तम् ॥

२० । ७५ ।

१'वि त्वा' उक्ताः । २'विदुष्टे' तृचं परुछेप अत्यष्टम् ॥

२० । ७६ ।

१'वने न' अष्टौ वसुक्र ऐन्द्रं त्रैष्टुभम् ॥

---

२० । ७१ । ऋ० १ । ८ । ४-१० और मंत्र ७-१६ ऋ० १ । ६ में है ।

२० । ७२ । ऋ० १ । १३१ । २, ३, ६ में है ।

२० । ७३ । ऋ० ८ । २२ । ७, ८ तथा ८ । ३१ । १० तथा १० । २३ । ३-५ में है ॥

२० । ७५ । ऋ० १ । १३१ । ३—५

२० । ७६ । ऋ० १० । २६

२० । ७७ ।

१'आ सत्यः' अष्टौ वामदेव ऐन्द्रं त्रैष्टुभम् ॥

२० । ७८ ।

१'तद् वः' तृचं शंयुः गायत्रम् ॥

२० । ७९ ।

*१'इन्द्रक्रतुम्' द्व्यृचं सौदासोरग्नौ प्रक्षिप्यमाणं शक्तिरन्त्यं प्रगाथमपश्यत्सोऽर्धर्चे उक्ते दह्येत् तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयातातिशाद्याय नवकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षमिति ताण्डकामितः प्रगाथमागायत्रम् ॥

२० । ८० ।

१'इन्द्र ज्येष्ठम्' द्व्यृचं शंयुः ।

२० । ८१ ।

१'यद् द्यावः' पुरुहन्मा ॥

२० । ८२ ।

१'यदिन्द्र' वसिष्ठः ॥

२० । ८३ ।

१'इन्द्र त्रिधातु' शंयुः ॥

---

२० । ७७ । ऋ० ४ । १६ । १-८ ।

२० । ७८ । ऋ० ६ । ४५ । २२-२४ ।

* २० । ७९ । ऋ० ७ । ३२ । २६, २७ । मूल लेख का पाठ जैसा था वैसा देदिया है परंच इस से कुछ अर्थ स्पष्ट नहीं हुआ ॥

२० । ८० । ऋ० ६ । ४६ । ५, ६ ।

२० । ८१ । ऋ० ८ । ७० । ५, ६ ।

२० । ८२ । ऋ० ७ । ३२ । १८, १९ ।

२० । ८३ । ऋ० ६ । ४६ । ९, १० ।

२० । ८४ ।

१ 'इन्द्रायाहि' तृचं मधुच्छन्दा गायत्रम् ॥

२० । ८५ ।

१ 'मा' त्वि चतुष्कमाद्ययोर्द्वृचः प्रगाथार्ष उत्तरयोर्मेध्यातिथिः द्वौ प्रगाथौ ॥

२० । ८६ ।

१ 'ब्रह्मणा ते' एकर्चं विश्वामित्रस्त्रैष्टुभम् ॥

२० । ८७ ।

१ 'अध्वर्यवः' सप्त वसिष्ठ ऐन्द्रमत्यैन्द्र बार्हस्पत्या त्रैष्टुभम् ।

२० । ८८ ।

१ 'यस्तस्तम्भ' षड् वामदेवो बार्हस्पत्यम् ॥

२० । ८९ ।

१ 'अस्तेव' चैकादश कृष्ण ऐन्द्रम् ॥

२० । ९० ।

१ 'यो अद्रिभित्' तृचं बार्हस्पत्यं भरद्वाजो ॥ ९ ॥

---

२० । ८४ । ऋ० १ । ३ । ४, ६ ।
२० । ८५ । ऋ० ८ । १ । १–४ ।
२० । ८६ । ऋ० ३ । ३५ । ४ ।
२० । ८७ । ऋ० ७ । ९८ । सूक्त ।
२० । ८८ । ऋ० ४ । ५० । १–६ ।
२० । ८९ । ऋ० १० । ४२ ।
२० । ९० । ऋ० ६ । ७३ ।

२० । ६१ ।

१'इमां धियम्' *पंचदशायास्यो बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभमन्त्या-
स्तेतस्र उक्ताः ॥

२० । ६२ ।

४'उद्यद्' अष्टादश प्रियमेध ऐन्द्रम् । ८'अपादिन्द्रः' अर्धर्चा
वैश्वेदेवो वरुण इत्यर्धर्चा वारुणी । १६'यो राजा' इत्याद्यानां
रुहन्मैन्द्रं प्रगाथौ । २०'यद् द्याव:' द्वे उक्ते ॥

२० । ६३ ।

१'उत् त्वा' अष्टौ प्रगाथः । ४'इङ्खयन्तीः' पञ्चदेव जामय
ऐन्द्रं मातर ऐन्द्रं गायत्रम् ॥

२० । ६४ ।

१'आ यातु' एकादश कृष्ण ऐन्द्रं जागतम् त्रिष्टुबादि द्वि
त्रैष्टुबन्तम् ॥

---

२० । ६१ । ऋ० १० । ६७ ।

२० । ६२ । ऋ० ८ । ६६ । ४-१८ ।

---

* २० । ६१ को यहां पञ्चदश लिखा है, संहिता में इस सूक्त
१२ मंत्र हैं और २० । ६२ को अनुक्रमणी में १८ मंत्रों का लिखा
परंच संहिता में वह सूक्त २१ मंत्रों का है । अनुक्रमणी लेखक ने
२ सूक्त के आदि के तीन मंत्र ६१ सूक्त में मिलाये हैं ।

२० । ९५ ।

१ 'त्रिकद्रुकेषु' *षट् तिसृणां गृत्समदोऽन्त्यानां तिसृणां-सुशब्दा आद्याष्टि द्वयोरतिशक्करी चतुर्थ्याद्यायाः शक्कर्यः ॥

२० । ९६ ।†

१ 'तीव्रस्य' त्रयोविंशतिः दश पूरणस्त्रैष्टुभमन्त्याः पञ्चोक्ता ब्रह्मणा षण्णां रक्षोहा गर्भ संस्तावे प्रायश्चित्तमित आनुष्टुभम्। १७ 'अक्षीभ्यां ते' इति षडुक्ताः । २४ 'अपेहि' प्रचेता दुःस्वप्नघ्नी ॥१०

---

*२० । ९५ । सूक्त संहिता में चार ऋचाओं का है सर्वानुक्रमणी में जो इसे 'षट्' लिख कर षडृच माना है यह ठीक नहीं ॥

†२० । ९६ । सूक्त यहां २३ ऋचाओं का लिखा है और संहिता में इसकी ऋचायें २४ हैं इस सूक्त के विषय में दोनों मत हैं । बृहत्सर्वानुक्रमणी में इसे त्रयोविंशति २३ ऋचा वाला लिखा है और वैतान सूत्र में इसे चौबीस ऋचा वाला माना है ॥

"तीव्रस्याभिवयसोऽस्य पाहीति चतुर्विंशतिमावपते"

वैतान सूत्र ३४ । २० (गार्वेद्वारा सम्पादित पृ० ५०) इस प्रमाण से दोनों मत सिद्ध होते हैं । अब विचारणीय यह है कि दोनों का आधार क्या है ? परञ्च इस पक्ष निर्णय से पूर्व हम इस एक बात को स्फुट करना अत्यन्त आवश्यक समझते हैं, वह यह है कि इस समय प्रामाणिक अथर्वसंहिता दो ही छपी हुई मिलती हैं । एक ह्विटनें और रॉथ की जो उन्हों ने बर्लिन (जर्मनी) में १८५६ में छपवाई थी और दूसरी सायण भाष्य सहित अथर्वसंहिता जो शंकर पाण्डुरंग पण्डित ने निर्णय सागर प्रेस बंबई में बंबई गवर्नमेण्ट के लिये १८९५ में छपवाई थी ॥

इसके साथ सेवकलाल बंबई वाले ने भी अथर्वसंहिता को छापा था परन्तु वह सर्वथा बर्लिन वाले वेद की नकल ही थी॥

अजमेर वैदिक यंत्रालय में जो अथर्वसंहिता छपी है वह पाण्डुरंग के आधार से छापी गई है। अब एक आपत्ति नई आती है, वह यह कि बर्लिन में जो अथर्वसंहिता छपी है उस में इस २०।९६ सूक्त के मंत्र तेईस ही आते हैं। पर आश्चर्य्य इस बात का है कि बर्लिन संस्करण में तेईस ऋचायें जो आती हैं उनका पाण्डुरंग वाली संहिता से बहुत भेद है पहले तो दो मंत्र उस में नहीं हैं जो कि पाण्डुरंग की अथर्वसंहिता में हैं। एक-'हृदयात् ते परिक्लोम्नो हलीक्ष्णात पार्श्वाभ्याम्। यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीहो यक्नस्ते वि वृहामसि। और दूसरा "अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः। यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो विवृहामि ते" इन दो मंत्रों के अभाव से पाण्डुरंग सम्पादित संहिता की अपेक्षा इस राथ सम्पादित संहिता में बाईस मन्त्र होने चाहियें थे परन्तु इस बर्लिन संस्करण में 'मेहनाद्वनं करणा-ल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः। यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते' एक ऋचा अधिक है जो कि पाण्डुरंग वाली संहिता में नहीं। इस एक ऋचा के योजन से बर्लिन संस्करण में इस सूक्त की तेईस ऋचा होती हैं॥

अब इस विषय पर विचार उत्पन्न होता है कि दोनों संहिताओं में जो यह गड़बड़ी आगयी है इसका निर्णय क्या है? इस बात के मानने में हमें ज़रा भी झिजक नहीं कि अभी तक जितनी भी संहितायें छपी हैं उनमें कहीं न कहीं पाठ भेद तथा अशुद्धियें अवश्य रह गई हैं; परन्तु यह दोष तभी दूर हो सकेंगे जब कि कुछ अन्य हस्त लिखित संहितायें वा अथर्व वेदीय प्राचीन ग्रंथ मिलेंगे

२० । ६७ ।

१ 'वयं' तृचं कलिरैन्द्रं प्रगाथो बृहती ॥

२० । ६८ ।

१ 'त्वामिद्धि' द्व्यृचं शंयुरैन्द्रं प्रगाथः ।

तो। इस सूक्त में दोनों प्रकार की संहिताओं में बहुत ही पाठ भेद है। इसका कारण जहां तक मुझे प्रतीत हुआ है वह यह है कि सर्वानुक्रमणी और राथ ने २०।६६। सूक्त की १—१६ सोलह ऋचा तो आरम्भ की ली हैं। ६ ऋचा ऋग्वेद मंडल १० सू० १६३ की ली हैं और एक ऋचा ऋग्वेद १०। १६४ सूक्त के आरम्भ की ली हैं। सर्वानुक्रमणी का ऐसा करना ठीक भी प्रतीत होता है क्योंकि इस बीसवें काण्ड के आरम्भ में ही यह लिखा है, कि इस के ऋषि देवता छन्द आदि आश्वलायन के क्रम से कहे जायेंगे। आश्वलायन ऋग्वेदीय था अतः यहां पर अनुक्रमणी का ऋग्वेद के आधार पर लिखना ठीक है। राथ ने जो २०।६६ सूक्त की २३ ऋचायें दी हैं, वह भी ऋग्वेद और सर्वानुक्रमणी के आधार से ही दी हैं। पाण्डुरंग सम्पादित संहिता में जो २४ ऋचायें दी हैं उसका आधार यह प्रतीत होता है कि १६ ऋचायें २०।६६ सूक्त के आरम्भ की और सात ऋचायें 'अक्षीभ्यांते' उस अथर्व २ काण्ड ३३ सूक्त की और एक 'अपेहि' वाली इस प्रकार २४ चौबीस ऋचायें यहां बनाई गई हैं। दोनों ने अपने २ आधार से लिखा है। परन्तु दोनों में ठीक पक्ष क्या है यह तो सर्व अथर्ववेदीय साहित्य के प्राप्त होने पर कहा जा सकेगा॥

२०।६७। ऋ० ८।६६।७—६ में है।

२०।६८। „ ६।४६।१, २ में है।

२० । ९९ ।

१'अभि त्वा' मेध्यातिथिः प्रगाथः ॥

२० । १०० ।

१'अधा हि' तृचं नृमेध उष्णिहम् ।

२० । १०१ ।

१'अग्निं दूतम्' मेध्यातिथिराग्नेयं गायत्रम् ॥

२० । १०२ ।

१'ईलेन्यो' विश्वामित्रः ॥

२० । १०३ ।

१'अग्निमीलिष्वावसे' दिति पुरुहन्मीह्लावन्यतरो वाद्ययोर्द्वयोर्भर्ग आद्ये बृहत्यौ । तृतीया सतोबृहती ॥

२० । १०४ ।

१'इमा उ त्वा' चतुष्कं द्वयोर्मेध्यातिथिरैन्द्रं प्रगाथोऽन्त्ययो नृमेधौ प्रगाथः ॥

२० । १०५ ।

१'त्वमिन्द्र' पञ्च नृमेधः प्रगाथावन्त्यौक्त ॥

---

२० । ९९ । ,, ८ । ३ । ७—८ में है ।

२० । १०० । ,, ८ । ९८ । ७—९ में है ।

२० । १०१ । ,, १ । १२ । १—३ में है ।

२० । १०२ । ,, ३ । २७ । १३—१५ में है ।

२० । १०३ । ,, ८ । ७१ । १४, ४९. १, २ में है ।

२० । १०४ । ,, ८ । ३ । ३३, ४ तथा ९० । १, २ में है ।

२० । १०५ । १—३ ऋ० ८ । ८८ । ५—७ और ४, ५ ऋ० ८ । ५९ । १, २ में हैं ।

२० । १०६ ।

१ 'तव त्यत्' तृचं गोषूक्त्यश्वसूक्तिनावौष्णिहम् ॥

२० । १०७ ।

१ 'समस्य' पञ्चदश वत्सस्तिसृणां सूर्या देवी कुत्स एन्द्रमन्त्या सौरी जगती । ४ 'तदिदास' नव, १३ 'चित्रं देवानां देवोक्ताः ॥

२० । १०८ ।

१ 'त्वं न इन्द्रा' तृचं नृमेध एन्द्रमन्त्या पुरउष्णिगाद्या गायत्री द्वितीया ककुप् ॥

२० । १०९ ।

१ 'स्वादोरित्था' गोतम एन्द्रं ॥

२० । ११० ।

१ 'इन्द्राय' सुतकक्षः सुकक्षो वा गायत्रम् ॥

२० । १११ ।

१ 'यत् सोमं' पार्वत उष्णिहम् ॥

---

२० । १०६ । ऋ० ८ । १५ । ७—९ में है ।

२० । १०७ । १—३ ऋ० ८ । ९ । ४—६ तथा मंत्र ४—१२ ऋ० १० । १२० में है मंत्र १३ अथर्व १३ । २ । ३४ में है मंत्र १४,१५ ऋ० १ । ११५ । १, २ में है ।

२० । १०८ । ऋ० ८ । ९८ । १०—१२ में है ।

२० । १०९ । ,, १ । ८४ । १०—१२ में है ।

२० । ११० । ,, ८ । ९२ । १९—२१ में है ।

२० । १११ । ,, ८ । १२ । १६—१८ में है ।

२० । ११२ ।

१'यदद्य' सुकक्षः ॥

२० । ११३ ।

१'उभयं शृणवत्' द्व्यृचं भर्गे आग्नेयं प्रगाथः ॥

२० । ११४ ।

१'अभ्रातृव्यः' सौभरीरैन्द्रं गायत्रम् ॥

२० । ११५ ।

१'अहमित्' तृचं वत्सः ॥

२० । ११६ ।

१'मा भूम' द्व्यृचं मेध्यातिथिरैन्द्रं बार्हतम् ॥

२० । ११७ ।

१'पिबा सोमम्' तृचं वसिष्ठो विराजः ॥

२० । ११८ ।

१'शग्ध्यूषु' चतुष्कं *भर्गात्रियोर्मेध्यातिथिः प्रगाथः ॥

२० । ११९ ।

१'अस्तावि' द्व्यृचमाद्याया मायुर्द्वितीयायाः श्रुष्टिगुस्त्रैष्टुभम् ॥

---

२० । ११२ । ऋ० ८ । ६३ । ४-६ में है ।

२० । ११३ । ,, ८ । ६१ । १, २ में है ।

२० । ११४ । ,, ८ । २१ । १३, १४ में है ।

२० । ११५ । ,, ८ । ६ । १०-१२ में है ।

२० । ११६ । ,, ८ । १ । १३, १४ में है ।

२० । ११७ । ,, ७ । २२ । १-३ में है ।

२० । ११८ । ,, ८ । ६१ । ५, ६, ३, ५, ६ में है ।

२० । ११९ । ,, ८ । ५२ । ९ तथा ८ । ५१ । १० में है ।

---

* पाठ पढ़ा नहीं जाता ।

२० । १२० ।

१'यदिन्द्र' देवातिथिः प्रगाथः ॥

२० । १२१ ।

१'अभि त्वा' प्रगाथः ॥

२० । १२२ ।

१'रेवतीः' तृचं शुनःशेपो गायत्रम् ॥

२० । १२३ ।

१'तत् सूर्य्यस्य' द्व्यृचं कुत्सः सौर्य्या त्रैष्टुभम् ॥

२० । १२४ ।

१'कया नः' *षद् वामदेव इन्द्रो गायत्रमभीष्टुपाद निचृत् ॥

२० । १२५ ।

१'अपेन्द्र' सप्त सुकीर्त्तिश्चतुर्थी पञ्चम्यावाश्विन्यौ त्रैष्टुभम् । चतुर्थ्यनुष्टुप् ॥

२० । १२६ ।

१'वि हि' त्रयोविंशतिर्वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रस्य समूदिरे पांक्तम् ॥

---

२० । १२० । ऋ० ८ । ४ । १, २ में है ।

२० । १२१ । ,, ८ । ३२ । २२, २३ में है ।

२० । १२२ । ,, १ । ३० । १३–१५ में है ।

२० । १२३ । ,, १ । ११५ । ४, ५ में है ।

२० । १२४ । ,, ४ । ३१ । १–३ तथा १० । १५७ और ६ । १७ । १५ में है मंत्र ४–६ अथर्व० २० । ६३ में भी आचुके हैं

* मूल में 'तृचं' पाठ अशुद्ध लिखा था । षद् पाठ हमारा है ।

२० । १२५ । ऋ० १० । १३१ में है ।

२० । १२६ । ,, १० । ८६ में है ।

२० । १२७ ।

*१'इदं जनाः' खिलः ॥

२० । १३७ ।

१'यद्ध प्राचीः' चतुर्दशाद्यायाः शिरिम्बिठो लक्ष्मीनाशन्यनुष्टुप् २'कपृन्नरः' बुधो वैश्वदेव्यत्विक् स्तुतिर्वाजगती । ३'दधिक्रा' अनुष्टुप् ४'सुतासः' तिसृणां ययातिः सोमः पवमानोऽनुष्टुप् । ७'अव द्रप्सः' पञ्चानां तिरश्वी†द्युतीनाविष्यामिवः पादो मरुतः । परैन्द्रा बार्हस्पत्या शिष्टा ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः १२'तमिन्द्रः' तिस्र उक्ताः ॥

२० । १३८ ।

१'महां इन्द्रः' तिस्र उक्ता महा इन्द्रं तृचं वत्स ऐन्द्रं गायत्रम् ॥

---

* २० । १२७ । से १३६ सूक्त पर्य्यन्त कुन्ताप सूक्त हैं। इनका पदपाठ नहीं मिलता और न ही पैप्पलाद शाखा में ये आते हैं । वैतानसूत्र ६ । २ में इसके विषय में लिखा है कि "इदं जना उपश्रुतेति कुन्तापम् अर्धर्चशः । चतुर्दश पदावग्राहम्" इस कुन्ताप सूक्त का वर्णन विशेष रूप से एतरेय ब्राह्मण की षष्ठपंचिका के ३२ वें खण्ड में किया गया है । अनुक्रमणी में इने खिल जानकर इसके छन्द आदि नहीं दिये, किन्तु केवल खिल कह कर ही समाप्त कर दिया है । संहिता तथा वैतान सूत्र में पाठ 'जनाः' है परन्तु सर्वानुक्रमणी में 'जनासः' पाठ दिया है ॥

२० । १३७ । ऋ० १० । १५५ । ४ तथा १०१ । १२ में तथा ४ । ३६ । ६ तथा ६ । १०१ । ४–६ तथा ८ । ८५ । १३–१७ तथा ८ । ८२ । ७–६ में है ।

† यह पाठ ठीक पढ़ा नहीं गया । जो कुछ समझा है वह दे दिया है ।

२० । १३८ । ऋ० ८ । ६ । १–३ । में है ।

२० । १३९ ।

१'आ नूनम्' पञ्च शशिकर्ण आश्विनमाद्या चतुर्थी बृहत्यौ । द्वितीया तृतीये गायत्र्यौ । पञ्चमी ककुप् । शिष्टा अनुष्टुभः ॥

२० । १४१ ।

*'यातम्'यामाद्या विराट् द्वितीया जगती बृहत्यौ तृतीयानुष्टुप्

२० । १४२ ।

१'अभ्युत्स्यु' षडाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभोऽन्त्ये गायत्र्यौ ॥

२० । १४३ ।

१'तं वां' नव पुरुमील्हाजमीह्लावाश्विनं त्रैष्टुभम् । ८(क)'मधुमतीः' वामदेवः । ८ (ख) 'क्षेत्रस्यपतिः', ९'पनाय्यं' मेध्यातिथिर्मेध्यातिथिरिति ॥ १२ ॥

इति श्री ब्रह्मवेदोक्तमंत्राणां बृहत्सर्वानुक्रमणिकायां एकादशमः पटलः समाप्तः । विंशतितमं काण्डं समाप्तम् संवत् १८११ वर्षे मार्गशीर्ष शुदि १९ मंदवासरेण लिषितं सुषेश्वरेण ॥

॥ शुभं भवतु ॥

---

२० । १३९ । ऋ० ८ । ९ । १-५ में है ।

* पाठ नहीं पढ़ा जाता ।

२० । १४० । ऋ० में ८ । ९ । ६-१० ।

२० । १४१ । ऋ० ८ । ९ । ११-१५ ।

२० । १४२ । ऋ० ८ । ९ । १६-२१ ।

२० । १४३ । ऋ० ४ । ४४ । १—७ तथा ४ । ५७ । ३ तथा ऋ० ८ । ५७ । ३ ॥

वैदिक छन्दः परिचय ।

छन्दः	गायत्री ३ पाद	उष्णिक् ३ पा०	अनुष्टुप् ४ पा०	बृहती ४ पा०	पंक्तिः ४ पा०	त्रिष्टुप् ४ पा०	जगती ४ पा०
१ आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
२ दैवी	१	२	३	४	५	६	७
३ आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
४ प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
५ याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
६ साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
७ आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
८ ब्राह्मी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

(गायत्री भेद) ७ अक्षरों के तीन पाद की पादानवृत् । प्रथमपाद ६, द्वितीय ८, तृतीय ७ अ० का अतिपादनिवृत् । प्र० तथा द्वि० पाद ६ के तृ, ६ का वह नागी । प्र० ६ का द्वि० तृ० ९ के वह वाराही । प्र० ६ द्वि० ७ तृ० ८ वह वर्धमाना । प्र० ८ द्वि० ७ तृ० ६ वह प्रतिष्ठा । प्र० १२ द्वि० ८ वह द्विपात् विराट् गायत्री । ११ अक्षरों के तीन पादों की त्रिपात् विराट् गायत्री । (उष्णिक् भेद) दो पाद ८ के एक १२ का ऐसे २८ का उष्णिक् । प्र० ८ द्वि० १२ तृ० ८ ककुप् । प्र० १२ द्वि० तृ० ८ का पुरउष्णिक् । प्र० द्वि० ८ तृ० १२ का परोष्णिक् । प्र० द्वि० तृ० च० ७ का भी उष्णिक् होता है । (अनुष्टुप्‌भेद) ८ अ० के चार पाद ऐसे ३२ का अनुष्टुप् । कहीं एक पाद ८ का और दो १२ के वह त्रिपात् अनुष्टुप् । (बृहती) जब एक पाद १२ का शेष तीन ८ के तब ३६ का बृहती । प्र० द्वि० ८ तृ० १२ च० ८ वह पथ्या बृहती । प्र० ८ द्वि० १२ तृ० च० ८ वह न्यंकुसारिणी (स्कंधोग्रीवी, उरोबृहती) है । प्र० द्वि० तृ० ८ च० १२ का वह उपरिष्टाद्बृहती । प्र० १२ द्वि० तृ० च० ८ का वह पुरस्ताद्बृहती । तीन पाद १२ अ० की महाबृहती, (सतोबृहती) । (पंक्तिः भेद) जब दोपाद १२ के दो ८ के वह ४० अ० की पंक्तिः । प्र० १२ द्वि० ८ तृ० १२ च० ८ अ० की सतः पंक्ति ।

प्र०तृ० ८ द्वि०च० १२ की भी सतः पंक्ति है। प्र०द्वि० ८ तृ०च०१२ की आस्तार पंक्तिः। प्र०द्वि०१२तृ०च०८ की प्रस्तार पंक्ति। प्र०८द्वि०तृ०१२च० ८की विस्तार पंक्ति। प्र०१२ द्वि० तृ०८च० १२ की संस्तारपंक्तिः। प्र०द्वि०तृ०च०५ अ०की अक्षर पंक्तिः। ५ अक्षरों के पांच पाद की पदपंक्तिः। पांच पाद ८ अ० की पथ्यापंक्ति।

(त्रिष्टुप् तथा जगती भेद) एक पाद ११ का शेष चार ८ के वह ५ पाद की ज्योतिष्मती त्रिष्टुप्। एक पाद १२ का शेष चार ८ के वह ज्योतिष्मती जगती।- प्र० ११ का शेष चार ८ के वह पुरस्ताज्ज्योतिः त्रिष्टुप्। प्र० १२ का शेष चार ८ के वह पुरस्ताज्ज्योतिर्जगती। प्र० द्वि० ८ तृ० ११ च०पं० ८ की वह मध्ये ज्योतिः त्रिष्टुप्। प्र० द्वि० ८ तृ० १२ च० पं० ८ की मध्येज्योतिर्जगती। प्र० द्वि० तृ० च० ८ पं० ११ की उपरिष्टाज्ज्योतिः त्रिष्टुप्। प्र० द्वि० तृ० च० ८ पं० १२ की उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती।

जब एक पाद ५ अक्षरों का हो और शेष पाद निज नियम के हों तो छन्द शंकुमती होते हैं। जब एक पाद ६ अक्षरों का हो और शेष पाद निजनियमों के हों तो छन्द ककुम्मती होते हैं।

आदि अन्त के पाद बहुत अक्षरों के हों, मध्य के थोड़े के हों तो छन्द पिपीलिक मध्या होते हैं। आदि अन्त के पाद थोड़े अक्षरों के, मध्य के बहुत अक्षरों के हों तो यवमध्या छन्द होते हैं। अक्षर १०४ का उत्कृतिः, १०० का अभिकृतिः, ९६ का संकृतिः, ९२ का विकृतिः, ८८ का आकृतिः, ८४ का प्रकृतिः, ८० का कृतिः, ७६ का अतिधृतिः, ७२ का धृतिः, ६८ का अत्यष्टि, ६४ का अष्टिः, ६० का अतिशर्करी, ५६ का शर्करी, ५२ का अति जगती, ४८ का जगती।

(१) गायत्र्यादि छन्दों का एक अक्षर न्यून हो तो वे निचृत् गायत्र्यादि छन्द जानों (जैसे २३ अक्षर की गायत्री निचृद् गायत्री और २७ अक्षरों का उष्णिक् निचृदुष्णिक् ऐसे सब ही छन्द जानों)।

(२) गायत्र्यादियों में २ अक्षर न्यून हों तो विराड् गायत्र्यादि जानों जैसे २२ अक्षरों का विराड् गायत्री, तथा २६ अक्षरों का विराडुष्णिक्।

(३) एक अक्षर अधिक हो तो भुरिक् गायत्र्यादि, जैसे २५ अ० का भुरिक् गायत्री २९ अक्षरों का भुरिगुष्णिक्।

(४ दो अक्षर अधिक हों तो स्वराड् गायत्र्यादि जानों। जैसे २६ अ० का स्वराड् गायत्री और ३० अक्षरों का स्वराडुष्णिक्। इसी प्रकार अन्य छन्द भी जान लो॥

इति।